

અસ્તોદય.

નવલગંગા.

સ્ત્રિ સંસાર કાદમ્બરી.

ભાગ ૧ લો.

કર્તા, કવિ ગોપાલજી કલ્યાણજી દલવાડાકર.
જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળી
હસ્તકની નિશાળોનો સંગીત કાવ્યશિક્ષક,
તથા ચંદ્રકાન્ત, વસંતમાધવ, ઇ, ના કર્તા.

પ્રસિદ્ધ કર્તા

દલસુખરામ કર્ણણશંકર પંચોળી.

આવૃત્તિ પેહલી.

અમદાવાદ.

“ગુજરાત ગેઝેટ” પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત.

અંથ સ્વામિત્વના સર્વ હક્ક કર્તાને સ્વાધિન.

સંવત ૧૯૪૯.

ખ્રિસ્ત સન ૧૯૯૩.

મુલ્ય રૂ પીચો દોઢ.

वैषम्यमपि संप्राप्त । गोपा यन्ति कुलस्त्रियः
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥
रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन
प्राणांश्चारित्र कवचान्धारयन्तिवरस्त्रियः ॥

अ. नलदमयन्ति.

गीति.

दुस्त्रिन स्त्री सती पात्रे, विषम अवस्था तथापि रह्यो सत्ये;
पाणी स्वधर्म पोते, स्वर्ग छतेछे अशुद्ध ते कृत्ये.
श्यामि तन्ने इति तोषण, इतिपि डोप न करे न वर नारी;
निर्मल प्राण धरे ते, सद्य कथय सम्यग्चित्रनुं लारी.

म. श्र. त्रिपाठी.

અર્પણપત્રિકા.

ઇંદ્રવિનયછંદ.

સિંહ ભૂખ્યો રવડે વગડે મરતાં સુધીં ધાસ કદી ન ચરે,
હંસ મરે ભૂખ પીડ સહી તદપી કદી મોતિ વિના ન રમરે;
ચંદન કંચન બાળે તપાવે તથાપિય શુદ્ધપણું નહરે,
સૂશીલ નાર ગોપાલ જગે સદ્ગુણ, વિના હસન્યે ન મરે.

ગીતિ.

ગગન સમોછે ઉન્નત, પ્રકાશે તદ્દપિ કુસુમીની ખીલે;
ગત થઈ પ્રાણ તથાપિ, તુજ ગુણો મુજ પ્રેમ સદા જીલે.^૧
મૃતિકાય જન્મ દાતા, રત્ન? તારી પણ અમુલ્ય કહેવાયે;
ગામડીયણ માતાયે, ઉધરે પણ અનુભવે સગુણો થાયે.
ઉદ્ધવન આજ્ઞાતું, મરતાં સૂધીં કદી નહીં કીધું;
પ્રેમ સુધારસ પાઇ, વિનય થકી તેં મગન દહ્ય કીધું.
સ્વલ્પ સમયમાં પ્યારી, ચિત્ત હયાં તેં કુટુંબનાં સ્વગુણે;
એક નાગરી^૨ કૃત્યે, છાપ હસાવી મને પ્રિયા નમુને.
વર્ણો હડ થકી હયાત નવલપત્નિ પરણાવા પ્રિયપતીને;
ઉત્કંઠીતવસ્થામાં, કારી રોગથી પાંખી તું ગતીને.
તે તુજ વિચિત્ર પ્રેમે, આશા પૂર્ણ થવા માટે પ્યારી;
અર્પું નવલગંગા, સદ્ગુણી કાદમ્બરી સુશીલ નારી.

દોહરો.

ચૈત્ર કૃત્ત એકાદશી, શની એકા^૩ ઉડતાલીશ.

પ્રેમ તજી ગઇ સ્વર્ગમાં, પામ્ય શાન્તિઃ અહોનીશ

તહારો અખંડ પ્રેમાકર્ષી

કર્તા.

૧ અધર ઉપાડી લહેવું. ૨ એક નાગરે ખોડી અદવા
ઉડાડતાં, પોતાનું અમુલ્ય જીવન અર્પી, પતિને ખયાવવાનું
સાહસ કરવા મંડી હતી. ૩ સંવત ઓગણીસો. (૧૮૦૦)

ઉદ્દેશ.

નાગરી નાતના રિવાજો જે મહારાં જાણવામાં આવ્યા હતા, જે રિવાજો કેટલાક પ્રસંગમાં તદ્દન કટંગ છે, તેનો ખરો ચિતાર એક પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાનો મને પ્રસંગ મળે, એવી તક હું હતા. પરંતુ મહારી તે આશા ફળીભુત થાય, તે દરમ્યાન નવા સુઘ મિત્ર કવિ ગોપાળજી કલ્યાણજી દલવાડાકર પુસ્તક લખતા હતા, તે મેં વાંચ્યું, અને તે મહારા વિચારવે થવાથી, તે પુસ્તક પ્રગટ કરવાને મેં મહારી ઇચ્છા જણાવી, એએ માન્ય કરી. અને એ નિરપૂર્ણ નરે મહારો હેતુ પાર તથા મને આશ્રય આપી, મહાર પાડવા જે તક આપી, તે માટે મહારી ઉમેદમાં સફળ થવા સાથે તેમનો સંપૂર્ણ આભારી થયો છું. મહારા મિત્ર કવિ ગોપાળજીના કેટલાક અન્યકર્તા તરિકના થી તેઓ કવિ તરિકે ખીજા જાહેર પુરષોની ઓળખાણમાં છે, અને વળી હાલ એવા જાહેર કામના એક ઓદ્ધાને પાત્ર છે, તદ્દપિ જોકે તેની પરેચ્છા છતાં, મહેં તેમને કવિ તરીકે શોષણ આપ્યું છે, તે અયોગ્ય ગણાશે નહીં.

ચિત્ર મુકવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજી નાવેલોની માફક મને પસંદ થી, યોગ્ય સ્થળે મુકવા કોશીસ કરી છે. આશા છે કે તે પ્રસંગ થશે.

પ્રિયમિત્ર ગોપાળજીની તબિયત કેટલોક સમય નાદુરસ્ત રહે-પુદ્ધ મેં તપાસેલાં છે, અને તેમાં મહારો પેહેલો અનુભવ હો-વખતે તેમાં કંઈ ભુલચુક રહી ગયેલી હોય, તે માટે વાચક વર્ગ જર કરશે.

આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં મહારા મિત્ર મિ. માંજુભાઈ તથા સાંકળચંદ, અને—રા. ધીરજરામ ઉમેદરામ દેશાઈએ યોગ્ય સમ જે મદદો આપેલી છે, તે માટે તેમનો હું સંપૂર્ણ આભારી થયો છું.

દલસુખરામ કર્ણાશંકર પંચોળી.

રંગભૂમી.

(stage)

આપદ્મતઃ સ્વચ્છ મહાશય ચક્રવર્તી
વિસ્તાર યત્યકૃત પૂર્વમુદારભાવમ્ ।
કાલાગુરુદ્દહનમધ્યગતઃ સમન્તાન્
લોકોત્તરં પરિમલં પ્રકટી કરોતિ ॥

“રસ ગંગાધર.”

Virtue is like precious odours, most fragrant when they are Incensed or crushed; for prosperity doth best discover vice, but adversity doth best discover virtue.

Bacon.

“સદ્ગુણ છે તે અમૂલ્ય સુગંધીગો જેવા છે, ત્યારે તેમને સગભાવવામાં આવેછે, કે કચરવામાં આવેછે, ત્યારે તેઓ અતિ સુગંધપ્રદ થાયછે; કેમકે સંપત્તિ, દુર્ગુણને ઉત્તમ રીતે પ્રકાશેછે, પણ વિપત્તિ સદ્ગુણને ઉત્તમ રીતે પ્રકાશે છે.” (અ, ન.)

ઈતિ નાન્દિ કરતો સુત્રધાર નેપથ્યેજ રહીને, આર્ય શ્રદ્ધાળુની પ્રગ્નઉપર પડનાં દુઃખો નિવારણ કરવા માટેનો પ્રથમાંક શરૂ કરતાં શ્રેક્ષક જનનાં કર્ણમાં નીતિ વાદ કરેછે; પણ તેમ કરવા પહેલાં પોતાના કાર્યના શુભ દેખો માટે જોનાર સજ્જનો પાસે પ્રથમથીજ ક્ષમા યાચના કરેછે, અને વિષ્કંભકનો પડદો (Drap) ઉઘાડી પોતાના કાર્યનો હાર્દ જણાવવા રંગભૂમિ ઉપર દાખલ થાયછે. પ્રવેશને અંદે જણાવે છે કે, “સુખ્ય સ્ટુટ બીજ (Wood man b'ain't) નામના ઈશ્રેય વૃક્ષનો નમુનો છે, પણ તેની સર્વ વિદ્યુતિ એકશૂનર્થે આકૃતિમાં ગોઠવી દીધીછે. જેકે આર્ય સંસાર માહેના સિ રદ્દગુણ વૃક્ષના ભાવિકે ઇલાની મધુરતા ચાખવી આશામયજ છે. પરંતુ,

તેનાં જુમી રહેલાં મનોહર કુલથીજ સુત્રધાર (કર્તા) પ્રથમતો આ-
કંદ માનેછે.

આ વૃક્ષ કાઠિયાવાડ પ્રદેશનાં નાગરી વનમાં ઉત્પન્ન કરેલું
છે, તેનું મૂળ ભુલભુલામણી છે; તેની ડાળિયોમાં અજ્ઞાનતા અને
સાહસિકતા રહેલી છે, તેનાં પત્રોમાં ચાલતો વાયુ ગંભીર પણ શુ-
નાપ્રભાવે મગજને ભ્રમિત કરેછે, તેની છાંયા કાચા કાનછે, અને તે-
નાં કુલ મનોહર દેખાવનાં છે, પણ પરિણામે તેનાં ફળનો રસ જો-
ટા અને વ્યાધિકારક નિવડે, એમ જણાયછે. આ દોષ ભૂમિકાને છે
ખરો. તોપણ તેનો ખરો અપરાધી ઉછેરનાર માળી (આર્ય અહરા-
જનો અધિપતિ) કરેછે આ વૃક્ષ જુના વખતથી ઉછેરેછે, એ ઉ-
પર માળીયો લક્ષ જેવ્યતા હશે, એમ ધારી તેને દોષમુક્ત કરાવાય
ખરાં, પણ ફરીથી હાનિકારક પરિણામ લાવનાર ઝાડ, ન ઉછેરવા
માટે સખ્ત જામિનગીરી લઈ તેના માલિકની આંખ ઉઘડવીજ જો-
ઈએ એટલું જોલી પ્રેક્ષકજનો પ્રત્યે પોતાનું કૃત્ય દર્શાવવા ગુર્જર
ભૂમિકાની એક સિમમાં ઉગેલાં એ વૃક્ષને રજુ કરેછે, અને તેની
સંકળના સમયાનુસાર ચાલતી આવેછે. પ્રેક્ષકસજ્જન ! એ સદ્ગુ-
ણી સંસાર વૃક્ષનું થતું નિર્કન્દન જોવા હવે સચેત જની તારી દ-
ષ્ટીને આગળ ચલાવ કે નિર્દોષ જાળા ઉપર આવી પડતી વ્યાધિને
હરવા તારૂં હૃદય પણ ઉશ્કેરાય ! જો ! સ્વપ્નમાંજ તું ઊઘી ન
રહિશ, પણ જાગજો. જો, સ્વપ્નું.

કૃત્રિમ વૃક્ષ એકાદશી.

અધિક અપાડમાસ

મુખ્યાર્થ.

કર્તા

અનુક્રમણિકા.

અંકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	સ્વપ્નું	૧
૨	પ્રેમની પરિસ્થિતિ.....	૧૮
૩	બૂંદો પડેલો પંખી.....	૩૪
૪	પતિ પરાયણી પ્રમદા, અથવા વૃત્ત ઉપર વિપત્તિ	૪૩
૫	બહેનનું વાદળ	૫૪
૬	નવલગંગા ઉપર નવી આકૃતિ.....	૭૧
૭	ફૂલપાનના ફૂટિલ સંસાર	૮૭
૮	નિર્ધનતા	૧૦૨
૯	સ્ત્રી તો એજ.....	૧૩૪
૧૦	સહિયર તો એજ	૧૪૨
૧૧	ભોળી બૂંદ	૧૫૧
૧૨	બુની આંખે નવા તમાસા.....	૧૫૬
૧૩	કાચા કાનની ખરાબી	૧૭૩
૧૪	અધારી રાત્રિ પોલિસગેટમાં ગંગા	૧૮૪
૧૫	ભેદીત લેખ	૧૯૪
૧૬	અસ્તોદય નવલગંગા.....	૧૯૯

નવલગંગા.

પ્રકરણ ૧ લું.

“સ્વપ્નું.”

શાર્દૂલવિકીરિત વૃત્ત.

આકાશે ધુતિ નિતરી તિમ્મરમાં તારાતણી છાંટની;
નાના વાદ્ય થકી સ્વરો પ્રસરતા, ધીમા ઝણેણાટથી;
ભારે ધોધ નિધિં તણા ઉછળતા રૂપેરી રંગે ટકી;
વાયુ મંદ અખંડ વાય મદથી, આનંદ નાદે નકી;
થાકેલાં જન પ્રાણીને પશુ મળી, લહેતાં સુનિદ્રા અતી;
નાનાં સ્વપ્ન નિહાળી વાદ વદતાં, અલાંડ સર્વે મથી;
ભૂલે ભાન ભ્રમિત થૈ ભ્રમણમાં શય્યા સુખે દમ્પતી,
રાત્રિં જાય ઉડી રૂડી વિલસતી, ગૌપાળ શાન્તિવતી.

પર્વતો ઉપર ઝુમી રહેલાં મનોહર ઝાડોથી હિંદુસ્તાનનો લંકાં.
એટ સુંદર સોનેરી ટેકરીઓ વચ્ચે પવિત્ર સમુદ્રથી દિગ્બંધ થઈ વસી
રહેલો છે. જેની ચારે તરફ રૂપેરી રંગના સમુદ્રમોજા ધોર નાદ
કરી છડીદારની પેઠે પ્રવેશ પોકારતા ઉછાળા મારી રહ્યા છે. સેંકડો
કોસ ઉપરથી સમુદ્ર કપાનું યંત્ર કેટલાક પ્રવાસીઓને લાવી, પોતેજ
શુભિ કરેલા સમજી, મદમત્ત થએલાં બહાણુ અને સ્ટીમરો મલકાતા
મહાસાગરમાં “ગાડાં નીચે કુતરે જતાં પોતાને માથેજ ભાર વહે
છે” એમ માનનાર અહીંથી તહીં લહેકી દેતાં જણાય છે. નિર્વાહ કરતા
જાણે મહોન્મત પેહેરેગીર તરીકે માન ધરાવતા હોય

તેમ પાણીની ઉપર ડોકીયાં કરતા જણાય છે. એવાં વિચિત્ર આભાસ વચ્ચે સેંકડો છત્રોનો ઉદ્ધાર કરનાર પુરી લલકારે જીરાજ રહી છે, જ્યાં દિવસને રાત્રિ સરખાંજ છે. જ્યાં ધનાઢ્ય અને નિર્ધન એકજ તાજવે તોળાય છે, જ્યાં ઉઘમી ને નિરઘમી સર્વેને મનેચ્છિત ભક્ષ મળે છે, જ્યાં પૃથ્વીના દરેક ખંડના પશુ પ્રાણીકે આદમી આવી વસેલાં છે, જ્યાં ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલી અને કેટલીક મનુષ્યકૃતિને હાથેજ નિર્માણ થએલી એવી પૃથ્વીના દરેક ખંડની વસ્તુઓ મળે છે, એટલુંજ નહીં પણ જન્મદાતા તો નહીંજ પરંતુ આશ્રયદાતા જેવાં તેાં માયાપો મુક્તિ આ જોટમાં મળી આવે છે. જ્યાં નિતીમાન અને અનિતીમાન સર્વેને ફાવી શકાય છે, જ્યાં સારીને નફારી સઘળી ચિત્તેનો ઉદ્ધાર થાય છે, જ્યાં તૃણ માત્ર વસ્તુ નફારી જતી નથી, જ્યાં હામ હામ દેવાલયો મંદિરો અને ધર્મશાળા છે, જ્યાં સેંકડો ઔપધાલય, લાખો સદાયતો અને કરોડો ગંજ દ્રવ્યના ભંડાર ભરેલા છે, જ્યાં નવાં નવાં વાહનો, વિચિત્ર તિર્યો, અવનવા મહેલો, અલોકિક રૂપવતી સ્ત્રિઓ, આદી સ્વર્ગપુરીની શોભા આ કળિયુગમાં આ નગરી આર્યભૂમીને માટે કહી શકાય છે એવો દ્વીપ તે આપણી મુંગાઈ નગરી છે. રાવણુની લંકા પ્રકાશિત સોનાથી દર્શનિક છે તો આ લંકા અતુલ્ય સોનાથી શુભ છે, લંકામાં વિકાળ રાક્ષસો હતા તો આહીં મનુષ્ય રાક્ષસો છે, લંકામાં વિભિષણુ જેવા યોદ્ધા ભક્ત હતા, આહીં સેંકડો યુદ્ધ ભક્તો છે. જ્યાં પ્રભુનું એકે મંદિર નહોતું અહીં વિષ્ણુવોથી સાદા વિષ્ણુ જેવા મનાતા મહારાજનાં ઘણાં મંદિરો છે. જ્યાં ભૂમીમાં કોઈ રત્નો નીકળતાં તો અહીં સ્ત્રિ ઉદરથી અમુલ્ય રત્નો નીપજતાં જણાય છે. લંકાનું વર્ણન કરનાર મેઘાનંદુનિ વાલ્મીકિવિત્ત શક્તિથી પણ જે ચિતાર ધ્યાનમાં નહીં લીધો હોતેથી અધિક રચના આ ટાપુના નક્ષત્રીદાર મંદિરોની બની છે, કે શ્વર્ગમાં જેવા અગાદ ચિત્રકારને લૂલાવો ખવાડી દે છે. ત્યાં રાક્ષસો દૂર રાજ્ય હતું, અહીં રામસૈન્યનું રામ રાજ્ય છે. એવા રાજ્યમાં વડે નિર્દોષ પ્રજાની ઉંચી ભવ્ય હવેલીયો કેટલાક કોશ ઉપરથી ન પડતી અને “સૂર્યનો સ્પર્શ કરવા જનાર રાહુને પકડી પાડવા ન હોવી જણાતી” સાગા અહીં આવેલ દુરમનોને બચ આપવા

રત્ની ધ્વજન દુરદ્રવતી દેખાય છે. જે ખેટનો વિસ્તાર લગભગ પચીસ મૈલમાં આવેલો છે. જેની અંદર પૃથક પૃથક ભાગો આવેલા છે. અને તે ભાગોનાં નામ દરેક સીમાને મોખરે પાટીયાંપર લખી અજ્ઞાતા નવા પ્રવાસીઓને માર્ગ વર્તાવા લગાવી દીધાં છે. એ ભાગ માંહેનું ઉત્તમ સ્થાન “ગિરગામ” એક મનોહર અને રમણીય દેખાવનું છે, જ્યાં ધનાઢ્ય અને ગરીબ સર્વેને અનુકુળ પડતાં સસ્તાં ભાડાનાં ન્હાતાં અને મ્હોટાં ઘરો આવેલાં છે, વૃક્ષોનો જમાવ હોવા સાથે દરિયાની સપાટી અને નિરોગી હવા, છુટજગા, અને દુરલભતાપર જનનાર લોકોને માટે પાસે રેલવેનું સ્ટેશન, રોગીને શાન્તિ લહેવાનાં આશ્રમ, શોખીનને મોજ માણવાની ભૂમિ, વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું એકાન્ત સ્થળ, અને સર્વ જનને અનુકુળ થઈ પડે તેવી નિકટ મળતી વસ્તુઓ, એવી સગવડથી ભરપુર છે કે આર્યપ્રજાને એથી ખીજું-કોઈપણ સ્થાન ગિરગામ જેવું જણાતું નથી.

અંધારી રાત્રિ થયેલી છતાં વગર ચંદ્રે દીપકના પ્રકાશથી શુદ્ધ એજવાળું પડી રહ્યું છે. તમરાં અને ખીજાં જતુંઓના મધુર સ્વરો બદલે ચંદ્રવદની કલિયુગની અપ્સરાઓના મૃદંગ સાથના તીવ્ર અને મનોહર સ્વરો નિરાંતે સૂતેલાં દમ્પતીઓના કાનમાં રણુઝણાટ કરી મુકે છે. જે મનહર વનમાં રાત્રિના ઝખકતા પતંગિયા તમરાના સ્વર સાંભળવા તૃપ્ત થી રહેલા ભટકે છે તો અહીં શોખીન પતંગિયા નાયકાઓના શોભેત કંઠમાંથી નીકળતા સરોદ સાંભળવા તદ્દલીન થતા આરસપહાણના પૂતળાની પેઠે ખડા થઈ રહેલા છે. ઉદાર કાર્યના અગણિત ાકથી યક્તિ થયેલાઓને કદી શૈથ્યા સુખને દેનારી સ્ત્રી પણ નહિ— એ શો, તોપણ આ સ્થળની હવા અને મધુર સરોદથીજ તેનો નિશ્ચય રહેલો વળી ગયેલો કહેવાશે, ખરેખર કદી આ ભૂમિ સ્વર્ગ અને ન-કર સ્થાનને લાયકની દંદ્રપુરી બનાવી હોય અને મનુષ્યો એમ માને કોરે વાંચનાર? કદીજ ખોટું કહેવાય નહીં.

આ સ્થળમાં રહેનાર પ્રવાસી પણ નિવાસી, ગરીબ વર્ગનો પણ મહા અવાસનો, નિરાધાર પણ બુદ્ધિશાળી, સુધરેલો પણ આસ્તિક, સારી પણ અલ્પચારી, વિયોગ દુઃખમાં ડુબેલો પણ હિમ્મત, નાવ-

ના પાટીયાપર ટકી રહેલો, સમાઓનો ગમ્મવનાર, ને સંસાર જીવને ટકાવનાર રસિકગંદ્ર નામે એક યુવાનવયનો ગૃહસ્થ એકાન્ત જગામાં પણ ભપકાભેર મનને યોગ માર્ગપર લાવી રહેલો છે. જેની વૃત્તિ પણ પળમાં જીવ માર્ગે પવર્તતી દેખાય છે. જેનો વૈદ્ય મેળવવા હજી સુધી ફાંફાં મારે છે. બીજા ઘણા એ ઔષધ આપવા ચાહે છે પણ—

“રોગ નહીં પરખાય પછી કે શું ઔષધ છે સુખકારી”

“મનની વ્યાધી મનમાં સમાવે કેમ સુધરે સ્થિતી સારી”—“શકુન્તલા”

એવો વિદ્વાન વિયોગ વર્ષના છેલ્લા પણ વાર્તા અંકના પહેલા શનીવાર તારીખ ત્રીજી મેંની રાત્રે મુંબાઈના ગૃહસ્થ પારસી એમેચ્યુર ક્લબે “લાચાર ધરાનીઓને મદદ કરવાના ફંડના કાયદા” માટે ખાસ “રોમીયો અને જ્યુલીયટ” નામનો અંગ્રેજી ખેલ જાણીતા નોવેલ્ટી થીયેટરમાં ભજવાતો પ્રેમાધીન ગ્રેન્ડ્યુએટ જોઈ આવી મોડી રાત્રે સૂતો અને તુરત સ્વપ્નાવશ થયો.

કાણ જાણે ખેલના પ્રભાવે અથવા કુદરતના નિયમે પણ સ્વપ્નમાં કેટલાક વર્ષપર થયેલ વૃત્તાંતનો રૂઆલ ડંખ પૂર્વ સ્મરણ થઈ તાજે થવા માંડ્યો. એ ડંખની વેદના ભ્રમિત ભમણામાં ભમતા જીવે સ્વપ્નાંતરે જોઈ અને અંતે પિડીત થયેલ જણાઈ.

અમુક કાર્યમાં ભલા ભુગંની પરિક્ષા અગાઉથીજ આત્મગત થાય છે આ કુદરતી નિયમ સ્વાભાવિક છે.

સ્વપ્નમાં પૂર્વ વિનોદનું સ્મરણ થયું, વિયોગની છેલ્લી વાર્તા મનપર વસી. અને વિખૂટાપણાની અવિશ્લેષ્ય કલ્પનાએ પ્રેમરસ ઉશ્કેર્યો “પ્રિયાને થોડા વખતમાં પરણવું છે” એ ઉમેદમાં ધસડાયો, સંકોચા યત્ન પ્રેમ ક્રમણ પ્રકૃષ્ટિત થયું અને ત્યાંથી સ્વપ્ન અંકનો પહેલો પડદો ઉઘડ્યો. એ પ્રવેશની શરૂઆત શી રીતે થઈ ? પ્રિયાનો પત્ર સ્વપ્નાંતરે જોયો. તેમાં શું હતું ? મુગ્ધ કુમારિકા એ શું લખ્યું હશે ? “મહારા ભવિષ્યના રસિક કાન્ત” —

“કાન્તનો અચળ ઉપમા આપું તો કલક શું ? કલક જ્ઞાતિની”
“અજ્ઞાનતાને કે વરવા ધારેલ પતિને તન્નવી બીજાને લાભ આપવાની”

૮ મૂકી. હશે, વાર; આપણને એ બાધ નથી, રાખે તેને તગ્નવતું”
 થી, બચ તેને રોકતું નથી. મહારા કાકા આપને નિરાધાર બાણી”
 “બહુ દિલગીર થયા કરે છે. છેલ્લી ભેટ કર્યા પછી કરેલ વિદાભ્યાસ”
 “માં સફળ થયા આ પત્ર મળ્યો, બાદ પત્ર નથી એ શું અંગ્રેજી”
 “વિદાનો પ્રભાવ હશે ? લોકોની દંતકથામાં મુંબઈ જોવા મન તદ્દપી”
 “રહ્યું છે, પણ આજથી આવા કઠોર થયા તો પછી શું થશે ? હું”
 “માઆપ વગરની નમાયી નિરાધાર છું, તેમાં તમે એવા નિર્દય થશો”
 “તો મહારે કોણ ! ચંદ્ર વિના ચંદ્રારી ઘેલી છે, પાણી વિના વેલી”
 “સુકાયેલી છે-હવે તો.

“મોહીની લગાડીરે, ઘેલી મુજને હંસે ફરી છે રે”—નગોપાખ્યાન
 “આખા કહેછે સુણો સાહેલી, લાવ કંથને વહેલીરે વહેલી”—આખારણ
 “શિતળ હવા છે આરથળની તદ્દપી મદલેખા કંથ વિના— } કાદમ્બરી
 શિતળતા મને કહી નવ થાશે, રોગ ઉભ્યા શાદિના— }

“તમે લવ (Lave) અંગ્રેજી બોલ કહેતા હતા તેમાં તો શું-”
 “ચવાયા નથી ? લગ્નની તૈયારીજ છે. વધારે શું ઇચ્છું ? આપના”
 “દર્શનની વાટ. નિવૃત્ત થઈ વહેલા પધારજો, નહીં તો દિગ્બંધ થયેલા”
 “ક્યાં જવાના છે. તમે છોડશો પણ હું છોડીશકે ?

હવે તો તમારીજ થવા ખેઠેલી

ચરણાનુરજ ગંગાના પ્રમાણ—

હૃદયમાં આનંદનો મેઘ વર્ષ્યો, સુકાયેલ ફુલરૂપી મુખપર લા-
 લાશ આવી. વદન પ્રકૃષ્ઠિત થયું અને પ્રેમાળ મુગ્ધાના લખાણપર
 હાસ્ય છુટ્યું. પત્ર વાંચ્યો, અને ફરી વાંચ્યો તેનાપર ટીકા કરવા ખેડો
 વાંચનાર ? આપત્ર લેખક લખતી વખતે અને વાચક વાંચતી વખતે
 રસીલા અનુકંપ ક્ષુદ્ર પંખીઓને થોડી ખજાર હશે કે નવા પ્રેમનો આ
 બંનેનો ઉત્તરોત્તર છેલ્લોજ પત્ર છે અને તે થોડાજ વખતમાં કાચની
 બરણી સમાન ચોક્કસ દેખાતું પાત્ર ટુટી જઈ ફરીને સંધાવાનુંજ નથી.

“કેવી નિર્દોષગંગા ? જ્ઞાતિને દોષ આપ્યો ? એમનું લખાણ મને”
 “ભેદીત લાગે છે. શુર્જરપતિ મહારાજ નયચંદ્ર પેઠે એકાએક અશુભ”
 “સુચક વાક્ય કાઢવાનું પ્રયોજન શું ?” હર્ષનાવ શોક સાગરમાં ઉછળ્યું.

અંતઃકરણ ખિન્ન થયું, મન વિચારમય બન્યું. ગાલપર પ્રસેવ ખિંદુનો શેરડો પડ્યો, ડાબી આંખ ફરકતી જણાઈ, જરા વિમારી રહ્યો, પત્ર સન્મુખ જોઈ રહ્યો.

“અરેખર ભયની મારી મુઝાએ “કદી ભવિષ્ય પરાધીન હોવાથી”
 “આવળું ઊતરશે,” એમ ધારી લખેલું એવું અનુકરણ કર્યું; અને ખીન્ન
 સુંદર લેખપર હાસ્ય કરવા માંડ્યો “રસિકી? મહારી કામ પ્રસંગની”
 “અગવડતાએ તને પત્ર ન લખાયો એ મહારી ભૂલ ઉપર તારો ઈત્રિછ”
 “વિદ્યાપર કેવો અપવાદ! ગાંડીરેગાંડી? તું અધીરી નથા, થોડાજ સ-”
 “મયમાં તુ મુંઝાઈવારી થઈશ. કેવી પ્રેમતા? રસિક સુંદરી કેવો નિ-”
 “રાધારનો બોલ વાપરી અનિવાર્ય પ્રેમને દટીત કરેછે? કેવાં દયાબનક”
 “વાક્ય ઉમેરી મને ઘેલો કરેછે? મને કઠોર કહેવામાં કેવી ફાવી છે?”
 “એ ધારેછે એવો કઠોર નથી એ હું હમણાજ પત્રથી સિદ્ધ કરી આ-”
 “પુછું. અંદ્ર વિના ચક્રારી ઘેલીછે તો વર્ષાદ વિના બરેયો તરસ્યો નથી?”
 “વર ઘેલીની શિક્ષણ શક્તિનાં ઉદ્ઘરણો કેવાં પ્રેમીલાં છે? વાહરે”
 “મહારી ગાંડીગંગા? વળા મને (લવ) બોલ લખી ઉશ્કેરે છે? મહારો”
 “પ્રેમ સ્વાકર્ષણ કરેછે “તમે તો છોડશો પણ હું કેમ છોડીશ.” કેવી”
 “હદ બાહેર લાગણી? શું આ દંપતીઓના સુખતું કેળવણી ઉચિત સ્થાન”
 “ન કહેવાય? શા માટે નહીં. પ્રિયતમા! આજથીજ તારા અગાધ પ્રેમે”
 “મારાપર પ્રેમ અંકુરની તલપ મારીછે તો પછી તું જ્યારે મહારીજ”
 “યદ્યપ્ત ત્યારે પછી હું કેવો સુખી થએલો માનીશ! સુશીલ ભાર્યાના”
 “નામે હું પંકાઈશ, વિદ્યાવંત સ્ત્રીથી કિર્તિવંત થઈશ, યોગ્ય જોડાની”
 “લોક કહેણીથી અભિમાન વધશે, તારી મનોહર મુખમુદ્રાના તેજ મને”
 “હિમ્મત મળશે, તું આખરદાર ઘરની કુલિનસ્ત્રી મારી પત્નિ થઈશ, તેથી”
 “લોકો તારે લીધે મને ઈચ્છશે અને હાલ હું જે એક નિરાધાર તરીકે”
 “લેખાઉં તે પછી એક પક્ષકાર તરીકે ગણાઈશ. આપણે બન્નેએ કુટ-”
 “બમાં કેળવણીની રીત પહેલી પકડી છે અર્થાત્ તેં શુન્નરાતીને સંસ્કૃત”
 “અને મેં અત્રેછ ને સંસ્કૃત તેથી અજ્ઞાની લોકો મુંઝવેલાનો અપવાદ”
 “આપશે પણ આપણો વ્યવહાર જોઈ એ અપવાદ જડમૂળથી ઉખરશે”
 “અને આપણા સમાન જોડાથી સંસાર સુખ લેતાં આનંદ શુન્નરશું”
 “એજ તેનો અદ્દલો નિર્પવાદી ગણાશે. લાવ ત્યારે હવે જવાબ લખી તેને”

નિરાંત આપું.” મનનો વેગ પ્રેમ તરફ દોડ્યો, અને પત્ર પ્રત્યુત્તર લખી કાઢ્યો? વાંચનાર? વળી તેણે શું ટાપલું ધસડ્યું હશે?

“પવિત્રગંગા—પ્રાણ ! સ્માતિની અજ્ઞાનતાનું કલંક ખરું થાય,
“તો નીચેની શંકા હું કાં ન કરું ?

અનાઘ્રાતં પુષ્પં કિસલયમલૂનં કરરુહૈ ।

રનાવિદ્વં રત્નં મધુનવમનાસ્વાદિતરસમ્ ॥

અસ્વપ્નં પુણ્યાનાં ફલમિવ ચ તદ્રૂપમનર્થં ।

ન જાને ભોક્તારં કમિહ સમુપસ્યાસ્યતિ વિધિઃ ॥

“અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્”

“પણ પ્રેમ પ્રખળનું નીચલું આલેખન એ વૃત્તિ ભૂલાવે છે. તું
“ધારે છે, તેવો હું કઠોર હોજી, એમ માનવાનું કારણ તારા દૃઢ્યની લા-
“ગણીપર મુક્તવી રાખ્યું છે. અંગ્રેજી વિધાનો ઉત્તમ પ્રકાર છે; લવ
“ખોલ તું સુંદરીના મોઢામાં છાજતો નથી, મુંબાધવાસી તું થોડા વખ-
“તમાંજ થઈશ, તું પત્ર દર્શન માગે, અને હું પ્રત્યક્ષ મળું તો? તું ન
“છોડે તો હું ક્યાં જાજી? અગ્નિ કને ઘૂત કેટલું કઠોર થઈ શકે?
ગીતિ—હંસ નથી તળવાનો, માનસરોવર મૃત્યુ થતાં ઘેલી,

કેમ સુકાશે પ્યારી? આંખાપર વીંટળાયલી વેલી.

“એતો હવે નિશ્ચય જાણ કે—

બ્રંગ પતંગ જીવંગ દોરીંગમ, કુંજ શિખા સુર પૂનિ લહે હે
આતક મોર ચકોર સુપકંજ, ઘોર વૃષા શશિ સુર સહે હે
હારણ મીન મરાળ ઝરાફી, કાષ્ટ સુલંછન ઝુરી ઝરે હે
દેહકું છેહ દેવે ધતને સખ, નેહકું છેહ ક્યે ન દીયે હે.

“શુકલપક્ષના ચંદ્રનું દર્શન થવાને થોડીજવાર છે, જે વાત મને
“મન હતી તે ખુદી થઈ, જે ઉમેદ મનવસી હતી તે પુરી થઈ, અને
“હવે જે છેલી આશા અંતરમાં છે, તેને પૂર્ણ થતાં કિન્નિયત વેળ છે.
“તારા હર્ષ ક્રમગને પ્રકૃષ્ટિત કરવા તારા પત્રના પ્રત્યુત્તરનીજ વાટ ન
“જોઈ, તો ભેટવા આવવાને આ છેલ્લોજ પત્ર છે,

“લી, તારા પ્રેમમાં ફસેલો પંખી.”

પ્રેમાન્ત પત્ર વરાગયંત્રની રોગાન લગાવેલ પેટીમાં ચાલ્યો, પણ પ્રિયાને મળવા પહેલાં તો ત્યાં પ્રેમહીણ કૈતુક થઈ ગયું. અહીં પ્રિયાના પત્રથી રસિક અધીરો બન્યો, જવાની તૈયારીમાં આ પત્રે ઉતાવળ કરાવી હતી, તેથી પોતાના કામની શુદ્ધિમાં ભૂલ પડવા માંડી. ચિત્ત ચંચળ થયું, ઉદર નિર્વાહની કાયમ જગોનો એકજ અડવાડી-યાનો વાવઢો મળ્યો. આખર રોગાવાની જરૂર પડી, પણ એટલા દિવસ નીકળવા કહીણ થવા સાથે પ્રેમમાં ફસેલ પંખીને રાત્રિ પણ લગી દુર્લભ થઈ પડી. સંસાર પ્રિયા વગર સુનો થયો, જન્મવાપરથી મિલાશ હડી ગઈ, કામપરથી લક્ષ હડી ગયું. મિત્ર વર્ગ, બંધુ-વર્ગ, ને જન વર્ગનો વિયોગ કરી, ગંગાને તદ્દુપ પ્રેમ ચસ્માથી જોવા લાગ્યો. રઘુવર જોવાને તેમ થાય તો માણસની શી ગતી.

ચંદ્રશ્ચચંદ્રકરાયતે મૃદુગતિર્વાતોપિ વજ્રાયતે,

માલ્યંશૂચિકુલાયતે મલ્લયજોલેપુષ્પલિંગાયતે ।

રાત્રિપુલ્પશતાયતેવિધિવશાત્ પ્રાણોભિભારાયતે

સાહંતઃપ્રમદાવિયોગસમયે સંહારકારાયતે—

કંઈ એન ન પડ્યું. અડવાડિયું શાંતિથી પુરું કરવાને એક માર્ગ શોધ્યો, “દર્શનિક ભેટ લહેવાય છે” એમ વખત રોક્યા “પ્રેમના વિરહ ગુણાનુવાદનું વૃત્તાંત” લખવા મંડ્યો. વાંચનાર ! વિયોગી, પુરૂષ પોતાનું કાળક્રમણ કેમ કરે છે ? તે અનુભવ ન હોય તો વાંચ્ય..... પ્રેમ કેવો છે ?

The bond servant of Love alone is free;

All other freedom is but slavery. “GRENCH”

અને તેને—

“સહુ ઝેર સરખું સ્નેહ પાળે, સ્નેહ તે અમૃત ખરું” દયારામ કૃત પ્રેમરસ ગીતા—વળી દુષ્યંતની પેઠે અવલોકન કરવા મંડ્યો.

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

मुहुस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्येगुरुसमे ।

પુનર્દષ્ટિવાળપ્રકરકલુષામર્ષિતવતી

મયિક્તૂરેયતત્સવિષમિવશલ્યંદહતિમાંમ્—

“અશ્વિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્”

નિર્દોષ બિચારો હું નળરાયના પાસમાં સપડાઈ કેવો વિયોગી થયો?—

શિખરેણી વૃત્ત.

મળું શી રીતે હું, ભૂપતિ ભુવને કેદ પડતાં

વિયોગી રીબાઈ, શરિર દુખ દુર્ધવ નડતાં

હશે ક્યાં તું હંસી, વન રવડતિ કે પ્રિય થજે?

ખરે નિર્દોષિ તું, નસિળ હિણુ નારી ક્યમ મજે.

રસીલી શીકાન્તિ, કુસુદાન શશિ વીશુજ હશે

અરેરે હસારા, ઈશ નજર તારી કવર થશે.

મધુરી ખારીના, અધરસનુ પાન કરવા

સમો ક્યારે દેશે, નવ સુખ વિષે દૈઈ ઠરવા

વિયોગ વિપત્તિ વૃદ્ધ થઈ તેમ પ્રેમની કલ્પના પર્યાત્પિનો અંક પણ પુરો થવા આવ્યો. અને હવેતો આ રહેલા બેજ દિવસો વીજળીના ઝળાકાની પેડે જવા માંડ્યા કે જેનું સ્વપ્ન પણ ન જણાયું. પ્રિયાને મળવું, તેની સાથે જન્મ ભરનું જોડાવું, અને પોતાના હોદાના રવાબમાં ખીજને દુઆવતાં પ્રિયાને બતાવી તેનો પ્રેમ દ્રઢ કરવો, ઈત્યાદી પ્રસંગોથી હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. રોકાયેલ કામ માટે એક માસ પછીનું કાયમ થયું, એ યશ પ્રિયાના પવિત્ર પગલાને આપ્યો. આવા અનહદ રંગમાં આકસ્મિક ભંગ થયો, કુદરતે કોપ ગૂઝાર્યો, અને આશા ધડ પુટી ગઈ. એક પત્ર આવ્યો, ઉપર ગંગાના અક્ષર ઓળખ્યા અને પત્ર ફેડતાં કુદરતીજ હાથ કંપવા માંડ્યા, છાતી ધડકવા લાગી, અને હૃદયમાં પશ્ચાતાપ થવા માંડ્યો પત્ર વાંચ્યો. મોં વિકાસતાં પોતે ગંગાને લખેલ શ્લોકનું સ્મરણ થયું અંતે રડી જવાયું. હૈયું હાથ ન રહ્યું. ખરેખાત રડી જવાયું. વાંચનાર તે પત્રમાં શું હતું?—

“ભહારા આત્માધાર રસિક.

“તહારો પ્રેમીત આશરો તજવા પડેલાં મહારા ઝુરતા ટપકતા આંસુ-
 “પ્રાચી દયામણે વદને ગારીમાગી દ્વંદ્વ તાપમાં લખાયલો પત્ર રંજુ કરી”
 “મોહાતનો અંત આણું છું...હું હવે તમારી ઉડી જવા બેઠી છું. મને”
 “કારાગરમાં નાંખેછે, પૈસાના અને પક્ષના કારી ઝેરે મને હેરાન કરી”
 “છે, એ કરેલ ખીજનો ગુન્હો, મહારા નસીબે આવી અડચો છે તેથી”
 “હું તમારાથી દુર થાગી છું. કસાઈને ગાયનો વદ્ધ કરવો કાઠીણ્ય નથી.”
 “હું નિરાધાર આળા શું કરું કોને કહું....“દીકરીને વળી ગાય. દોરે ત્યાં”
 “જાય” એ ખરું થયું, સ્મૃતિનું કલંક પ્રગટ અનુભવું, અતે મને આ-”
 “તમહત્યા લાગવાની ધઈ; કોઈ પ્રદેશી મારું હરણુ કરે છે, તારું આ-”
 “લવાનું નથી. મહારી વાટ જોવી નહીં. મહારાં માળાપો એક માર્ગ”
 “ગયાં હું ખીજે માર્ગે જાઉં છું. છવતી હઈશ તો મળીશ, નહીં તો”
 “તમને મારી ખોટ કૃષ્ણ પુરી કરશે, છેલ્લી ભેટ વિના આત્મા નિર્ગતિ”
 “છે તો આ પત્ર લખી એમજ ભેટને ગતિ માની લહીશ—

“હવે તો તહારા હાથથી છુટેલી કુટેલા નસીબના
 ગીરદેસીમાં ફસી પડેલી નિરાધાર અખળા.

વનવનાં પક્ષિ મળે, પ્રેમ વૃક્ષ પર સાથ
 ઉડી જતાં ક્યાં પ્રેમ કે પ્રિત રહે સંગાય
 છવતાંને મન સર્વ છે, સમજો હવે વિનાશ
 આશા મમતા મુકવી એજ પ્રાણ—

(અગ્ર બિંદુથી શબ્દ ચેરાયલો છે)

ભવિષ્યની ધયેલી ઉચ્છવાયલ છતાં “ચોક્કસ ખીજને હાથ રતન ચડવા-
 માં બીલંબ છે,” ધારી સત્વર પહોંચવા ઈચ્છા કરી; આકળો ખતી ગયો
 ગભરાટમાં પડી ગયો, એવેન યઈ ગયો. પાસે કોઈને ન જોયું,
 ખચીત પડીજ ગયો કોઈએ ન યોખ્યો જરા વારે શુદ્ધિ આવી, ઉડ્યો
 એટલામાં તુરત તાર ઓશીસના સિપાઈને પોતાનું નામ પુછવાનો
 સ્વર સંભળાયો ઝગઝગ, સિપાઈએ આવી પુછીએ તાર હાથમાં
 આપ્યા ધુજતે હાથે સહી કરી આખી તાર ઉખેડા, વાંચ્યા
 નારમાં શું હતું ?— “ગંગા ખીજે વરાઈ” વાંચતાં આ—

ખમાંથી આવણુને ભાદરવાના પ્રયત્ન મેઘને છોડી દીધા, ખેભાન
ખની પલંગ પર પડી જતાં હૈયું હાથ ન રહ્યું. નિરાધાર વિદ્વાન
અહસ્થ રોયો. બહુજ રડયો. એવા આત્મ દુષ્કાળમાં “નહીં
વાટનો કે નહીં ઘાટનો” એવું થયું અને શેકરપીયરનો ખોલ યાદ આવ્યો.
THOU WAST WHELP'DA DOGE; and THOU
SHOLT FAMISH A DOGE DEATH.

“ટાઈમન આવ, એયેન્સ”

ચંદ્રનું અહણુ થયું, આશા નાહમેદ થઈ, ગંગાનાં લખેલ પ્રેમના
છેલ્લા પત્રની પહેલી લીટીઓ ખરી પડી. અમુલ્ય મણીરત્ન દેખતી
આંખે હાથમાંથી ચટકી ગયેલું જણાયું. પ્રેમની પર્યાપ્તિ પૂરી થયેલી
જણાઈ, તૈયારી નાવ ડુબી ગયું. સંસાર વિરક્ત લાગ્યો પોતે નિરાધાર
છતાં સ્ત્રિના સુખાધારમાં રાખેલ સંતોષ દુનિયાથી દૂર વસેલ ગણ્યો,
અભ્યાસ કરેલ વૃથા જણાયો, નિર્ધનતા ઉત્તમ ગણાઈ, પક્ષપર અપ-
વાદ મૂક્યો, પ્રેમમાં ફસેલ પ્રવાસી ઠગાયો લાગ્યો, નિર્દોષ બાળાપર દ-
યાની લાગણી કશકરાઈ, પોતાના સ્વાર્થ કરતાં તેમના કષ્ટપર વધારે લક્ષ
ગયું તેની હત્યા પોતાને લાગશે જણાઈ. અન્નજી બાળાને પ્રેમમાં ઘેરી
કરવાની કોશેશમાં પોતે શુન્હાયત બનેલ લાગ્યો. તેને આત્મચાતમાંથી
અચાવવાની સુકિતમાં તારથી નિષ્ફળ નીવડ્યો, મધ્ય દરિએ ભાગી પ-
ડતા વહાણનો અક પ્રવાસી માત્રમ પડ્યો, પૂર્વનાં પાપ આગળ નજ્યાં
માન્યાં, વડીલોના વૈરે પુત્રોપર અસર કરી ગણાઈ સુન્ય સંસારમાં વૃથા
જીવવું લાગ્યું, ગંગાના આત્મઘાત ખખર પછી પોતે પણ તેની સાથે
જવા ધાર્યું. રોમીયો અને જુલિયટના નિહાળેલ ખેલે આ પ્રેક્ષકપર
તળાપ મારેલી જણાઈ, અને સુરસેન પેટે

પ્રેમ ધર્મ બે વચ્ચે, થઈ ત્રિશંકુ સમાન ગતિ મહારી

ધર્મરાય ભણી ખેત્રે, પ્રેમજ ખેત્રે વિના કૃમે પ્યારી “કાન્તા”

પોતે અધર લટકતો દેખાયો બહુજ શોકમાં પડ્યો. એકે દિશા ન
સુછ એકલો રાત્રિના વખતમાં નિરાશ બન્યો, દુખમાં દુખ ભણ્યું અને
નિદ્રા આવી ગઈ; તેમનું અવલોકન સ્વપ્નમાંજ કર્યું, સ્વપ્ને સ્વપ્ન-
નો માર્ગશોધો વાંચનાર મન તેવું મોં આગળ બે..... “હો ઘાતકી

“પ્રભુ તારે જો આવી રીતે બાહ્ય બગાડવી હતી તો અન્યોન્ય પ્રેમ”
 “સયોગ કરવા દેવાને તારી આવી બુદ્ધિ મતલબ કાંકરવા હતી? તને ન્યાયી”
 “કહેનાર હવે તને ક્યારે નહીં કહેશે? એક નિર્દોષબાળાને પરાયા પ્રેમમાં”
 “દુસાવવાની કુદરતી કોશિશ કરી પાછળથી ખેંચી લેવામાં મોજ માન્યો,”
 “એ તારા વિશ્વાસવાતી પણાનો ઓછો દાખલો રજુ થયેલ કહેવાય”
 “કે? કાંટા સાથે જોડાયેલી વેલી ઉછરશે નહીં એવું બાણુતાં છતાં તેને”
 “રીઆવાજ ત્યાં નાંખે છે કે? આવો કઠોર અને નિર્દય તું બનીશ તો”
 “તારાપર શ્રદ્ધા કોણ રાખશે, ગરીબ ગિયારી નારીદુખ ન સહન થતાં”
 “કંટાળી આત્મઘાત કરશે તો તેનો પાપી તું નહીં કે? પહેલાં ઉમેદનો”
 “આંખ થોભાવી પછીથી તોડી પાડવા તત્પર થાય તે દગલબાહનો”
 “આરોપ તને નહીં કે? શું સંસારમાં આવા પણ દાખલા બને છે, કે”
 “એકને માટે એમ ને બીજાને માટે જુદું. ધશ્વર તારી કૃતી કેવી વિચિત્ર!”
 “નિર્દોષ ગિયારી ગંગા કેવી દશામાં! વહાલી! આ આપણા પર શો”
 “કાપ? માયાળુ મમતાની મીઠી મહોરદાર થતાં તું હવે પરાઈ થઈ ર”
 “હીશ! અરસપરસ કંઈજ સંબંધ નહીં રહેશે? હા. હું પરજન લેખાઈશ”
 “તું પર સ્ત્રિ ગણાઈશ, ને એકજ વૃક્ષનાં નિવાસી પ્રેમીત પંખી આપારે”
 “વનવન રક્ષણતાં થઈ જઈશું. હા: અદ્વિતીય! આ શું થવા બેઠું છે? મને”
 “મહારી કાળજી નથી, તું મહારા હાથથી ગઈ તેની ચિન્તા નથી પણ”
 “તું જીવીશ કે કેમ! સુખી થઈશ કે નહીં! એજ ચિન્તાએ માફ મન”
 “રૂંધી નાંખ્યું છે. ઓ ધશ્વર! એકનાદાન અબળાને અગ્નિમાંથી બચાવી”
 “લેવાનું અનુપમ માન ખાટી હલે? હવે ફર ન થા. મહારા પર”
 “અવદ્રુપા થઈ તો મહારો સંબંધ તોડવો પણ બીજાને તો સુખી”
 “થવા દે? નહીંજ

વહાલી મણી? ધશ્વર રહ્યો હવે શું કરવું—

માત પિતા વેરી થયાં, તે દુખ ક્યાં જઈ રહી પડી કરીએ
 રાત્રી જુટે ધરને, ફરિયાદી પછી ક્યાં જઈને કરીએ

“અંદ્રાન્ત અંદ્રાવતિ”

“ગંગા? મેં તને પ્રેમ અર્પ્યો તે આવા થોડા વખતના પ્રસંગમાં ઝુરાવા”
 “માટે? હું તારા જેવી મનોહર રૂપવતીના મહોદાર તરીકે લેખાત, તો”

“પછી નિર્ધન હત, નિરાધાર હત, કંગાલ હત, કે દુઃખિ હત અથ-”
 “વા રોગથી પણ પીડાતો હત તોપણ ત્હારાં પ્રેમાળ વાક્યથી અને”
 “સુંદર ચલણથી સર્વનો નાશ થયેલ સમજત. પણ એ પ્રેમાળ પૂત-
 ણી ? આ વિટંબના સહવા પહેલાં તો તું પરસ્ત્રિ થઈ ચુકી હશે ? તે-
 મ થવા પછી કદી તું તારો પ્રેમ કાયમ કરે તો પણ શું ? એ
 મૃત્યુ પાત્રજ છે. એ મરેલા પ્રેમને પછી એમનેએમ રાખે તો પણ શું,
 કે ઉત્પન્ન કરે તોપણ શું ? દારે તો પણ શું, કે બાળે તોપણ શું ? ધુળમાં
 લથડતું પડી રહેવા દે તો પણ શું, કે જંગલી પશુઓ સુધે તોપણ
 શું ? શીપમાંથી મોતી કાઢી લીધું પછી નકામી શીપ માટે શું ફાંફાં
 મારવાં, ગમે તેમ પણ તેં મને એક દાખલો તો બેસાડીજ આપ્યો—

She Was His Life

The Ocean to the River of His thought

Which terminated all

(BYRON.).

[તે તેનો પ્રાણ હતી અને તેના વિચારોની નદીયોનો તે સમુદ્ર
 હતો તેણે સર્વનો અંત આણ્યો.] “તેમ મ્હારે માટે તારાથી આ
 સંસારનો અંત આવ્યો છે, એમ તને દોષ આપું તો ખોટું ગંભીર ?
 “અંત આણતાં પેહેલાં તે કૃશ્નાકુમારીની લાલસા આપીછે ખરી, પણ”
 “તે વૃથાછે કારણ તેમ અને તો ત્હારા માટે કાં આવી હાલત થાય ?”
 “કદી આપણે મળ્યાં ન હોત, પ્રેમ જોડાયો નહોત, અને તારું ભ-”
 “વિષ્ણુ આમ ઉઠ્યું હોત તો આ વખતે જે પીડા સહવી પડેછે તેમ”
 “રહેવાત નહીં; તારું મન ભ્રમિત રહેશે, પરણેલ પતિમાં તારું ચિત્ત”
 “ચોંટશે નહીં, અને તેથી તારો સંસાર તો વૃથા જશે; તેમ થતાં”
 “કદી એ અભાગી ત્રિયા ? તું આત્મઘાત તો નહીં કરીશ કેની ? શું”
 “વિદ્યામાં આટલી હદ રહી હશે ?”

નિરાશી નિદ્રામાં નિશ્વાસ નાંખ્યો, ચિત્ત ચંચળ થવા માંડ્યું,
 સઘળા વિચાર સૂકાઈ ગયા, આશ્વાન વિયોગાગ્નિએ બળી ભસ્મ થઈ
 ગયું, અને પ્રેમ પરિતજ્ય કરી યોગ ધારણ કરવા વિચાર શોધ્યો.
 તેમ કરવા જતાં પ્રેમ ચક્ષુએ વાળો, અને તેજ પ્રકાશથી જોવા
 માંડ્યો આનેશમાં મુખથીજ લવારો કરવા માંડ્યો. “ગંગા ? તું

કેવી સ્થિતિમાં હશે? તદાર અંગ છવીત હશે કે મૃત્ય પડયું”
 “હશે? આપત્તિના તાપમાં તું છવતી હશે તો કેવી કૃપ બની”
 હલ્લ! પ્રેમરૂપી નિર્મળ જળ જેના હૃદયકમળ મૂળમાં સિંચાતું તે”
 “સર્વના તાપમાં સુકાઈ જતાં કેવું નિર્માલ્ય બન્યું હશે? ચંદ્રના પ્ર-”
 “કાશમાં પ્રકુલિત રહેનાર કુમુદની? કૃશપક્ષમાં તારી કેવી ગતી થઈ”
 “જતી હશે? આંગાપર વીંટલાયલી વેલી! તને ગોખરના કઠોર ઝા-”
 “ડમાં કેમ ગમશે? મનપસંદ ભર્તારની ભોક્તા થનાર તારૂણી?”
 “તને બળાત્કારથી નવા અને અન્નહ્યા, કોણ જાણે અમળું કે તામરી”
 “પતિના કરમાં જતાં તારો આત્મા કેવો દુઃખ પામશે? તું નવા”
 “સાસરવાસમાં જતાં તારા સુખ દુઃખની વાત કોને કહીશ? તારો”
 “દિવસ કેમ ગાળીશ? તારી આવી દશામાં તારા સંસાર સુખ”
 “ભાંડુઓ પોપટ અને કૃશા કેમ રહી શકશે? માતપિતાથી વિખુટાં”
 “થએલ બાળકો તારા આધારમાં ધીરજ ધરતાં તેની કેવી વલે થશે?”
 “તું એવાંને એકલાં કરી ચાલી જઈશ ત્યારે તારી અશ્રુનું ટપકતું”
 “ખિંદુ કેમ ટપી રહેશે? પુત્રિની જાત અને પરાધીન પુરૂષ અવશ્ય”
 “કુટુંબનાં વિયોગી છેજ, પણ અણુગમતા સંસારમાં ઝમેળા ખાવા,”
 “ને શું બળાત્કારેજ ધસડી જવાથી અનાથ ભાંડુઓ દુઃખી થતાં”
 “બચાવી લેવાની તને તક નહીં મળે? કે તારા પરમેશ્વરને દયા નહીંજ”
 “આવે? મહારા પાપમાં તારી આવી દશા થશે? શું એવાં જોડાં”
 “સિદ્ધ કરવાને ઈશ્વર પણ ફરતા વાપરે છે? શું દ્રવ્ય એવું દિગ્વિપ”
 “છે? હશે. હવે તો તું “સુખી થા” એવુંજ ઈચ્છું. પણ ઇચ્છવા પહેલાં”
 “મારું ખરીદેલ મણી ખીન્ને ખરીદી જવાથી, અને રહાઈ નિર્માયેલું”
 “કમળ ખીન્ને બ્રગર સુંદી જવાથી, મને જે પશ્ચાતાપ થાયછે તે”
 “અનિવાર્ય છે એ બ્રમર!—”

વિશેષે કંપાતાં, અતિ ચપળ એનાં નયનજો;
 અડીવારવારે, અતુલવ ધરે સ્પર્શ સુખનો.
 વળી એને કાને, ગુણ ગુણ રવે શું કરતો;
 ખરે જાણે છાની, મદન વિપથી વાત વદતો.
 વળી હંચા કરતી, નિજ કર ડરી, એ તુજ થકી;

અરે તુતો પીતો, અધર રતિ સર્વસ્વ ભુરકી.

અમે જોતાં બેઠા, યુવતિ કુળની શોધ કરતા;

રહ્યા વા ખાતા તે, મધુકર થઈ તુંજ સિધિ આ.

શકુન્તલા-ઝ. ડી. યાજ્ઞિક.”

“શકુન્તલા ઉપર ભ્રમરને ફરકતો જોઈ પૌરવ રાજ મહારાજ
જેઠ બતાવી અન્યોક્તિ કરતો હોય તેમ જોલ્યો પણ અંતે “નિર્માણ્ય
થયેલ વસ્તુનો જે ભોક્તા હોય તેજ ભોગવેછે” એમ ધારી ક્રોધથી નિ-
રાશાપણામાં વિષમ અવસ્થાએ પહોંચ્યો “તેમાં તને શું દોષ આપું?”
“નીચ કંગાળ કંજુસને લાલચુ માઆપો પોતાની બાળાનું રક્ષણ”
“કરવા બદલે, અસમજપણામાં એક રત્નને અગ્નિના તાપમાં બાળી દેવા”
“હિસ્મત કરેછે તેને કંઈ વિચાર થતો હશે?”

ગંગાની સાથનો વિરહ વિરામ કરી ફરીને અંતરની દાઝ અ-
વિચારી માઆપોપર કાઢવા માંડી. અને જાણે વક્તા તરીકે ગંજવર
સભામાં ભાષણ આપતો હોય તેમ સ્વમામાંજ બકવા લાગ્યો.

“આ ધાતકીઓ? કસાઈ ઘેર ગાય સોંપતાં શું તમને ખબર”
“નથી કે તેનો વદ્ધ થશે? ઉછરતા ઝાડને પાણી વગરના સ્થળમાં”
“રાખશે તો શું બળી નહીં જશે? અરે સમજો? કંઈ જુવો?”
“મહા મ્હેનતે બાળકોને ઉછેરવાં, પૈસાનો ભોગ આપી ભણાવવાં”
“તે તેમનું સંસાર સુખ નાશ કરવા માટે? શું માઆપોની એવી”
“ફરજ નથી કે પોતાની પુત્રીને સુખી કરવા કુલીન કુળ, વિદ્વાન પતિ”
“અને યોગ્ય સૂખ સંપાદન થાય તેવું ધર શોધવું? શું આર્થ પ્રજામાં ઉ”
“ચિત ગણાતી, રાજ્ય કારભારમાં નિપુણ મનાતી, એવી નાગરીજ ના”
“તમાં પણ આવા કદંગા રીવાજ પેસી જાય, અને તેને પુષ્ટિ આ”
“ખી સહુકોઈ “ઉંટ બીલાડી લે ગઈ, હાંજી હા.” કયાં કરે, અને”
“આવા અનાચારપર, લોકની, ધર્મની કે પોતાની તો નહીંજ, પણ”
“નિર્દોષ બાળાપર આવી પડતી અધમગતીની પણ દરકાર ન કરે?”
“અફશોય! ન્યારે એવા શખ્સો આવા કાર્યને પુષ્ટિ આપશે તો”
“ભુદ્રોને શું દોષ દેવો? એક વખત સાદું ચોક્કસ કરે, માલ થાપણ તરીકે”
“ખરીદદાર મુકી જાય, અને તેની ગેરહાજરીમાં વેચનારને કાંઈ વધા”

“રે નદો મજે તો તે વેચી ખાય! આનો અજ્ઞાન જાતિ જોવો ધારો પણ”
 “આને ખરોદે? કેવો જુલમ? કેવો અન્યાય? જનાવરો પેડે માણુ.”
 “સોનાં પણ વિશ્વાશઘાતી વેચાણુ ખત થતાં હશે શું! શું જ્ઞાતિમાં જોયી”
 “વિરૂદ્ધ વિચારના નહીં હશે? શું પ્રયાસ કરવા માંડે તો દુઃખિ બા-”
 “બાઓનાં દુઃખ નિવારણુ નહીં થશે? શું છતાં માખાપોએ પુત્રીઓ”
 “અનાથ કહેવાય અને તેની હીણુ પરતીની એસર જરાએ ન લાગે”
 “હિંદુપ્રજ્ઞની અસમંતી છતાં અયોગ્ય લાગવાથી સરકારે “સમંતી-”
 “વચનો” ધારો પ્રસાર્યો, તેમ” જ્ઞાતિના પ્રમુખોની આંખ નહીં”
 “ઉધડવાથી દૂકત એક મુપ્રચાર કરી નિર્દોષ બાળકીઓને ખી-”
 “ડાથી બચાવવા અને ન્યાયને પુષ્ટિ આપવા ખાતરજ આ કન્યા-”
 “વિક્રયનો ધારો નાશ કરવા સરકાર જ્ઞાતિને દયાણુ ન કરી શકે?”
 “બ્યારે આમજ સદાકાળ ચાલશે તો સંસાર કારભાર અને”
 “શ્રદ્ધિ નિયમ કેમ નીભશે? બિચારા ગરીબો દ્રવ્ય ક્યાંથી કાઢશે?”
 “અને એમ કરતાં તૈયાર થશે તો વધારે પૈસા ઈષ્ટ દુષ્ટ સંપત્તિવાન”
 “કન્યા ઝુંટાવી લેશે ત્યારે પ્રજ્ઞનો ફેલાવો શી રીતે થશે? શું ગા-”
 “ડરીયાપ્રવાહમાં ધસડાતો માખાપો પોતાની પુત્રિઓનાં દુઃખ દુર”
 “કરવાને યોગ્ય ઉપાય નહીં લેશે? જો આવી રીતે કાયમ ચાલશે”
 “તો યોગજ વખતમાં કુળવાન શ્રદ્ધિનો વિનાશ થશે?”

કેમજાણે ગંગાની વતી હિમાયતી તરીકે પોતેજ કુટીલ કુટ-
 ખીયોને શ્રાપ આપતો અંછે સકોથિ સભા વીખેરી ચાલ્યો જતો હોય,
 અને ગંગા તેને એકાન્ત સ્થળમાં છેલ્લી ભેટ કરવા ઉભો રાખતી હોય
 તેવો સ્વમાત્માસ થયો ગંગા રેતી પાસે આવી. રસિક ઉભો રહ્યો. પો-
 તાનો રોપ આ માર્ગે ઉતાર્યો. ગંગાને બોધ દેતાં તેની મલીન કાન્તિપર
 દયા ખતાવતો હોય તેવો દેખાયો.

ગંગા આ તારી કેવી દશા ?

વસનેપરિધૂસરેવસાનાં ।

નિયમક્ષામમુખીઘૃતૈકવેણિઃ ॥

અતિનિષ્કરુણસ્ય શુદ્ધશીલા ।

મમદીર્ઘવિરહવ્રતં વિભર્તિ ॥ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્.

દુષ્યંતને શકુન્તલાની સ્થિતીપર દયા છુટી હતી તેમ ખતાવા લાગ્યો.

ગંગાનાં પડતાં આંસુને અટકાવા માંડ્યો, અને બોલ્યો—“તું રડી હવે શું કરીશ ! સર્વ આશા તજી તારા જીવનગીના જડેલા ભત્તારને તારૂં જીવન સોંપીદે.”

“સારે તેમ કહે ? ” થંભી રહી—“જઈ ? ” રડતી આંખે લાચારબની રજ દહેતી હોય તેમ ગંગાબોલી. પ્રેમાકર્ષણ થયો, દૃઢ ધીંગલ્યું. કોઈ બાળુ જવા હિમ્મત ન આવી. રસિક નીચું જોઈ રહ્યો. પ્રત્યુત્તર આપવાની વિશુદ્ધિ જતી રહી. ઉભયની આંખમાં દયાની લાગણીનાં આંસુ આવ્યાં ને દર્શનની છેલ્લી ધડીથી પ્રેમની છેલ્લી ભેટનો અંત આવ્યો જાણી રસિક રડ્યો.”

“મહારાં ભાંડુને સંભાળશે એ મને વિશ્વાસ છે. પણ મહારી જીવનની છેલ્લી ધડીના પ્રણામ કરી જઈ તો કૃષ્ણને લઈ સુખી થજો” —ગંગા એટલું બોલી કંટાળતી આંસુ દહોતી દુર ચાલી. છેલ્લા વાક્યથી રસિક ગભરાયો. ગંગાને આત્મઘાત કરવા જતી જોઈ પકડવા દોડ્યો. અંતે પકડી બોલ્યો “એવું સાહસ ? ”—ગંગા તરછોડી રડતી ચાલી જવા ધારતી હોય તેમ હક કરવા લાગી. અંતે જોસથી કાંડું છોડાવ્યું, દુર દોડી. ગંગા ચાલી ગઈ. સ્વપ્નવસ્થામાં આટલી હાલત બની, પણ જોવો રસિક પકડવા દોડ્યો તેવોજ આવેશમાં પલંગ ઉપરથી ખરેખર દોડ્યો અને નીચે પડ્યો. નિંદ્રા ઉડીજતાં આંખ ઉઘાડી જોયું તો કંઈ ન જણાયું—કેવીગંગા, ને કોણ પોતે, કેવું સ્થળને કેવો પ્રેમ ? આશ્ચર્ય લાગ્યું, ગભરાટમાં પડ્યો વિભ્રમ થયો, દીવો બળતો દેખાયો, ખારણું બંધ જોયાં, પ્રભાતે થવાનો વખત નિહાળ્યો, ધડીયાળમાં પાંચ વાગ્યા, સ્વાતું લાગ્યું, શંકા થઈ, “ત્રણ વર્ષપર બનેલ બંનાવ સ્વપ્ન માર્ગે નવોજ અનુભવવાથી આ ભ્રમણા થઈ,” એમ જણાયું. શાન્ત થયેલ વિયોગ ઉત્પન્ન થયો, કૃષ્ણકુમારી માટે ધારેલ આશા, તે આશા સિદ્ધ કરવા ગંગા માટે રાખેલ બ્રહ્મચર્ય, અને એ બ્રહ્મચર્યમાં પણ કંઈ વિસરી ગયેલ વાત તાજી થવાનો આવેશ આવ્યો. ભૂલાયેલા પ્રસંગો યાદ આણ્યા. પલંગપર બેઠો. સ્વપ્ન કે ખરું તેની વિનિધિ કલ્પનાઓ થઈ, સ્વપ્ન ખરું હતું. છેલ્લી વિયોગ વાર્તાનો યથાસ્થિત પ્રસ્તાર ત્રણ વર્ષને અંતે યાદ આણી પશ્ચાતાપ કરવા બેઠો.

સ્વપ્નનોનુમાયાનુમતિભ્રમોનુ ।

ક્ષિપ્તં તાવત્ફલમેવપુન્યમ્ ॥

અસાન્નિવૃત્તૈ તદતીતમેવ ।

મનોરથાનામ તટપ્રપાતઃ ॥

વળી—

સાક્ષાત્પ્રિયામુપગતામપહાયપૂર્વે ।

ચિત્રાર્પિતામહૂરિમાંવહુમન્યમાનઃ ॥

સ્ત્રોતોવહાંપથિનિકામજલામતોલ્ય ।

જાતઃસસ્ત્રેપ્રણયવાન્મૃગતૃષ્ણિકાયામ્ ॥

“અધિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્”

અતે પ્રેમના ડંખમાં તાજે થયેલો રસિક નવા દુઃખાર્થક
ત્રાસિત થવા માંડ્યો, અને વિયોગ વેદનામાં દુઃખી થવા લાગ્યો. પોતે
એક બાણીતાને પંકાયત્તા ડાકટરના માનવંત હોદ્દાથી હળરો-રોગી-
યોતે શાન્ત કરેલ તે આ ડંખના કારી ઝેરને શાન્ત કરી શક્યો નહીં.
ઘણા વૈદ્યો મળ્યા પણ રોગ ન પરખાય તેનું શું ઓસડ કરે? આ-
ખર સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલ ડંખ વૃદ્ધિ પામવા માંડ્યો, અને એ પ્રેમ
નામનું ઝેર આખા અંગમાં પ્રવર્તી થવા લાગ્યું.

વાંચનાર ! પ્રેમ એવો તીવ્ર હશે કે વગર સન્નયલા અર્થાત્
કટાયેલા હથિયારે પણ નાશ કરી શકે? ને એમ હોય ત્યારે પ્રેમની
પરિશીમા કેવી ?

પ્રકરણ ૨ જી.

“પ્રેમની પરિશીમા.”

પ્રેમ વિશે મીલ્ટન કહે છે કે—

By Which to Heavenly Love Thou Mayst ascend.
(Milton)

વળી—નકઠોરં નવા તિક્ષ્ણમાયુદ્ધં પુષ્પ ધન્વનઃ ।

તથાપિર્જીતમેવાઽસીદમુનાભૂવનત્રયં ॥

एकंवस्तुद्विधाकर्तुंवहवःसन्तिधन्विनः ।

धन्वीसमारणवेकोद्वयेरैक्यंकरोतियः ॥

મી. લોંગનું વાક્ય છે કે—

Lave is the Root of Creation; God's essence,

લોંગફેલો ઓથર અમેરિકા.

શાસ્ત્ર વહે છે કે—“સ્નેહાનીમૂલાનીદુઃખાની”

મહાન્ કવિ-શેક્સપીયર બોલે છે કે—

It's the Stor to every Wandering bark Whose Worth's Unkhoun, although his height be Taken. “Shakespeare”

રતિ પતિ ગતિ અતિ અટપટી, યતિ સતિ મતિ હડ નય;

ફસેન નિકસે કો ચતુર, રાખ રાગી યું ગાય—

“દયારામ કૃત પ્રેમરસ”

શાદુલવિક્કિડીત.

પ્રેમાંધી જીવ કોટિધા ઝુરિ મરે, પ્રેમાંધના પાસમાં;

આશા નાશ થશે તથા પિનવ તે, છોડે મહા ત્રાસમાં.

પીડા દેહ સહે તજે ગૃહ તથા, સંસાર સત્તો કરે;

તોયે પ્રેમ પુરો પડે નહિં હ્રદે, અતે દુખેથી મરે.

પ્રેમના ભેદ અનેક પ્રકારના છે. જેમ શરીરમાં જેટલી જાતની નસો આદિ પ્રકાર છે તેમજ પ્રેમમાં વિવિધ જાતની સંકલનાદી પ્રકાર છે. જેવા કે સદ્ગુણ પુરૂષને ફૂલટા સ્ત્રિ, કાચા કાનનો પીતાને પરાકૃમી પુત્ર, સાવકી માતાને સમજી બાળક, ગુણવાન મિત્રને કૃતદ્વી રતેહી, અવિચળ રતેહની સીમા, વિરોધી બંધુદ્રોહી, સજોડ દમ્પતી, ઇત્યાદી અનેક પ્રકારના પ્રેમ છે. તેના ભેદ જેવા કે, કેટલાંક નિતીમય પ્રેમે ઝુરતાં પ્રાણી, કેટલાંક નજરે નીહાણી મોહવશ પડતા જીવો, અને કેટલાંક ખરા પ્રેમે વિનાશ થતાં માનવી; કેટલાં દયાપર દાઝતાં, કેટલાંક રૂપ ઉપર મોહાતાં, કેટલાંક સમાનુગુણ, વય અને વિદ્યાપર અધગતાં, કેટલાંક વાણી ઉપર લથગતાં, કેટલાંક આશા ઉપર પડ-

કાતાં, કોઇને કામની આશા, કોઇને ભક્તિની ઉમેદ, કોઇને કિર્તિની
જાણાસા, કોઇને લક્ષ્મીની લાલસા, કોઇને સંતતિની અભિલાષ અને
સર્વ કોઇને પ્રેમના સુખી સંસારમાં સંતોષ લેવાની મમતા એમ
વિવિધ જાતની સંકળનાથી જોડાયેલાં પ્રેમાધીન પ્રાણીઓનો પ્રેમ
કયો?—

દશરથને કૈકેયીનો પ્રેમ, જગદેવને ઉદિત્યાદિતનો પ્રેમ, ધ્રુવને કુમ-
તિનો પ્રેમ, રાવણને વિલીખણનો પ્રેમ, હિરણ્યકશ્યપને પ્રલ્હાદનો પ્રે-
મ, સુદામાને કૃષ્ણનો પ્રેમ, હેક્ટરને સોવર્ણનો પ્રેમ, આંપરાજ પ-
લાડમિંદનો પ્રેમ, કૌરવને પાંડવનો પ્રેમ, ભરત ને રામનો પ્રેમ,
પ્રલ્હાદ ને વૃસિંહનો પ્રેમ, સુભદ્રા ને અર્જુનનો પ્રેમ, રક્ષમણી ને
કૃષ્ણનો પ્રેમ, સીતા ને રઘુવરનો પ્રેમ, સાવિત્રીને સલ્લવાનનો પ્રેમ,
દ્વિજેન્દ્ર ને સુલોચનાનો પ્રેમ, નળ ને દમયંતીનો પ્રેમ, દ્વિજ ને અ-
લ્હ્યાનો પ્રેમ, તારા ને બ્રહ્મરૂપિણીનો પ્રેમ, ચંદ્ર ને રોહિણીનો પ્રેમ,
કૃષ્ણ ને ગોપીયોનો પ્રેમ, શ્રંગી ને રંભાનો પ્રેમ, સાનુભતિ ને વિ-
શ્વામિત્રનો પ્રેમ, શકુન્તલા ને દુષ્યંતનો પ્રેમ, મદ્લેખા ને પુંડરીકનો
પ્રેમ, કાદમ્બરી ને ચંદ્રાપીડનો પ્રેમ, રોમીયો ને જુલિયટનો પ્રેમ,
લયલી ને મજનુનો પ્રેમ, શિરીન ને ફરહાદનો પ્રેમ, તાજુલ્લુક ને
બકાવલીનો પ્રેમ એમ અગણીત જાતના પ્રેમ દિગ્બંધ પ્રાણીઓ જેમ
“જળના કીડા જળમાંજ નાશ પામે છે તુરંગના કૈદીઓ તુરંગમાંજ
નાશ પામે છે છાણના કીડા છાણમાંજ મરી જાય છે, અને ભક્તિ
પ્રેમના જીવો સ્વર્ગમાંજ મોક્ષ પામે છે, તેમ મનસ્વી પ્રેમના મન
માનતા પુરમાં લુપ્ત થયેલા પ્રેમી પ્રાણીઓ પ્રેમમાંજ પોતાની જીવ-
નગતિ પુરી કરે છે.

બ્રમર ને કુંજલતા, પતંગ ને દીપક, સર્પ ને મુરલી, ચાતક
ને વર્ષા, ચક્રોર ને ચંદ્ર, હારણ ને લાકડું, જળ ને માછલું, કમળ
ને સૂર્ય, કુમુદી ને ઉદુરાજ, છત્વાદી અનેકવા પ્રાણીઓ પરવશ પડેલી
પ્રેમેદારીના ખેંચાણમાં સહજ દોરાઈ ખુશાલ પોતાની ખ્વારી કરે છે.

અલગત પ્રેમ સિવાય કોઈ ચિજ હોતી નથી. પ્રેમ વિના
સંસાર નિરતેજ છે, પ્રેમ વગર કોઈ જીવી શકતું નથી, સંસારી પ્રા-

હીઝોને પ્રેમ એ જીવન ગુજરવાનું ઉત્તમ સ્થાન છે, પ્રેમ વગર સુખ દુઃખ મળતું નથી, પ્રેમ વગર મોક્ષ પમાતો નથી, પ્રેમવિના ભૂમિકા નપુશક છે, પ્રેમી માણસને દિવસ રાત્રિ સરખાં જાય છે, જોડે વિયોગની ઘડી વર્ષ તુલ્ય છે પણ પ્રેમનું વર્ષ ઘડી સમાન જાય છે, તોપણ પ્રેમ એ સંસારના સુખ દુઃખના મોજામાં ઘસડાવાનો એક મજબો છે. એક અંગ્રેજ કવિ લખે છે કે—

“Lave the Very Life-Breath of the Heart”—“Moore.”

“પ્રેમ તે હૃદયનો ખરો પ્રાણ છે”—એક રસિક કવિ જણાવે છે કે—

ધાયલના દુઃખનેરે, કાયર તે શું પ્રીછે;

અજ્ઞાની હો નહીરે, રતિની ગતિ શીછે ?

નીમ સર્વે નાસેરે, જ્યારે પ્રેમ તે વ્યાપે;

મોટી મન મોહીનીરે, ખીજ પ્રિતિથી ન મજે.

પણ ઝડ જીવો લોહુરે, ચમકને દેખી ચળે—“પ્રેમપરિક્ષા”

કૃત્તના પ્રેમમાં ગોપીયોનું વચન—

ઉદ્ધવ સ્નેહતણું દુઃખ સગપણથી અધિક ગાંછુરે લોલ.

અનુભવિતું અંતર જાણે, મુખડે શું ભાણુરે લોલ.

દયારામકૃત “વિરહવિલાસ”

મેઘદૂતમાં એ વિશે લખે છે કે—

તમઅંશથી પશુ શીલવિકાર થાયછે, પ્રેમ રાગના અંશમાં ચડતાં ચડતાં પ્રેમ નિર્મળ થાયછે. “મેઘદૂત”

પ્રેમ તો એવો રસિક પણ તેની સિમા કેવી હશે ? વાચક ? તું પ્રેમનાં પૂર્ણ ઘોંટાળામાં પેસી ગયો છે તો હવે સીમા માર્ગ પકડી લે, અને બિચારા રસિકચંદ્રના દુઃખી સંસારમાં આવ્ય, કે તેની હદ આવી જાય.

ધાયલ થયેલો રસિક ચંદ્ર ઉડ્યો, તેનું મુખ ગ્લાની પામ્યું, મનનો વેગ પ્રેમ તરફ દોડ્યો તેમ તેની લગામ છુટી મુકી દીધી. અને ભ્રમિત થયેલો બ્રહ્મચારી પલંગ પરથી ઉઠી ખહાર પ્રધાન્ય ખડમાં આવી ટેબલ પાસે પડેલ આરામખુરસીપર સૂતો, એટલે ટેબલ ઉપર આવી પડેલાં વર્તમાપત્રો ઉપર નજર પડી. તુરંતજ લાંબો

હાય કરી એક વર્તમાન દહેતાં અઠવાડીક “ક્રેસરેહીંદ” નામનું પારસી ગુજરાતી પત્ર મળી આવ્યું, અને અંદર આવેલ વિષય દષ્ટિ તજે નાંખતાં નીચેનો આર્ટિકલ નજરે પડ્યો.

“કામા હોસ્પીટલમાં એક પ્રસુત હિંદુ સ્ત્રીની ભય ભરેલી માંદગી” કાઠીયાવાડના દેવલપુર ગામની એક નાગર ગૃહસ્થની “મગભા સ્ત્રિ ધણા માસ થયાં પીડાતીદે સથી અહીં આવતાં ગઇ કાલ” “રાત્રે અકળાયલી જાણીતેના લાગતા વળગતાઓએ નિરૂપાયે “કામા” “હોસ્પીટલના મુવાવડ ખાનાની” મદદ લેવરાવી હતી. ત્યાં ગર્ભથી” “પીડાતાં ત્યાંની અંગ્રેજ મીડવાઈટની હાજરી તજે મોડી રાત્રે એક નિર્ભય” “જેવા બાળકનો જન્મ આવ્યો હતો, પ્રસવ થયા પછી ધણા વખત” “મુઠ્ઠી એ ઓરત બેભાન હાલતમાં પીડાતી હોવાથી તેની સારવાર” “માટે ખાસ બે બાઇઓને રોકવામાં આવી હતી, અહીં તેનું અંગતતનું” “સગું કાઠ નથી. અવતરેલું બાળક બે ઘડી રહી મરી ગયું છે, અને” “પ્રસુત સ્ત્રિ ભય ભરેલી માંદગી ભોગવે છે.”

“નવલ નહીં હોય,” હર્ષાવેશમાં બધી ઉઠ્યો. અને પૌરવરાજ મહારાજને સુદ્રિકા જેતાં એકાએક શકુન્તલાનું સ્મરણ થયું હોય તેમ રસિક ચંદ્રના મુખ ઉપર આભાસ થયો. પણ દુષ્યંતે શકુન્તલાને નિર-સ્કાર કરવાથી ખેદ થયો હતો તો આ ચંદ્રને વિપ્રટાપણાથી ગંગાને નિશ્ચય કરી મળવાના મ્હોટા અધીરાપણામાં ખેદ થવા લાગ્યો અને સૂર્યના તાપથી કુમુદની સંકોચાઈ જાય તેમ પ્રથમતો તેની મનોવૃત્તિ ખીન્ન થઇ ગઈ, અંતરણ્યમાં અવનવા વિચારનો શેરડો પડ્યો. દૃઢ્યને ખરું કરવા પોતાના મનનેજ ફેસલાવા મંડ્યો “ગંગા નહીં, એતો સ્વપ્નાની સુદ્ધ મ કલ્પના” ગણી ઘણું મનને વાર્યું પણ નદીનો પુરનો સામો વેગ જેમ ચડતા પાણીને હડાએ તેમ રસિકના મનમાં ગંગા વિષે નિશ્ચય ઉતર્યું. એક કલ્પનામાં તે ફાવ્યો. અને મનપર “મળશે” એવી અસરનાં ચિન્હ જણાયાં. ખિન્ન અસર ભિન્ન માર્ગે ગઇ, એક રાત્રિના સ્વપ્નમાં અરતો દય પ્રેમ સાથે પૂર્વે છેલ્લાયલું જીવનિકા મૂળ પુનઃ પ્રાપ્ત થયું

એક માણસને અમુક જનની વિશ્રમણા થાય છે ત્યારે ધારેલી સ્ત્રીની વીના પીળું કંઈ દેખતોજ નથી. એ વસ્તુ જોટી હોય તે

છતાં ખરી માને છે. અદ્રષ્ય હોય છતાં પોતાની નજર કંને ખડી કરે છે. અને, “અહીં છે તહીં છે” એમ વહેમાવેશમાં ગાંડા બનેલા રસીલાઓ પોતાનો આવેશ પુરો કરે છે, હૃદય તાપને શાન્ત કરવા નહીં મળતાં મનના વિચારથીજ સંતોષ માને છે.

રસિકને માટે તો દેશી કહેવત મુજબ “દિવસે દેખેલું તેવું સ્વપ્ને સીઆય” એથીતો ઉલટું થયું અને આગલે દિવસે તો નહીં ધારેલું પણ પાછલે દિવસે થવાનું તે આગલી રાત્રે સ્વપ્નામાં પ્રવેશીત થયું.

“નવલગંગા ગર્ભના સુકાવાથી પીડીત થયેલી હોય અને અ-”
 “હીં દવા કરાવા શું આવી હોય નહીં? ખચીત અગાઉ સંભિજેલી”
 “વાત ખરી કાં ન થાય! ગંગા માંદગી ભોગવે છે એમતો ખબર મળી”
 “હતી, તો કદી ઉપલાજ દેશી રીઆતી અહીં કાં ન આવે. મ્હારા”
 “ધારવા મુજબ મનુલાલ નામે ગૃહસ્થ નવલશંકરનો^૧ મિત્ર છે તેથી”
 “તેને ત્યાં ઉતર્યા હોય ને તેનો ઘણી સાથે આવેલ ન હોય અને રાત્રે”
 “એકદમ પીડા વધી હોય તથા મનુલાલનાં સ્ત્રિ કુટુંબ ખુદાર ગામ”
 “ગયેલ હોયતો હોસ્પીટલમાં જવું ન પડે? મનુલાલ કંઈ અંગતનો”
 “સગો કહેવાય? કદી “એક પંથને જોકાજ” એમ ધારી પોતાની”
 “તખીયત સુધારવાને ખુદાનું કાઠી એ મિષે મને મળવા તો નહીં”
 “આવી હોય?”.....“કાં ન બને?”.....“ખચીતજ.” મનને નિશ્ચય થયું, સ્વપ્ન ખરું થયું, વર્તમાનમાં આવેલ આટીકલે રસિકને ગાંડો બનાવી દીધો, ત્રણ વર્ષ પાળેલ બ્રહ્મચર્યને વરદાન મળ્યું જણાયું. અંતે નજરે નિહાળી ફક્ત જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાનો સંસાર માર્ગ મળ્યો. હૃદય પ્રકુલીત થયું. છેલ્લી બેઠના વિયોગી પત્રમાં કૃશ્નાની આપેલ આશા ખરી થવા કલ્પ્યું અને “કેવી રીતે શોધ કરવી? કેમ મળવું?” ઇલાદી પ્રશ્નોત્તર ઘડી અવલોકન કરવા બેઠો. ચિતાર મનપર લાવવા માંડ્યો જોકે એ ચિતાર અધીરા મનડાને દુઃખદાયક છે, નિરાશીત છે, પાપિષ્ઠ છે, નિર્માલ્ય છે, વૃથા છે તોપણ જેમ રોગી માણસને ઝેરી ઓસડ આપનાર પણ વૈધ વ્હાલો છે તેમ પ્રેમીજનને બ્યાંસુધી પ્રેમનો આવેશ છે ત્યાં સુધી તે જીવનને સુધારક

૧ નાયક નાયકાંતાં ઉપનામ એકત્ર હોવાથી હુંકાક્ષરમાં ઓળખાવવા નાયકના પ્રથમાક્ષર બાળબોધમાં લખેલા છે.

માને છે. ને અશીણી જેમ અશીણના આવેશમાં મદમત રહેછે તેમ આવા ગાંડા જનો, પ્રેમીજન પાસે ન મળતાં મોઢેથીજ લવારો કરીને મનને રાછ રાખવા પણ એજ માર્ગમાં કાંટાનાં ઝાડોને ન ગણકારી હર્ષમાંજ આલ્યા જાય છે. તેમાં વળી રસિક માટે તો બેવડું કારણ છે. કેમકે જેમ વાંઝીયાને ઘણું કાળે સાંપડેલ પુત્ર ધધિર એકા-એક ખેંચી લે, નિર્ધનને મહા મહેનતે મળેલી લક્ષ્મી લૂટારા લૂટી લે, અને ઘણાશ્રમે મેળવેલું મિષ્ટાન કાઈ ઝુંટી લે અને જેદ થાય પણ ફરી તેથી પણ સુંદરને અધિક પ્રિય સાંપડતાં હર્ષ થાય તેમ હાથમાં આવેલું રત્ન ચુટાઈ જતાં ફરીને ફક્ત જોવાની લાલસાથીજ શાન્તિ છે એવાજ હર્ષમાં સંતોષ માનવા બેઠેલાને વિવિધ કલ્પનાઓ થાય, એ અસંભવિત કહેવાયજ નહીં. “ઉંટને ઉકરડે ચરયું, ભાવતું” હતું ને વૈદે કહ્યું” એકતો ગંગાના સ્રોતમાં મન ઉછળી રહેલું હતું અને તેમાં વળી વર્તમાનપત્રે શંકાસ્પી પુર આણ્યું તેમ જમણા વેગ થવા” લાગ્યો અને ભ્રમિત વિદ્વાન વિચાર સ્રોતમાં ધસડાવા લાગ્યો. એટલુંજ નહીં પણ એ સ્રોતનાં સૌઆવાથી ઉમેદ ઝાડને કમળીયાં ખીલવા માંઝાં અને કૃત્ત ફળ થવા સુદ્ધાનાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં. અને “ગંગા શી રીતે મળે એ નિશ્ચય કરવા ઉપાય શોધવા માંડ્યો મનુલા-” “લ સાથે મ્હારે પરિચય નથી તે છતાં કેમ ગંગા વિશે પુછી શકાય,” “એ મને ઓળખેછે જેથી હું પુછવા જતાં મ્હારા માટે શક્યમંદ થશે તો?” એમ ચોરની આંખે અંધાર અને કમળાની આંખે પીળું દેખાયું.

“કદી સુવાવડ ખાતાની ખાનગીજ ભેટ લેવા જઈશ અને ન-”
 “વલગંગા એક પરણેલી મહોરદારના મહા આંકુરે મ્હારી ભેટ સ્વી-”
 “કારવા નાકપુલ કરશે તો મ્હારા માટે ડાકરો શું મત આંધશે? હું”
 “અંગતનો સગો કહીશ, કદી ડાકરહું. એમ જણાવીશ તો ગંગાને”
 “ભેટવા પ્હેલાં પુછાવશે અને ના કહેશે તો ? હું ઉત્તમ આગરદાર”
 “ડાકર હું તોપણ સ્વિર્ગ છે, જેખમ ભરેલો દોદો છે અને જન”
 “વર્ગનો વ્યુદ્ધેજ અમલ છે તેમાં મારાથી દયાણ કે ભલામણ પણ”
 “કેમ લેવાશે. મનને જેદ થશે, વખત વૃથા જશે, હું ગાંડામાં ગણા-”
 “ઈશ, સુંદરીને કસકં બેસશે, નંદરાયનું થશે, અને લોકો દસશે તે”

“બુદ્ધ. મહારે તેને બીજો શું સંબંધ છે? કોણુ તે? કોણુ હું? ધણાં વર્ષ”
 “વિત્તી ગયાં, નવાંબુનાં થઈ ગયાં, પ્રેમપાસ તૂટી ગયો, તે નવી દુનિ-”
 “યામાં વસી, હું પરજન કહેવાયો, ત્યારે સીપમાંથી મોતી ચૂંટાઈ ગયા”
 “પછી નકામી સડીગયેલી માટીનું ક્ષેપન શું કરવું? હશે, જવાદે જી-”
 “વ?” વિચાર માલ તૂટી, ઉમેદ રેંટ બંધ પડ્યો, પોતેજ ખાંડયું અને
 પોતેજ આધાવ્યું.

“ન જવું?” મનને પુછ્યું. આત્માને સાક્ષી રાખ્યો; “નજવા-”
 “થીજ આશાનો કોટ નિશ્ચય થતો હોય તો પછી આજસુધી આવી”
 “અહ્યર્થ હાલતમાં રહેવાની જરૂર શી? તેમના જીવન પ્રેમની આ-”
 “શાતો છે નહીં, તેમના સંસારને નિસ્તેજ કરવાની ધારણા રાખી નથી,”
 “કે તેના ધણીએ ઝૂંટી લીધેલ એ મોતીને અકિમતી કરાવા વૈર લેવું”
 “નથી, આતો નિશ્ચય વાત છે. મન કહે છે જવું તો આત્મા ક્યાં રોકે છે?”
 “મન નિર્તીમય છે તો આત્મા સાક્ષર ભૂત થશેજ. બંનેની મનોવૃત્તિ”
 “કાયમ છે તો પછી કોણુ છળવાનું હતું. એમની ભેટથી ગુચવાયેલો”
 “માર્ગ મળશે, અને હું સુખી થઈશ. તે પોતાની વીતક વાર્તા કહેશે,”
 “હું શાન્તિ આપીશ. બંનેનો ભેદ ખુલ્લો થશે. તેને તે માર્ગે વળાવીશ,”
 “હું મારે માર્ગે વળીશ. મહારા મનમાં શંકા કંઈક કે તે મને નહીં મળે”
 “અને મહારી ભેટ નહીં લે એવુંતો કલ્પવું ખોટુંજ છે. જેના પ્રેમનું”
 “હૃદ બાહરે પરિચિન્તવન; જેના મનની આવી લાગણી તે શું ભેટવા”
 “માટે ના પાડે? હાથમાં અનાયાસે આવી ચડેલા રત્નને કાં ન ત-”
 “પાસવું? મળવુંતો ખરું, “વાગ્યું તો તીર નીકર તુકો” મળતા પહેલાં”
 “તેના ધણીને ખોટી શંકા ન ઉપજે ને નિર્દોષ તારણીને મિથ્યા અપ-”
 “વાદ ન આવે એ પૂરતી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. “લેને ગઈ પૂત,”
 “ઓર ખોઈ આઈ ખસમ” એવું થવું ન જોઈએ. હું હવે કંઈ તેનું”
 “પૂરું કરવાનો કહેવાઈશ? બ્યારે એવી લોકકહેણી છે તો પછી તેમના”
 “પતિથી વિખુટી કરી થોડું પણ લગ્ન સુખ છે તે છોડાવી નાહક”
 “દુઃખમાં નાંખવી શું? અરે પ્રભુ નાગરી નાતમાં તે શા માટે જન્મ”
 “આપ્યો? મહારા જવાથી મહારો સ્વાર્થ કદી સુધરે તોપણ ગંગાને”
 “જો દુઃખ થાય તો એ સ્વાર્થ કરતાં દુરથી કરેલો પરાર્થ કોટી દરજ્જે”
 “ઉત્તમ છે—જો કંઈ આશા છે, કંઈ સંસારનો સ્વાર્થ છે, તો છેલ્લીજ ભેટજ”

“છે અને તે પણ તેમની ઈચ્છાનુસાર કૃષ્ણને વરવું. તેમાં જો નિષ્ફ-”
 “જાતા થઈ તો અહ્યયર્થ તો તૈયારજ છે. મનુષ્યમાં વસેલા છે, પછી-”
 “તિથોમાં જઈને વસશું! લોકો સ્ત્રિ મોહનો અપવાદ આપશે તો મેં”
 “સરસ્વતિચંદ્રનું કૃષ્ણ નથી. મ્હારે મન યોગ કાઢીપૂયજ નથી. ક્યાં”
 “સ્ત્રિ પુત્રની વ્યાધી છે? ક્યાં કુટુંબોની શ્રદ્ધા છે?”

સંસારોદધિનિસ્તાર, પદવીનદવીયસી ।

અન્તરાદુસ્તરાનસ્યુ ર્યદિરેમદિરેક્ષણ ॥

મર્ત્તહરિશતકઃ

“સંસારમાં શું છે? અવિનવી જાતની ખટપટો, જ્યાં સુધી ગં-”
 “જા. જેવી સાધવી હોય ત્યાં સુધીતો ઠીક, પણ કોઈ કુલટા આવી”
 “હોય તો વગર યોગે યોગ, પ્રતિદીનના ક્લેશ અને તેની સંભાળને માટે”
 “વેચવું પડતું શરીર, પાપીષ્ઠ કરવા જોઈતા કાવા દાવા, લોભ”
 “ક્ષોભ ને મમતા. વેદ કરવી પડે, આપદાઓ ભોગવવી પડે, લાચારી”
 “પ્રુશામત સહેવવી પડે, જ્યાં ત્યાં શરણ થવું પડે, એ શા માટે?”
 “જોટા પ્રેમમાં ફસી શું કરવું?”

An Loving thou dost will, In Passian not;—Milton

“ધર છોડ્યું, માળ્યાપ ગયાં, દેશ દૂર કીધો, ત્યારે કોના માટે”
 “મમતા કરવી? દુનિયાં જોટી છે, આ દેહ લાલુ ભંગુર અને નાશવંત”
 છે, ત્યારે?

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थं गहना, दायासदादाशुच ।

श्रेयामार्गमशेषदुःखशमनं, व्यापारदक्षंक्षणम् ॥

शान्तंभावमुपैहिशत्यजनिजां, कल्लोललोलामति ।

भूयोभाभजभंगुरांभवरातिं चेत्तप्रासिदाधुना ॥

મર્ત્તહરિ “વૈરાગ્યશતકમ્”

“પણ હવે? સાહસ ન કરવું. હઠબાહેર ન જવું, લોકની બૂઝી”
 કહેણીમાં ન આવવું. હજી સંસારી છે, યોગ શુભ છે, છેલ્લેનો એ”

“નિશ્ચય છે, તેથી ભેખ વગોવવો નહીં, પણ પૂરો કરવો. જે માટે આજ દિવસ સુધી તપ કીધું, અને વર મળવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે ગાંડુ થવું આ કેવી મુર્ખતા? હવેતો ધીરજ ધરવી. તપાસ કરવી, અને છેવટનાં પ્રત્યુત્તરમાં યોગ માર્ગ મેળવવો.

વાંચનાર! આવો નિશ્ચય કરનાર રસિક ગાંડો કહેવાય? રસિક ગાંડો નહીં, પણ આપણા આર્ય ભાઈઓ ગાંડા, કે જ્ઞાતિના કંઠગા રીવાજને ટાળીજ ન શકે; એક વખત સર્વેને અનુકુળ થઈ પડે, તે જોડું તોડી પૈસાની નિર્જીવ લાલચે બાળકીઓને વિપદસાગરમાં ઝપોળે, આ ઓછો જીવન કહેવાય? જે કે આજકાલ ફળવણી લહેનારી હીંદુ બાનુઓ વડીલોની શરમથી પારસી કે અંગ્રેજોની પેઠે ઉન્મત થઈ ગઈ નથી. આ પ્રસંશાપાત્ર છે. પણ તે બધાં સુધી ટકવું છે, એટલામાંજ માળાપોની મર્યાદા અને ચેતવાનો માર્ગ છે. જોકે તેને કદી લમ્પ સંબંધી મત લેવામાં નથી આવતો, તે ખેર; પણ શુદ્ધ નજરથી પુત્રીનું ભલું ધચ્છવા વર કે ધરને ન જીવે, તો છેવટે અમદાવાદની ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણીઓનો રસ્તો થાય. આ માટે જ્ઞાતિ રિવાજ સુધારી સુધરતી બાળાઓને દુઃખની લાગણી ન થાય, તેમ વર્તવું જોઈએ. અસલથી ચાલતા આવતા રીવાજને અનુભવતાં વખતમાં ફેર થાય છે. તેમને અનુસરી ધારાની રીતને અને સમયને પણ વર્તવું જોઈએ. ને તેજ પ્રમાણે રીતી પાડવી જોઈએ. આ સુધરેલાની લાયકી. સુધરેલા કુટુંબ યા દેશ સુધારવાજ થવું... નહીં કે અંગ્રેજોની નકલ કરવા !!!

રસિકચંદ્રના વિચાર તરંગથી સ્વીવારનો દિવસ ઉદાસીનતામાં વીતી ગયો. રાત્રે અશ્વત્થુ છતાં જમી આગલી રાત્રિના કારી જગરણથી પોદી ગયો. વાયદા આપેલ મિત્રોને ત્યાં જવું હતું, તે છતાં તંબીયતાના બીગાડાએ જવાનું માંડી વાળ્યું. પ્રભાત થયું. વહેલો ઉઠી નહાઈ ધોઈ પોતાના ધંધાપર હોસ્પીટલમાં ગયો. ત્યાં કંઈ કંઈ કામમાં ભૂલ થતા માંડી, અતે દસ વાગ્યા, હોસ્પીટલ બંધ થતાં, પોતે એકદમ ઘેર આવ્યો, જમ્યો. એટલામાં હોસ્પીટલના જનરલ સરબ્યન મેઝરની ચીઠી આવી. અને તુરંતજ તેને બંગલે જવું પડ્યું. ગંગાની તપાસ અધુરી રહી. ત્યાં અગત્યના પ્રસંગમાં સમય રોકાઈ ગયો. સાંજ

ત્યાંજ પડ્યાં આવી. અને એટલામાં સાયંકાળનું નીકળતું વર્તમાનપત્ર રસિક ડાક્ટરના હાથમાં આવ્યું. અંદર નજર ફેરવતાં ગંગાની મરણ ખબર મળી.

નિસ્તેજ થયેલો ઘડીભર એકે ટશે જોઈ રહ્યો. તે ચંદનદાસની પેઠે રસિકચંદ્ર, વેણીલાલના અપકૃતથી ત્રાસીત થયો હોય તેમ જોય્યો, કે-
આર્યા—આગ્રહ આ તે કેવો, પારધીનો રાંધે કે હણે હરણાં,
માંસ માત્ર પરહરોં જે, મરણ ભયે ચરોં રહે તરણાં.

“મુદ્રારાક્ષસ.”

ભાગ્ય ભ્રમણામાં ભૂલા પડેલા નરના આત્મમાં વળી નીચેનો આવિર્ભાવ આવ્યો.

પરજનની આશામાં તો અન્તે—

“તણે નોંજ દરના દાણા, મુપક સર્પનો કરંડીયો કાપે.”

ક. ૬. ૬૧.

એવુંજ થયું ત્યારે પ્રેમ આપી હું પસ્તાયો ? ના—જેમ
રઘુકૃણ કેતું રામે, કિર્તી કારણ સતી વને મેલી;
યદુકૃણ કેતું કૃષ્ણે, ઉત્સવ કારણ વપું પિડા ઠેલી,”

“રોપદર્પિકા” પ્રા. કાવ્યમાળા.

તેમ સ્વાર્થ માટે મેં આપત્તિ વેડી. તોપણ હવે કંઈ—

“મૃગ તૃષ્ણિકાથી તરસ નહીં ટળે, વેણુ^૧ પીલ્યેરે તેલ ન નીકળે”

તથા—નવ નીકળે પાણી વલોવતાં, લેશ માખણનો વળી;

બુડતાં બાચક ભયોં ફીણે, તથા^૨ વાતજ સાંભળી.

“કુમુદચંદ્ર” કાવ્યદોહન.

વળી—બાવળનું બીજ વાવતાં, પ્રીતે પરડા ખાય;

આંગાનો રહે ઓરતો, ઇશ્વરનો એ ન્યાય.

શામળભટ્ટ.

એતો વાસ્તવિકજ છે. કેમકે પુરૂષ પાસે સ્ત્રી પરાક્રમ તે જેમ.—

“ત્યાહી પાર્ય પરાક્રમ કશું, મણિધર નિકટ મ’ડૂક જશું^૩”

દ્રો. વસંતહરણ પ્રા. કાવ્યમાળા.

* એમ નિશ્ચય કરી અશ્વોપના ઉંડા ખાડામાં ઉતર્યો; એકે દીશા ન
મુઝી, અગાઉમળેલી ખજારમાંગંગા આજરી, તે પછી કલ્પનાએ ચડાવેલી
મુંગઈ, ત્યાંથી આણેલી હોસ્પીટલમાં, તે ત્યાંજ મરણ પામેલી આશાએ

૧ નદીમાંહેની પથ્થરની રેતી. ૨ સ્ત્રી. ૩ બાવળનાં ઝાડોનું ફળ.

૪ અર્જુન પાસે જયદ્રથનું પરાક્રમ.

છેવટે મૃત્યુનોજ સંબંધ જોયો ને જોડ્યો નવલગંગા મરી ગઈ એથી તેનું મન સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું. અને પોતાને માર્ગ મળ્યો “હવે માફે જગતમાં શું કર્તવ્ય.” તે વિચારમાં પડ્યો, રડવું આવ્યું નિર્દોષિ આશા નિષ્ફળ થઈ. પ્રેમની પરિસીમા આવી રહી.

ફક્ત જવાબની ખોટી હતી, તે મળી ચુક્યા, “હવે માર્ગ શોધી લેવો.” દુનિયાંથી કંટાળી તદ્દન ભ્રમિત થઈ ગયો. રસિક સાહેબના ખંગલામાંજ ઢલી પડ્યો બેચેન થઈ ગયો, નોકરે અંદર ખખર આપી. મઝમ તથા છોકરાં સાથે સાહેબ દોડી બહાર આવ્યો, દવા લગાવી જરા વારે શુદ્ધિમાં આવ્યો, ફિક્કે ચેહેરે ને બેશુદ્ધ હાલતમાં રસિક રજા માગી ઘેર ગયો પણ તેમની મુખમુદ્રાના રંગપર સાહેબ ગભરાટમાં પડ્યો રસિક આજથી વિયોગ દુઃખના ખાટલામાં આ-ચુખના દિવસો પુરા કરવા લાગ્યો, સરજનન જાણે પોતાને માથે અ-પવાદ આવશે જાણી દરરોજ જાતે તેને ત્યાં તપાસવા જવા લાગ્યો પણ કોઈ દવા લાગુ ન પડી અને મૃગજળની પેઠે તેનું જીવનિકા મૂળ ઈશ્વરી દરબાર તરફ જવા આ આશારૂપી પાણી વગરની ભૂમીમાં સુકાવવા માંડ્યું.

રસિકની આ બાબતમાં કેવી ભૂલ હતી ? આ સ્ત્રિ કોણ હતી તેની તપાસ કર્યા સિવાય ફક્ત પ્રેમાવેશના દરદીએ કલ્પિત દવા ગ્રહણ કરી અકાળ પરિતાપને ભોગ થયો, એ શું અ-ગ્રેષ્ઠ વિદ્યાના અવિનવ પ્રેમની પરિસીમા નહીં ? રસિકનેતો નહીં પણ હાલ તુરત વાચક ! તારી શંકા દુર કરવા એ સ્ત્રિ કોણ હતી તેનું ફ-ક વૃત્તાંત આ અંદ્રના સાહસ માટે આપવું ઉચિત ધારું છું.

સાહસ કર્મ કર્યા થકી, હોય હર્ષનો નાશ;

દેખો ઉપ દૃષ્ટાંતથી, કહે કવિ શામળદાસ. (સાતમી ચોપડી)

વિજયાકુમારી નામની દેવળપુરના નાગર ગૃહસ્થ અમૃતલાલ નામનો નવલગંગાના પતિ નવલશંકરના મિત્રની એ પત્નિ હતી. ગર્ભને લગભગ આરંભાસ વીતી ગયા છતાં તેને પ્રસવ થતો નહતો, આ પીડાથી દુઃખી થતી પ્રમદાને એમ કષ્ટ સહતાં પણ લગભગ દોઢેક

વરસ વીતી ગયુ, શરિર ક્ષીણ થઇ ગયું. અને એ દુઃખથી બહુ પીડાવા માંડી. ઘણાં ઔપદોપચાર કર્યા પણ કંઈ દાવ ન ફાળ્યો અંતે મુંબાઈ નજીક ઉપાય લેવાનો વિચાર ધાર્યો. અમૃતલાલ અને વિન્યાકુંવરને મુંબાઈમાં કોઈ અંગતનતું સચું ન હોવાથી તેમના મિત્ર નવલશંકર પાસેથી મનુલાલ નામના ગૃહસ્થ ઉપર તેમની મિત્રતાને લીધે અમૃતલાલે ભલામણ પત્રિકા લખાવી લીધી. પણ દૈવયોગે અમૃતલાલને કંઈ એવું અગવડતું કામ આવ્યું કે વિન્યા સાથે જઈ શકાયું નહીં અંતે એમનાં એક ખાસદાર માણસને આપી મુંબાઈ રવાના કરી દો. અગાઉથી આપેલી ખર્ચ મુજબ મનુલાલ પ્રીન્સીસડોક ઉપર કાફી ચાવાડ કોર્ટમાં ફરનારી શેફલડ કુંપનીની “પુનાની” નામની સ્ટીમર માં વિન્યા આવનાર હોવાથી ત્યાં ગયા. તુરત તપાસ કરી મલી આવતાં ગાડીમાં એસાડી ઘેર લાવ્યો. ઘેર સ્ત્રિવર્ગમાં ફક્ત મનુલાલનાં માતાજી હતાં, બાકી સર્વે બહાર ગામ ગયાં હતાં. અહીં મળતાવડી તે મુશીલાં વિન્યાએ ઘોડા દિવસમાં સહુ સાથે ગ્રેમ બોડી દીધો, અને તે સ્ત્રિઓની મિત્રતાથી દિવસ આનંદમાં જવા લાગ્યા મનુલાલની ભલામણથી “યેસુબાઈ,” નામની મરાઠી સુયેણતું જોસડ કરાવા માંડ્યાં. તેમને પણ એક માસ વીતી ગયો પણ કંઈ ફેર ન પડ્યો છેવટે એક બાણીતી “રેએકાસીમીયન” નામની ડાહી પાસે તેડીગયા. તેની દવા કરી તે ઉપરાંત મનુલાલે પોતાની જોશીસના વડા અંગ્રેજની ભલામણથી એક અંગ્રેજ મીડવાઈઝ પાસે લઈ ગયા તેમના જોસડે કાંઈ અસર કરી જોટલામાં વળી વિન્યાના કમનસીબનો પાગો બેઠો. ઘણા પૈસાના ખર્ચને અંતે કંઈ ઠેકાણું લાગ્યું હતું એવામાં વિલાયતથી આવતી હાંસલાઈનની ક્ષિટાનિઆ નામની એક સ્ટીમરમાં એ અંગ્રેજ મુયણનો ધણી થોડાજ વખતપર પોતાનાં મોહોરદારને મુંબઈ મુકી ચોક્કસ કામ પ્રસંગે વીલાયત જઈ આવવા ગયો હતો તે સ્ટીમર ડુબવાથી મરી ગયો એવા ખર્ચ આવતાં એમનો હવે વિલાયત તરફ જવાનેહયો. અને વિન્યાનું જોસડ બંધ રહ્યું—

અમૃતલાલ તરફથી પત્રો આવવા માંડ્યા ને તેમાં છેલ્લે જણાવ્યું કે “હવે તમારે જલદી આવવું મારાથી અવાશેજ નહીં”

આવી રીતે આવતાં વિજ્યાકુંવરીએ તેમના પર યોગ્ય પ્રત્યુત્તર લખી જણાવ્યો અને થોડા વખતમાં મુંબઈથી ઉપડી તેમને મળવા માટે આતુરતા બતાવી. એક પત્ર એમના પર લખ્યો અને બીજા પત્ર નવલગંગા ઉપર લખ્યો. નવલગંગાના પત્ર ઉપર નવલ-
શંકરનું શિરનામું કર્યું. પણ બંને કાગળ પરબીડામાં નાંખતાં ગદ્ગદ તથા ઘણીપરનો કાગળ નવલગંગાના પત્રમાં નવલશંકરના શીરનામાથી નાંખાયો તે ગંગાનો પત્ર ઘણીના પરબીડામાં બીડાયો પણ તે બાન રહ્યું નહીં અને કાગળ રવાના થઈ ગયા.

અહીં બીજું કૌતક થયું. મનુલાલની માતાને કંઈ કારણસર બહાર ગામ જવું પડ્યું તે તેજ રાત્રે વિજ્યાને એકદમ પીડા ઉપડી. ઘરમાં સ્ત્રિ વર્ગ મળે નહીં. પાડોશી લોકોથી શું બની શકે ? અંતે નિરૂપાયે તેને “કામાહોરપીટલના સુવાવડ ખાનામાં” મનુલાલના એક પારસી ઓળખીતા ડાક્ટરની ખાસ ભળામણથી તત્ત્વે સારવાર કરવા અંદર દાખલ કરાવી પણ નસીબહીણ વિજ્યાનું ભવિષ્ય લાંબ પુટ્યું. મોડી રાત્રે પ્રસવ થયો, બાળક મરી ગયું એ વાત રવિવારના સવારના વર્તમાન પત્રોમાં આવી ગઈ, અને છેવટે સવારના આઠ વાગ્યામાં હોરપીટલમાંજ મૃત્યુ થયું ઝુરીએ પ્રસવ વેદનાથી મૃત્યુ પામવાનો અભિપ્રાય આપ્યો અને લાસને અગ્નિ સંસ્કાર કરવા લઈ ગયા. દેવલપુર તાર કીધો. વિજ્યાએ લખેલ કાગળ પહોંચ્યા તેજ દીવસે તાર આવ્યા. વિજ્યાએ કરેલી પત્રની ગદ્ગદતપર પછી આ શોકમાં અત્રતલાલે ધ્યાને ન આપ્યું. કાગળ એમનો એમ પડી રહ્યો પણ નવલગંગાના કાગળે મ્હોટો ઘોંટાળો કરી દીધો. વાંચનાર એ વિજ્યાકુંવરીની ભૂલ કેવી નીવડશે તે આગળ વાંચતાં માલમ પડશે. વિજ્યાકુંવરના મરણની બાબત અગ્રેજી પેપરવાળાએ જુરીના અભિપ્રાય સાથે સાંજના નીકળતા વર્તમાનમાં છાપી આ બબરથી રસિકચંદ ભૂલમાં પડ્યો. વિજ્યાકુંવરીને પ્રેમની ભ્રમણામાં નવલગંગા ગણી અને અંતે બિચારો જુદેમી પ્રેમધેલો રસિક સારથી વિરક્ત થવાની તજવીજમાં પડ્યો. તપાસે ન કર્યો. દુઃખમાં દુઃખ ભળ્યું. જૂદા માર્ગ પર ઉતર્યો, તેનું મગજ વિચાર વાયુથી અ-

સ્થિર થયું બસ પ્રેમી દ્રષ્ટીથી આજે યોગ માર્ગે જોવા લાગ્યો. “આ-
વાજ યોગમાં જીવન પૂર્ણ થશે” તેનો ખેદ કરવા લાગ્યો અને એજ
મંદગીમાંથી બચતાં ફક્ત દેહાર્થ કરતું એજ ભ્રમણામાં તેમનું ચિત્ત
ધ્વિર ચરણ ગયું અને ઘેલજામાં પથારીમાં પડેલો રસિક બકવા
લાગ્યો. લોકો સમજવા માંડ્યાં, તેનો ઉપરી અંગ્રેજ તેના માટે ખેદ
બતાવા લાગ્યો, આવો અકસ્માત અને ભ્રમિત વાયુ એ એક નવો
રોગ અનુભવ્યો. અંતરભેદની નસ ન જડી તેથી દવા લાગુ પાડી ન
શક્યો, ને ઉલટો વધારો થવા માંડ્યો મિત્રમંડળ ઘેરાયું. દેશમાં તારો
કીધા, માણસો આવ્યાં પણ પોતે તો એકજ માર્ગે ઉતર્યો; “ચાર
દહાડાનું ચાંદણું. લોકો ગમેતેમ કહે, નવું હશે “હાં સૂધી ખોલશે,
કુવાને મોંઢે ઢાંકણું છે કંઈ જગને મોઢે નથી, પંચરંગી દુનિયાં છે.”
“મનને ભાવતું જેમ જેને રૂચે તેમ સહુ ખોલે આપણને એ ઉપર”
“ક્યાં જોવું છે? જનારને કાણ રોકે છે? કરનારને ક્યાં ભય છે?”
“મુડદાંને વિજળનો ભય હોતોજ નથી વિરકત બ્રહ્મચારીએ નીચે-”
તું પદ ગાયું.

મન મમતા તું મૂક હડીલા, મન મમતા તું મૂક;

જગમાં નથી કંઈ સુખ, હડીલા.

કાયા જૂડી માયા જૂડી, આશ વિનાશ અચુક. હડીલા.

રૂપ રૂધિરને માંસનું છે, જીવ કે દ્રવ્ય ભુક. હડીલા.

તરવર પર પંખીનો મેળો, છે તે પણ પળદુક. હડીલાં.

ખાળ રમ્યા યુવાનભમ્યા, થયા વૃદ્ધ અપંગ અચુક. હડીલા.

પ્રેમ પુત્ર નારી ધન બંધન, ભક્તિવીના નવ સુખ. હડીલા.

ભૂલી નહીંઓ ભ્રમર તું મુરખ, કાંચદ દુનિયાં દુઃખ. હડીલા.

ભજે ગોપાળ તુન કર કલ્યાણતું, એજ ઉપાય અચુક. હડીલા.

આ પ્રમાણે બકારો શરૂ થયો, “ ધનુર થયો, વા સંધિગત
સન્નિપાત કે-વિચારવાયુ થયો, ધત્યાદી જેમ જેના મનમાં આચ્યું
તેમ લોકો બકવા લાગ્યા દવા કરવા માંડ્યાં પણ એજ સ્થિતિમાં
રોગનું લંગાણુ થવા માંડ્યું.

મનસ્વીત રંગે જુદો માર્ગ પકડ્યો, વિયોગી પ્રેમની સ્થિતિ વી-
સરાઈ ગઈ, તદ્રૂપ થએલ પ્રેમ ભૂલાઈ ગયો. સંસારસુખ ભુક્ત

કરવાને કરેલી જોગવાઈ મુલતવી રહી, અને ઉમેદ નાવને. નિર્માલ્ય ગણી સંસાર સાગરથી અલગ કરી યોગ નિંદ્રાના મોજામાં નવું નાવ ઉછળતું કીધું. દુનિયાં જોડી દેખાઈ, પ્રેમ પાસરૂપ જણાયો સંસાર સુખ ક્ષણ ભંગુર લાગ્યું, પ્રેમમાં ઠગાયો જણાયો, ભૂલ નજર કને લાગ્યો નહીં. સુખમાં દુઃખ પડતું લાગ્યું યોગ વગર જરથી ખરીદ થતો દેખાયો. ભવ્ય વસ્તુ નિસ્તેજ ગણી. મનને આત્મમય ગણ્યું આત્માને ઈશ્વર નિરૂપણ ગણ્યો. નસોમાં વહેતું રૂધિર ભક્તિમય બન્યું. ધારેલા વિચારો દૈવાર્પણ કર્યા, અને જગત આશાતું ઉમદાશ્રમ સંસારથી ઉપાડી સકળ બ્રહ્માંડના તત્વવેત્તાના યોગાશ્રમમાં લઈ ગયો અંતે મનને માર્ગ સોંપીને સ્વર્ગમાં ચાલી જવા ધાર્યું.

વાંચનાર! વિન્યાકુંવરીએ આ ઘોંટાળો અહીં કર્યો તો ખીજો ઘોંટાળો દેવલપુરમાં ગંગાને કર્યો. સાહસ કર્મમાં કેવી ખ્યારી! વહેમા-વેશમાં કેવી નાદાની! પ્રેમની કેવી હદ? જો ન જોયું કે જાણ્યું હોય તો એત કે અતિ પ્રેમના હદની આ રસિકના જેવી સીમા હોય છે.

અતિરૂપેણવૈસીતા, અતિર્ગર્વેનરાવણે ।

અતિદાનેવલિરાજા, અતિસર્વત્રવર્જયેત્ ॥

કેવી પ્રેમની પરિસીમા.

વાચક! તું હજુસુધી મુંબાઈ નગરીની શીતળ-ટેકરીમાં પણ તાપથી પીડાતા રસિકચંદ્રના વિયોગી પ્રદેશમાં પડી રહ્યો છે તો હવે તેને છોડી તેના ધનંતર વૈદ્ય નવલગંગાના નવીન ભવ્ય સંસાર જેવા કાઠીયાવાડ ભૂમીના દેવદાશકારણ્યમાં આવી જા, કે તે વૈદ્ય પણ રસિક જેવા રોગીમાંથી મળતો લાભ છોડાયા પછી કેવી સુખી થઈ છે? જ્યાં સુધી મન નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ નથી. જ્યાં સુધી પ્રેમ નથી ત્યાં સુધી સુખ નથી. જ્યાં સુધી સુખ નથી ત્યાં સુધી સંસારમાં ભૂલા પડેલા ક્ષુદ્ર પંખીની અભણ ને દુઃખી અવસ્થા છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

“ભુલો પડેલો પંખી.”

વન ગયું મારું, વિખુટું જુદું થયું મારું;
 જાઉં ક્યાં, કંઈશું? દુઃખિયારું. વિખુટું.
 વિશ્વાસી પંખીડે છોડયું, કુટયું કરમ બારું. વિખુટું.
 દાટયું પેટ પાટો ક્યાં બાંધું, ઔપધ શું મારું. વિખુટું.
 અવનવી આદત આવતી માથે, પણ નહીં ગણકાર્યું-વિખુટું.
 છું હું નિરાશ્રીત સારંગોપાલજી, નહીં તો જઈશ માર્યું. વિખુટું.
 અંદન વનમાં રહેનારો કાચા કાનનો પંખી ભુલો પડી જંગલનાં

નવપક્ષવ ઝાડોનો નાશ થતાં લાચારીએ આશ્રય છોડી પોતાનાં પક્ષિવંદના
 વિશ્વાસ ધાતથી છુટો પડી દારૂલુપગણમાં રઝળતો આવ્યોછે. ધાતના કારી
 ધાવથી પાંખ હીણુ વિશ્વાસુ પંખી હેરાન થયોછે, વસંતઋતુ આવી છતાં
 દારૂલુ વગડે તો પૂર્વ સ્થિતિમાંજ છે, પરંતુ નિરાધાર પંખી સુકાયલા
 દુમ ઉપર બેસી ઘણું દુર વસંતઋતુથી મદમત થએલું વન નિહાળેછે.

વાંચનારે રસિકચંદ્ર પ્રેમના ડંખમાં દુઃખીછે તો આ પંખી
 વિશ્વાસઘાતના ઝેરમાં તલ્લીનછે. વસંતઋતુ પોતાની સુવાવંશમાં
 મદમત થતી સુખવાસી દંપતીઓનાં પવિત્ર જોડાને આનંદ આપ-
 તી, મનોહર પંખીઓના નિવાસને નવો ખંડાર બતાવતી ખીલી
 રડીછે-કેવી ખીલીછે ?

“રઘુપતી રામ દૃઢ્યમાં રેજેરે” રાગર.

ખીલી શી વસંત વિવિધ વિલાસી રે,
 રહ્યાં મનહર પુખ્તો પ્રકાશી— ખીલી.
 દીસે કમળ નિર્મળ જળ માંહિરે,
 ચાલે શિતળ પવન પ્રવાહે;
 ફરે શુંજર ભમરા સુવાસે— ખીલી.
 કીલા વનમાં કેશુડાં છે રાતાં રે,

૨ મીસીસ બીખાઈછે જંગાળીની જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશા-
 ન મગ્ગીમાં ગરબા રમતાં ગાયછે. “કત્તા—”

નવપલ્લવે ઝાડો સોહાતાંરે;
 પંખી મધુરા સરોદે શું ગાતાં— ખીલી.
 ઋતુ મનને રીઝવે રસાલીરે,
 સાયંકાળની લેહેર પ્રસારીરે;
 રંગ ગગનનો ભારી સુધારી. ખીલી.
 બાઈ જુદા ને મોગરા ઓપેરે,
 જેને ચૂંટવા માળીયો કોપેરે;
 કવિ કવિતા સુગંધીને સોપે. ખીલી.

कुन्दैःसविभ्रमवधूहसितावदातै
 रुयोतितान्युपवनानिमनोहराणि;
 चित्तंमुनेरपिहरन्तिनिवृत्तरागं,
 प्रागेवरागमलिनानीमनांसियुनाम्.

“તુલ્કર્ણન, પદ્મસર્ગઃ”

સશંક ? અર્થ સૂચવનાર નવવધુનાં હારય સરખાં ઘોળાં અ-
 ને વાસંતકી પુખ્તથી વિરાજીત રહેલાં આ મનોહર ઉપવનો વિપ-
 ય વાસનાથી નિવૃત્ત થયેલા યોગિઓના મન હરણ કરેછે તો પછી
 વિપય વાસનાથી ચળિત થયેલા યુવાનોનાં મન હરણ કરે તેમાં
 શું આશ્ચર્ય ?

વસંતઋતુની ખહારમાં ખીલેલી વેલીઓ મોહક નાગને કૃત્રી
 ડોલાવતી હશે? સુગંધીમય અંતર છાંટીને નવલસુંદરીઓએ વાળેલા
 અંબોડા ઉપર એ ચપેલી વેણીના આકારમાં ખીરાજતી હશે ત્યારે
 દિગ્ગંધ થએલ નાગ તેમની સુગંધી માટે કેવો તલપતો હશે? ખ-
 રેખર પ્રકાશીત ચંદ્ર વચ્ચે આનંદ કરતાં દંપતીઓનો રસ લેવાને પ-
 વન મંદમંદ વાયછે તો નવોડયા રસીલીનો મદોન્મત મદન પતિને પાસમાં
 નાંખવા અતિશય ઉશ્કેરતો દેખાય છે તે છતાં કોણ અભાગી દાંપત્ય
 એ સુખ પામવાને પણ વિયોગી રહ્યાં હશે? જો એ વિયોગી કહી
 એ તો આપણા લુલા પડેલા પંખીને પંખીણી છે. જે બિચારાં દા-

૧ ઇચ્છા છે કે નથી તે નક્કી શકાય તેવું.—

રણુ વગડામાં રવડતાં વસંતઋતુ વૃદ્ધ થવા આવી તોપણ કંઈ વિલાસી દેખતાંજ નથી. પણ વસંતઋતુની આખર આવી વર્ષાનો જન્મ થવાનો વખત દેખાયો, અને જેટ માસ અર્ધ વીતી જવા આવ્યો છે એ સમયે પતિવ્રતા પક્ષીણી પોતાના પતિના છવન સુખ માટે એક વ્રત આરંભવા માંડ્યું છે.

આ વિયોગી પંખી તે આપણી વાર્તાનો નાયક નવલશંકર છે અને પક્ષીણી તે આપણી નાયિકા નવલગંગા છે નવલશંકર એકસ જાતના અંતઃકર્ણના દરદે પીડાય છે. પણ શુદ્ધ માર્ગીય ગંગા છંદગીના જડીત થયેલા પતિને છવન વૃદ્ધિ આપવા વ્રત કરવા માંડ્યું છે.

વિપત્તિમાં વિધાનો લોપ થાયછે. વૃદ્ધિનાશાયનિર્ધને નિર્ધનતામાં મતિમાં ફેરફાર થાયછે વિશ્વાશઘાતમાં અંતઃકર્ણની પ્રેમી લાગણી દગ્ધ થાયછે અને વિચારમાં મગજની ભ્રમણા વધી જાયછે.

નવલશંકર ને આ વખતે એમ ખબર નથી કે હું વિશ્વાશઘાતના પ્રચંડ ફાંસામાં ફસેલો છું પણ એટલુંજ સ્મરણ છે કે “હું નિરાધાર થઈ ગયો. મ્હારી ખુદાંચ ખાલી પડી વ્યાપાર કારભારનો મહાન બોલો મ્હારી ઉપર આવી પડ્યો નિર્ધનતા છતાં આખરના લાભમાં આફતનો આભ ટકાવી રાખવાનું મારે સંભળાવું પડ્યું” ઈલાદિ બાળ્યોમાં પોતેમુજાઈ ગયો છે એવા પ્રભાવે નવોદયા તારણીના પ્રેમ સુખનો વિયોગી બની વગર પૈસે અને એકલે હાથે કરવા પડતા કારભારમાં શુચવાઈ ગયોછે અને તેમની ભ્રમણામાં શરીરથી પણ દહેવાઈ ગયોછે. કંઈ સ્થેન પડતું નથી. કોઈ દીશા સૂજતી નથી, કંઈ વસ્તુપર ચિત્ત ચોટતું નથી, અને ખાતું પીતું બેસતું ઉઠતું ફરતું હરતું દરેક પ્રસંગમાં નિસ્તેજ રહેલો જણાય છે આવી સ્થિતિમાં બોળા અને વિશ્વાસુ નાયકને એક દૈાતુક થયું અને એ દૈાતુકમાં સ્થિતિનો લાભ લઈ કપટ કાર્ય કરનાર દુશ્મન ફાવી ગયેલો જણાયો.

કાયા કાનનો અજ્ઞાની અને વ્હેમી પુરૂષ ખુદારથી ઘેર આવ્યો દુઃખ્યાન આવેલા બે પત્રો મળ્યા. પણ તેમાં દુઃખાચો રસિક જેવા

આહોશ પુરૂષ પ્રેમાવેશમાં ઠગાય, તો નવલ જેવા નાદાત્મ પુરૂષ નિર્ધનાવેશમાં ઠગાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

૨. પત્રો માંહેનો એક પત્ર લીધો, ને ફાડીને વાંચતું શરૂ કર્યું એ પત્રમાં શું હતું ?

“મારા નવલ મિત્ર.”

“હું આ વૃત્તાંત લખી તારો સ્વકુળાભિમાની^૧ મિત્ર તને છુપી”
 “ખાતમી આપું છું કે તારી સ્ત્રિની હીલચાલ ઘણી શક ભરેલી છે. હું”
 “લખું છું એ ખેલાં તો તું નહીં માનશે દોસ્ત ? કેમકે જે ઘડો”
 “વિષનો ભરેલો છે તે તું દુધ સમાન માને છે, પણ નક્કી જાણુ કે”
 “તે એક ચળકતી ચામડીની નાગણુ છે. અને રંગે રંગ તથા નસે”
 “નસે ઝેરથી વ્યાપ્તમાન છે. પણ ખરું છે કે અજવાળા આગળ પણ”
 “ધૂંક આંધળો છે, એત, ભલા ભાઈ એત ? નહીં તો કોઈ વખત અ”
 “કાળ મરણને ભોગ થશે, સ્ત્રિના ફંદમાંથી કોણ જીવ્યા છે ? મો”
 “હેક્ટરનું^૨ પ્રકરણ વાંચ્ય ને પછી મ્હારી વાત માન્ય.....

લી. તારો શુભેચ્છક ગુપ્ત મિત્ર.

પત્ર વાંચ્યો, વિચાર કર્યો, થોડીવાર થંભી ગયો. અંતે પ્રેમાકર્ષણમાં ધિક્કાર છુટ્યો.

“છટ્ છટ્, ખરેખર કોઈ પેટના બળેલા નિંદાખોર શપ્ત-”
 “તુંજ આ કાવતરું છે. શું મારી પ્રિયા ? અરે મારી નિર્દોષ નવલ ?”
 “તેને માટે આમ ? હોયજ નહીં અરે એ તો માઈ એક અમુલ્ય”
 “મનહર મણી છે. થુ; થુ; થુ; લખનારપર ફિટકાર પડજો કહેના-”
 “૨ પર. એક નિર્પરાધીણી પતિ પરાયણી પ્રમદા^૩ પર. હડહડતો ફેર”
 “ગુન્નરનારપર ધિક્કાર પડજો. મારી મીઠીને માનીતી મોહરદારની”
 “ચાલચલગત શક ભરેલી ? હોયજ નહીં. કદી હું માનુંજ નહીં. એ”
 “વાત કહેવાયજ નહીં, અને એમ બનેજ નહીં. જે પતિ પોતાના”
 “પ્રાણ કરતાં પ્રિય ગણનાર, જે સ્ત્રી પતિના સુખમાંજ સુખ સમ-”
 “જનાર, ને જે યુવતી પતિના ભલા ચાહવામાં સૌભાગ્ય^૪ માનનાર,”

૧ પોતાના કુળનું અભિમાન રાખનાર. ૨ “વધુવધ” નો નાયક.

૩ ધણીને આધીન સ્ત્રિ. ૪ પતિના જીવંતરથી દરેક જાતનો

“અરે એટલુંજ નહીં પણ સ્વપ્નામાં એ પરપુરૂષના દર્શનનું ચિન્તવન”
 “નહીં કરનાર, તે વળી પોતાની સદાયરણી ચાલપર કલંક બેસાડે?”
 “અને તે પણ વળી ચંદનવન જેવા કુસીન કુટુંબમાં કે જે—”

મૂલેભૂજગૈશિસ્વરેવિહંગૈ, શાસ્ત્રાકપૈન્દ્રૈપુષ્પાનુભ્રંગૈઃ ।

एवंचतुर्भयपरिपेडितोपि, नमुच्यतेशितळचंदनत्वः ॥

વળી—

च्छिनोपिचंदनतरुर्नजहातिगंधः ।

वृद्धोपिवारुणतथानजहातिलिलाम् ॥

यंत्रार्पितोमधुरતાंनजहातिईक्षु ।

क्षिणोપિचित્ત્યજનશિલગુणानकुलिना ॥

“હા, કદી સુમુદ્ર માળ મૂકે તે હું માનું, મેંડે ડોંટે તે મારા મગજમાં”
 “ઉતરે; પણ નવલ ? અરે મારી મનની મુર્તી ગંગા ? તે એક આ”
 “વી નીકળે, એ તો કદીએ હું ખરું જાણું નહીં નક્કી કોઈ બેળના”
 “ચસકેલા, અદેખી આંખના આંધળાએ હમારા બન્ને વચ્ચે રહેલો”
 “અતુલ્ય પ્રેમ તોડી નાખવા આ પ્રપંચ ઘડ્યો જણાય છે. પણ”
 “ખરું, કાયા કાનનો બેઠેમી અને અભણ સાથે ભોળો માણસ”
 “કદી આ વખતે મારી જગ્યા એ હોય તો નિશ્ચય પોતાના સંસાર”
 “સુખમાં ખલલ કરી દીધાવિના રહેજ નહીં. પણ હું કંઈ ન ભૂલતો”
 “હાજી ? “ભણેલી સ્ત્રિ સ્વતંત્ર મિત્રજની ને દુરાચરણી હોયછે”
 “એ જોડું ? હા જોડું. એજ પદાને એ મારી મહોરદારની મેં સં-
 “કડો વખત પરિક્ષા કરી છે. અરે હજારો વખત મેં તેનાં છીદ્ર-
 “તપાસેલાંછે, પણ નહીં. એકજ, એકજ પતિવ્રત જેણે સદાને માટે
 “કાયમ રાખ્યુંછે. એ ભણેલી છે એ ખરું પણ સ્વતંત્ર મિત્રજની
 “નથી. તે કેળવાયલીછે ખરી પણ ઉઝાંઝળી ને દુરાચરણી નથી, એ
 “હું સરખા દેશી ભણેલા નિર્ધન વરને વરેલી છે ખરી, પણ પોતાના”

જોખ કાયમ રહેનાર, આ સ્ત્રિજનિતિનું ધર્મા ભુખણ છે.

૧ આયા બેઠેમ હિંદુ દેશી સંસારમાં હજુ કેટલાકને મોટેથી સંભળાય છે. ૨ છાનાં ઢાંકણ.

“સૌભાગ્ય માટે ખીજનપર તૃષ્ણા કરે તેવી નથી. એમણે પોતાના”
 “ત્રેમીત વર, જે કુંવારાપણામાં ખોયોછે ખરો, પણ હવે તેના મન-”
 “માં તેની અસર રાખી મને ધિકારતી નથી. આવા સદ્ગુણ ધ-”
 “રાવતી છતાં હું કેમ માનું કે એ નાગણી નસેનસ ઝેરથી ભરેલી”
 “છે. માનવાનું કારણ પણ કાં નથી ? કૂમાર્ગી^૧ સ્ત્રિનાં ચરિત્રનો
 “કાણુ પાર પામ્યા છે ? કદી પોતાની ખુરી મતલબ સાધવા મને”
 દુનીયાદારીથી રાજી રાખતી હોયતો ? હા, રાખે; પણ તે આ નવલ
 નહીં. અરે કદી પૃથ્વી ઉલટપાલટ થઈ જાય, કદી સૂર્ય ચંદ્રનું તેજ
 વિનાશ થાય, પણ મારી નવલનું અચળ વ્રતપદ^૨ કદી પણ ચુકે
 નહીં. લખેલું સાચું કેમ ગણું ? હું તપાસ શેની કરું ? તપાસ કરવા
 પહેલાં પરિણામનો વિચાર કરવાની જરૂર છે, અને એમ કરતાં મા-
 ઁં બહાલું રત્ન તેજ હીણુ થઈ અરે માં કમળપુલ કરમાઈને અ-
 ક્ષિમતી થઈ જાયછે. ત્યારે પછી ખાત્રીદાર મણીને તપાવવાની શી
 જરૂર છે ? નહીં, ખીલકુલજ નહીં. નવલ ? તુતો એકે નવલ પુખ્ત-
 રાજજ છે, તું એક ખંડ મોતી છે, તેને તપતા તેલના તાવડામાં નાંખે
 તોપણ કદી પુટે તેમ નથી, તો પછી હાથે દબાવવાથી શું થનાનું
 હતું ? એમ નિંદા ખોરથી તાં પાણી ઉતરી જવાનું નથી. મને
 ખાત્રી છે અને તારો પુરુષ ભંડો છે કે એ પાત્ર^૩ કદી પુટવાનું
 છેજ નહીં. માણસનો દેહ પડી જાય તે સ્વાભાવિક, પણ નવલનું
 વ્રત ચુકે લે અસંભવિતજ ? સતાણુંના સોનાને જોઈએ તો હથોડા
 વતી ભાગે, જીર્ણુ ભૂકો કરે, અને છેવટે તેને ભટ્ટીમાં નાંખી ગાળે,
 તોપણ જે કંચન તે કંચનજ રહેશે. એટલુંજ નહીં પણ તેને ગાળતાં
 જેમ રંગ ઉઘડશે તેમજ મારા નવલ કંચનનો રંગ ખીલતો જશે. માં
 એકનું એક સંસારસુખ, માં એકજ જીવનસુખનું મણી, માં એકજ
 “ઉમેદ રત્ન, અને મારી એકજ સ્ત્રિમાં મદદ દોરી જેને હીરની”
 “સાથે ગાંઠ વાળેલી છે તે તૂટે ? નહીં. તેને એવો રોગાન લગાવેલ
 “છે કે ગમે તેવા ભડકામાં બાળો પણ ઉપરનાં રંગને કદી પણ”
 અથ લાગવાનો નથી, તોપછી દોરી તુટવાનું શું ? આ પત્રથી તો

૧ નઠોર રસ્તે ચાલનારી અર્થાત વ્યભિચારણી. ૨ કાયમપ્રદ
 મેળાવેલું ૩ વાસણ રૂપી દૃઢતા.

“પ્રિયા ? તારી ખાત્રીનો એક વધારે પૂરાવો છે, ને તેનો અંશ”
 “તારા વૃત્ત-ભાનુના તેજથી ઢંકાઈ જનાર એક જ્ઞાનસંજ્ઞા. પણ જેમ”
 “સુગંધી મોગરા આગળ ચંપો નકામો છે, તેમ તારા કૃત્ય આગ-”
 “ળ એમાં લખેલ જ્ઞાનસંજ્ઞા વિષય નકામો છે. ને તેનો પત્ર રૂપી”
 “ઉપલક્ષ્ય પૂરાવો તારા યશને વધારવા સંબંધ ને તેજેમથી બને છે.”
 “ઓ નવલ પ્રિયા? હું તને પરણી છાવો નથી, પણ વધારે”
 “એક હિમતદાર બન્યો છું, મેં એક કાચનો દુકડો ગુમાવ્યો છે ખરો”
 “પણ તું મનહર મણી તુરત હાથ આવવાથી મને તેનો અધિક બ-”
 “દ્ધો મળેલો સમજી છું. તારાં અપકૃત્ય^૧ લખનાર મુજબ બન્યો”
 “ને કદી મને હમણાં મળેતો મારા ક્રોધાવેશમાં તુરત દાર કરી”
 “નાખું. પણ અરે મારા કરતાં તારાજ વ્રતાગ્નિએ, તું સત્વર ભ-”
 “સ્મ કરી નાંખે તેવી છેને. તું કોણ?”

છે માફ નવલરત્ન મણી તું! થયો સુંખી પરણી હું? છે માફ.

“નાદાન દુનિયાના અપવાદથી તને લોકો કલંકીણી ઠરાવે છે, તે છતાં નિર્દોષ નારી ? એ સર્વ મારાજ દુર્ભાગ્યની નિશાનીથીજ મારી સંપત્તિ વિનાશ થઈ છે, અને તુંતો તદ્દન નિર્પરાધીણી ઠરી છે.

“આલ, આ પત્રતો મારી વ્હાલી, દારાને બતાવું. પણ સખર ? ખીજે પત્ર શું છે તે તો વાંચું. હર્ષમાં આનંદમાં પ્રવર્ત થએલા-એ ધીરજધરી ખીજે પત્ર ફેાડી વાંચ્યો. વાંચતાંજ પ્રિયાને પત્ર બતલાવી ખુશાલી મેળવાતી હિમેદમાં પથ્થરો પડ્યો, ને મનના અસહ્ય તરંગ સાથે દુઃખમાંજ મળી ગયો. એ દુઃખ વળી શું ! ફક્ત પ્રિયા લાભતો દુર્ભાગ્ય ?

“વ્હાલા ભાઈ

“પુત્રના નિકટ સંબંધમાં, ને ખરા સગપણના કુટુંબમાં ફક્ત જો મારી મદદ કરનાર છે, ને માફ સંભાળનાર છે તો તું એકલ છે. મારે પુત્ર નથી અને જે આશા છે, તે તારા પર છે. હું એકાએક વધતી જતી ખીમારીને ભોગ થયો છું. હું બાણું છું કે સધળી જાન તારા પર આવી છે, તોપણ નિરૂપાય થઈ લખવા જરૂર પ-

હે છે કે આ પત્ર વાંચી પાણી પી કાગળો અહીં નાંખવો.

ભાવલપુર } મરણ પથારીમાં મોં જોવાની છેલ્લી
વસંત માસ. } તક લેનાર, ત્યારે ત્રેમાળુ માસો."

પેહેલાં તો "લાંબા દહાડાની માંદગીમાં આવતા જતા હમેશાં મરણના ઉછાળા એમજ જાય છે." બણ્યું. પણ વિચાર કરતાં તે તરફ ઉપડી જવાની જરૂર પડી. પણ તેમ કરવા જતાં તેને નસીબના અવળા પાયાથી આગળના કાગળ માટે અવળી મતિ સુઝવાની.

નનિર્મકેનાપિનદૃષ્ટપૂર્વા, નશ્રુયતેહેમમયીકુરંગી ।

તથાપિતૃષ્ણારણુનંદનસ્ય વિનાશકાલેવિપરિતબુદ્ધિ. ॥

"વિચારમાં પડ્યો, પેલા પત્રપર લક્ષ ખેંચાયું. "કદી મામાની માંદગીના નામે કામ કરી નવલ આડે માર્ગે ઉતરવા સમય" શોધતી હોય અને પોતાના દોષનો કાગળ લખ્યો હોય તો? તે "એવી મતલબથી કે મહારા મનમાં એમના તરફનો ખોટો શક" "જાયજ નહીં, અને પોતે કરેલ અપરાધ છતાં નિર્દોષ રહે. શું" "સ્ત્રિઓનાં ચરિત્ર? હું ન ભૂલતો હોજી તો મામાનું કાગળ છે તે" "મને ભૂલાવો ખવાડવા માટેજ આવેલું છે. પણ ફિકર નહીં. શિ-" "યાજના ખીરાવવાથી સિંહ ખીની જશે? નહી. એક ગાયના દોડ-" "દમામથી વાધ ઝાડીમાં સંતાઇ જશે? નહીં. કદી મામાની માંદગીનો" "કાગળ ખરો પણ હોય, અને નવલનો કાગળ બનાવટનો હોય, તો" "પણ જવા પેહેલાં ખુલાસેથી વાત નહીં થશે એવી જોગવાઈથી" "હાલ તુરંત નવલને દમ મારી ક્રોધ બતાવી અંદરનાં ભેદીત વ-" "ચનો કહીનેજ જાણી, કે તેને અવળે માર્ગે ઉતરવાની હિમ્મત ચાલે" "નહીં. તેમ કહેવામાં પણ એવો મર્મ સમાવું કે પોતે ધારેલ કામ-" "નો. પણ હું માહિત ગારછું. નવલ તેવી છે નહીં તે છતાં "વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યંસ્તિરાજકુલેષુચ" તો ચાલ, એમને "જરા ભયમાં નાખું. સ્ત્રિઓનો શું ભરંસો? બતાવે કંઈને કરે" "કંઈ? ખચિત કોઈ અંદરના જાણુભેદુએ નજરે નિહાળીનેજ લખ્યું"

“હશે તો ? માફ રહેવું પેલી દુકાનની ખટપટે અહીં થોડું થાય છે”
 “તો મારી ગેરહાજરીમાં તે ખીજે લાભ કાં ન લઈ શકે ? રસિકમાં
 “પ્રેમાળ અનેલી છતાં તે ન મળે તો તેના વિયોગમાં ને મને”
 “વરવાના કોધમાં ખવરાવવું નહીં પણ ફેડી નાખવું એ બહાને”
 “ખીજની પ્રીતમાં ફસી મને ઉપરનું હેત ને લોકની લાજ બતાવ-”
 “વા એમ કાં ન રાખે ? વ્રત કરવાં ને ધણીને વ્હાલ બતાવવું એમ”
 “ન રાખે તો છાના કામમાં પોતે ફાવે કેમ ? ગમે તેમ હોય, પણ હાલ”
 “તો અગવડતા છે એટલે વિચાર કે શોધ કરવી કંઈજ કામની નથી.”
 “માતાને મામાની વાત કરી નવલને મળી તુરત ઉપડી જવું. સાંથી
 “આવ્યા પછી તપાસને અંતે વાત. હાલ તુરત આ વાત ગુપ્ત રા-”
 “ખવી. ચાલ, માતા પાસેથી રજા લઈશ ત્યાં નવલ જુદા આરાધે-”
 “લા વ્રતમાંથી નિવૃત્ત થઈ આવશે. રાંડો ઉછૂંખણ થવા અને”
 “બહાર ભટકવા ધણીઓને સમજાવી ખોટાં વૃત્ત કરે એ ખુખી તો”
 “આજ્ઞા જોઈ. ભણેલીના તો ભરૂંસો નહીંજ—ઠીક છે.”

એવો વિચાર ગોઠવી માતા પાસે ગયો. અને સર્વ હકીકત કહી
 ઉપડી જવા ધાર્યું.

વટસાવિત્રીના વ્રતમાં તક્ષીન થયેલી પ્રમદાને થોડી ખગર છે કે
 પોતાને માટે પોતાના ધણીના મનમાં આ અદ્રશ્ય, ને અસંભવીત
 બહેમી વિચાર ગોઠવાયાં છે. અને નવલશંકરને પણ થોડી ખગર
 છે કે હું આ જે અપવાદ દોળી પાડું છું, તે હાથે કરીને પગપર પથ્થર
 મારવા ખરાબ છે. પણ નસીબ ભૂલાવે ત્યાં કોણુ અચાવે ? નિર્દોષ
 અચારીનવલગંગાપર કેવો આરોપ ? ભૂલા પડેલા પંખીની કેવી ભૂલ ?
 કેવી પતિપરાયણી પ્રમદા ?—અહા !!!.....

પ્રકરણ ૪ થું.

પતિ પરાયણી પ્રમદા

અથવા

વૃત્ત ઉપર વિપત્તિ.

તાસાતુવાક્યંભવતિહ મિથ્યા, નજાત લોકેષુચરાચરેષુ ।
તસ્માત્સદાતાપરિપૂજનિયા, કામાન્સમગ્રાનભિકામયાનિઃ ॥

“મત્સ્યપૂરાણ, વદ્સાવિત્ર્યુવ્રતોપાસ્થાન.

“પતિ પરાયણી સ્ત્રિઓથી ત્રેલોક્યનું રક્ષણ થાયછે, ચરાચર લોકમાં પવિત્ર સ્ત્રિઓનું વાક્ય કદાપિ અસત્ય થતું નથી, માટે સર્વ કોષ્ઠ્યે પોતાનો મનોર્થ પૂર્ણ થવાની ઈચ્છાએ પતિવ્રતાઓની સદા પૂજન કરવી અર્થાત્ તેમને કદી પણ સતાવવી નહીં.” તે સાધવીનું સાર્થક શું? સાધવીનું ખરું સાર્થક પતિ ભક્તિમાંજ સમાયલું છે, સતીને ખરો તારક પતિ સેવાછે, સદ્ગુણીને ખરું જીવનપતિ છે, શુશિલાને ખરું સામર્થ્ય પ્રતિ પ્રેમજ છે. સુલક્ષણી સ્ત્રિને ખરું સુખ પતિમાંજ સમાયેલુંછે તો સૌભાગ્ય વધારવાને દરેક પતિપરાયણી સ્ત્રિએ પોતાના પતિનું જીવનસુખ મેળવવા, ને તેને આયુષ્યમય બનાવા પોતાથી બનતી યોજના શા માટે ઘડવી ન જોઈએ? આર્થાભિમાની સ્ત્રિઓનું સૌભાગ્યરક્ષક વૃત્ત ફક્ત જો છે તો શાસ્ત્ર સમંતિ પ્રમાણે “વદ્સાવિત્રી વ્રતોપાસનેજ છે” એ વ્રત કરવાથી સ્ત્રિવર્ગનો મનોર્થ સફળ થાયછે.

એવી સફળતા મેળવનાર આપણી નાયિકા નવલગંગા પતિના આયુષ્યને માટે ગમે તે જાતનાં કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર થયેલી છે, એટલુંજ નહીં પણ બીજી સખિઓ અને સહવાસી સ્ત્રિઓનેબોધ આપી એ માર્ગે પ્રવર્તવાવામાં પોતે પાર પડી સમજ છે.

આ સધજો પ્રભાવ તેણે લીધેલી કેળવણીમાં સમાયલો છે. લગ્ન થયા પછી કેટલેક વર્ષે આ વ્રત પ્રારંભ કરતાં આ વર્ષ બીજુંજ છે. અને પહેલા વર્ષ કરતાં આ સમયે તેની દેખાદેખીએ તથા સંમતિને

લીધે કેટલીએક વધારે સ્ત્રિઓનું મંડળ એ મહોત્સવને નિહાળવાને ત-
ત્પી રહ્યું છે. બ્યાં પંદરેક દિવસ બાકી રહ્યા છે સારથી નવોઢ્યા
તારણીઓ પ્રતારંભની તૈયારી માટે જોઈતાં સાધનો તૈયાર કરવા મં-
ડીપડી છે. ખુશન્હેનમાં સરખે સરખી જોડણીઓથી સત્વર દીવસ
નીકળીજતા માંડ્યા ને લગભગ પ્રત દીનપણુ આવ્યો. સર્વે સુંદરીયો!
અપવાસ કરવા માંડી. પ્રત પુર્ણાહુતીનું પ્રભાત થવા આવ્યું, અને હ-
ર્ષમદમાં ઉછળતી સુંદરીયો પ્રભાત થતાં પહેલાં ઉડવા માંડી. જે પ્રભા-
તનો દેખાવ જોતાં—

સાર્દૂળ વિક્ષિપ્ત વૃત.

નાસે તરકર કાળ કાળ ધરતો, વેરી ભીંતીને થકી,
આવે પાછળ શત્રુ સૂર્ય ધસતો, ક્રાન્તિ પ્રભાને મુકી;
ખોલે શ્રાપિત કુકડો તવ વળી, શોરો કરે કાગડા,
હંડા મંદ પવનથી ઉંઘી રહે, શોખીન ને કાંકટા.
નિદ્રા લાગી ભગ્ના પશુ, જન ઉડી, મુખે લવે રામને,
ધંધાદારી મુખે પ્રભાત નીરખી, વેગે પળે કામને;
સુંદરીઓ મદ હર્ષમાં ઉછળતી, બિડે પ્રતોપાસન્ને,
પ્રાતઃ સ્નાન કરી જતા, મુનિસમા, સચ્ચાક્ષણે આસને.

આકાશ ગંભીર નિર્ભળ શાન્તિમય દેખાય છે. વાયુ પોતાની
મુખદ લહેર પ્રગટ કરતો દમ્પતિના અતુલ્ય સુખવાસી જોડાં ને
આનંદ આપતો, મંદ મંદગતિ ચલાવે છે.

વસંતઋતુ માંહેલા વૃક્ષોનાં નવ પલ્લવો સૂર્યનાં પ્રતિબિંબથી
ઝળકાટ મારતાં પ્રતોપવાસી સુંદરીઓને જોવા જેમ જનક તનયાના
શુભલભ બિત્સવમાં રામચંદ્રનું પ્રતિ દર્શન જોવા મિથિલ નગ્રવાસી
જનોના અંગ માહેની નસોનસમાં હર્ષ ઉત્પન્ન થઇ પ્રક્રુલિત વદન
પર આનંદી છાયા ચલકાય તેમજ આ સમે કનકપત્ર પાણુ તેવાંજ
ચળકાટમાં જણાય છે.

ઉદુરાજ પોતાના વેગમાં પ્રત કરનાર તરણીના પતિનાં દુઃખને
જેમ મૃગ પાછળ લાગેલા શંકરની સમાન અથવા રામચંદ્ર તાડિકાનો
બધ કરવા શરૂ થાય તેમ પોતાના તિવ્ર કિર્ણુરૂપ ઓસડથી વિહા-
રતો હોય તેમ નજરે પડેછે. રૂપિત્રયા મહાનદિ પોતાનાં પવિત્ર જળનો

સંગમ નિર્મળ સત્યતા જળવવા જાણે કામદેવને દગ્ધ કરનાર ત્રેલો કાધિશ સુખેશ્વર મહાદેવને સાક્ષી રાખી, સૂર્યના કિરણોની સાથે એકત્ર થઇ, જાણે ચળકાતા જ્વાહિરો પેરેલાં દર્શાવતી ખરેખર પતિનું મન સંપાદન કરવા સિંધુરાજ પાસે જતી હોય, તેમ હર્ષથી ઉછળતી જાય છે. પશુ પક્ષીઓ પોતાનાં અચ્ચાંઓને જાગૃત ન કરતાં ધિમેથી “ઉઠતાં ભક્ષ માગશે” જાણીને આતુરતાથી ખીજાં પક્ષીઓની સાથે ચારો લેવાને નિકળી પડે છે. તદ્દપી કાગડાની અનાડી જાત પોતાનાં જાતી સ્વભાવથી ગાડરીયા પ્રવાહે કોકા કરી અચ્ચાંને માતાનો વિયોગ ખતાવતા એટલુંજ નહીં પણ પ્રભાતની લહેરમાં પોઢેલાં મધુર દંપતીઓને ત્રાસ દેતા આતુર પક્ષી અહીં તહીં દોડતા નજરે પડે છે.

વિપ્રો સ્નાન સંધ્યા કરી સરિતા તટપર આવેલી રમણીય અને પવિત્ર ભૂમીના તરણેશ્વર મહાદેવના દેવલમાં જતા જણાય છે. દુર નજર કરતાં પશ્ચિમ દિશાના તટપર મનોરંજક પુષ્પ વાડીની મધ્યમાં ભિડભંજન શિવાલય નજરે પડે છે. ત્યાં પણ એ દરવાજાના નય-વાસી વિપ્રો મુખે વેદ ખડખડતા, કેટલાક શુદ્ધ અંતઃકર્ણથી શંકરની પુજા કરતા, અને કેટલાક ખડ વિપ્રો પ્રપંચથી ભડભડતા, કેટલાક શ્રાધ સરાવવાના નિમિત્તે, કેટલાક ગૃહનિમિત્તે, કેટલાક કુટિલ ભક્તિ નિમિત્તે, નાગરીકોને લઇ તટપર મોદાયનમાઃ પરમોદાયનમાઃ કરતા નજરે પડે છે. નયની યુવાન તરૂણીયો વિવિધ જાતનાં વસ્ત્રો સજ્જ પોતપોતાના સહિયરો, પાડોશીયણો સમેત ઋષિ ત્રયાના તટપર નિર્મળ જળ ગ્રહણ કરવાને શિરપર સુંદર કળસ ચડાવી ચાલી જતી દેખાય છે કેટલીક વનિતાઓ પોતાના બાળકો ઉડી રડશે જાણી, ત્વરાથી જળ ભરી જવાને આવતી જણાય છે. માર્ગમાં સખીયો મળતાં યુવાન યુવતિયો અનેક પ્રકારની વાર્તા વિનોદ કરતી ચાલી જાય છે. એ સમયે જાણે ઈંદ્ર લોકની અનુપમ પ્રમદાઓએ આ સ્થળે નિવાસ કર્યો હોય, એમજ જોવામાં આવે છે. કિનારા પર જતાં પ્રત્યેક સ્થળે સખીઓનાં યુથ મળી એક તરફ હાથને કળશ માંજવામાં, અને બીજે સ્થળે મોઢાને નયચર્યા ચલાવવામાં લગાડી દીધા છે. કળશો સાફ કરી નિર્મળ જળ ભરી, મસ્તકપર ચડાવી મહોન્મતહસ્તથી પોતાની

લટકતી ચાલતી ચાલે તેવીરંભા તરણીઓ મદન મદથી સ્તનને સં-
ક્રાંચતી કંચિત સ્થળે ગુરકુળની, કંચિત સ્થળે સ્વમુરકુળની, કંચિત
સ્થળે નયવાસિની, અને કંચિત સ્થળે, પતિના મિત્રોની, મર્યાદા સા-
ચવતી જતી દેખાય છે. કેટલીક રસિકી સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકો ધરે
અશ્રુપાત કરતાં સંધેશો સાંભળતાં છતાં અને સાસુઓની કટુવાણી
સહન કરવી પડતી છતાં પણ સખીઓની સાથે વાતોમાં તલિન
થયેલી દેખાય છે.

જેટ સુકલપક્ષની પુર્ણિમાનો દિવસ છે. જેથી સર્વ નગર એક
મહોત્સવમાં પુર પ્રકાશી ગાછ રહેતાં સુંદરીયોના હમછમાટમાં દીપી
નીકળ્યું છે. ત્રણ દિવસનો નિર્જળ અપવાસ છે તે છતાં પતિ મદમાં
મદોન્મત થયેલી આપણી નાયિકા ગંગાના મુખ ઉપર હર્ષ ક્રમળની
પવિત્રને મનોહર પાંખડીઓ પથરાઇ રહી છે ચંદ્રવદન ઉપર ઢંકાયલ
કાળા રંગના સાળુમાંથી જેમ આકાશમાં ચડી આવેલ વાદળની કા-
ળાશે વિજળીનો જેમ ચળકભરેલ ચમકાટ દેખાય તેમ ગંગાનો મ-
નોહર ચહેરો ઝબકી નીકળે છે. જે કે તેણે પુર્ણ અલંકાર ધારણ
કર્યાહતાં, પરંતુ કદી તેમ કરવામાં એ કયાશ હોત તોપણ તેની
ચાલચલણ અને ગુણેજ તેનો બદલો વળી ગયેલો સમન્વત. એમની
સાલસાઈ એમના ઉત્તમ ગુણોની સાક્ષર છે. એમના અલંકાર એમની
સુંદરતાની સદ્ગુણતા છે અને એમની આવડત એમની આસ્થિતકતાની
દિશાયત છે.

વાંચનાર ? જેટલી સાલસાઈ ગરીબની પર્ણકૃદીમાંથી મળી
આવેછે તેટલી બલકે તેથી મેંકડો કે હજાર ગણી ઓછી નમનતાઈ
ધનાદ્યના મહેલોમાંથી મળી આવતી નથી.

મલકાતી, ચળકાતી. લટકાતી નવલગંગા જેકે સાદી હતી ગં-
બીર હતી, વિચારવંત હતી, તોપણ આ વખતે પતિના જીવન સુ-
ધારવાના ઉત્તમ કાર્યમાં મદમત્તણીને ઉજ્જ્વળ પણ નિતિમાન દેખા-
વની પ્રેમાધિકારી બની હતી.....

મહોત્સવનો છેલ્લો દિવસ હોવાથી સર્વે સુંદરીયો અવનવી જન-
તના વસ્ત્રાલંકારો સજી હાથમાં ચાલ લઈ વડૂ સાવિત્રીનું જત કર-

વાને શેહેર બહાર નીકળી પડીછે. ખરેખર જાણે આ વખતે સ્વર્ગની સત્યવતી સ્ત્રિઓએ મૃતક લોકમાં આ વૃત્તનું પ્રસ્થાન કરવાનેજ જન્મ ધર્યો હોય તેવી દેખાતી હતી. સર્વે સુંદરીયો સમાન વયની હોવા સાથે, નાગરી નાતની સુધરેલી બાળાઓનો દેખાવ એવો ભપકાભેર થઈ રહ્યો હતો કે જોનારની આંખને છક કરી મુકતી હતી. કોઈએ પીળી, તો કોઈએ લાલ, તો કોઈએ સફેદ તો કોઈએ આશમાની તો કોઈએ લીલી તો કોઈએ ગુલાબી એમ જેમ જેને પસંદ પડે, જેમ પોતાના રંગને અનુકુળ આવે તેમ રંગબેરંગી સાડીયો પહેરી કસકસતી ચોળીયોમાં જરીનાં ભરેલાં મોળીયાં નીચે સોનેરી કનકવલ્લયથી દેદીપ્યમાન દેખાવા લાગી અને મનોહર હાથના સુન્દરા કાંડામાં સોનાની ચુડીયો પહેરતાં સાક્ષાત્ ખરા મનની દેવીઓનું મંડળ મહાપુજા કરવા નીકળ્યું હોય તેવું મનોહર દેખાવા લાગ્યું. કંઠમાં કોઈએ સાચાં તો કોઈએ ખોટા મોતીની માળાથી મનને મનાવી દીધું હતું તો ગંગાએ પતિપ્રેમની માળા એજ સંતોષ માન્યો હતો. પગમાં તુપુર તો સર્વ કોઈએ પહેર્યો હતાં, તેથી તેની હંસગતિનો રણુઝણુટ આળસુ અને નિર્માલ્ય પુદ્ગેને જોવાને ઉશ્કેરતો હતો એવી મનોહરસ્ત્રિઓ મહાકાળી માતાના શેહેર બહારના વડપાસે કુટંબ ગોરને લઈને આવી ચડી. કેટલીક પોતાના રૂપની પરિક્ષા બતાવા, તો કોઈ યુવાનીનો મળકાટ દેખાડવા, તો કોઈ ધનાઢયતા જણાવા, તો કોઈ ઉદ્ધમલતા દેખાડવા, અને ગંગાજેવી નિર્દોષ બિચારી એ પાંચ લલના હૃદયને પતિવૃત્તથી સમજાવવાજ પણ જુદા જુદા રંગ પર આવી હતી. સર્વે વડપાસે એકઠી મળી બેઠી. ગોર વચ્ચે ત્રિમુર્તિ કરી શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુજન કરાવા માંડ્યો ને બ્યાં.

સાવિત્રીયંમયાદત્તા, સહિરણ્યંમહાસતી।

ब्रह्मणःप्रिणनार्थाय, ब्राह्मणप्रतिग्रहताम्॥

એમ બોલ બોલાવતાં દાન આપવાનો વખત આવ્યો એટલે તો કેટલીકનાં હૃદયખિન્ન થયાં પણ એક ખીજને લીધે અત્યાગ્રહ થવા માંડ્યો એટલે નીચું જોઈને પુજા કરી સર્વે સુંદરીયોને દક્ષણ આપવી પડી પછી કેટલીક ઉઠાંછલી સ્ત્રિઓએ ગરબા ગાવાને આગ્રહ

કરવાં માંડ્યો. ગંગાને છાપરે ચડાવી, તે મનથી સમજી પણ મહાનપદ પોતાનું હોવાથી તે વાત સ્વિકારી. જોકે આ વખતે સ્વર્ગવાસી વિજ્યા-કુંવરીની ખોટી હતી. તો તે ખોટા આ વખતે પ્રભાકુંવરે પુરી કરી ને અને મધુર સરોદથી ગવરાવવા માંડ્યા.

“શુરૂ ગોવીંદના મહીનાનો રાગ.”

ખેન પિનતાની શી છે રીત, પતિ પાસે રે'તારે,
સેવા કરવી સદા શુભ નિત, વિપત્તિ રહેતારે;
પ્રાણનાથ સમીપે સાચ, વચને રેવુંરે,
નહીં પતિવ્રત લાગે આંચ, પતિકે' તે કરવુંરે.
કદી અવરમળે વીણકાન્ત, નીચું ન્યાળીરે,
ટાળી સર્વે મનની બ્રાન્ત, જાવું સંભાળીરે;
સાસુ સસરાનો પડતો ખોલ, અધર હંચકવોરે,
કદી ક્રોધ કરે ક્રોધવાર, કાને ન ધરવોરે.
ડરવું દુર્ગુણથી નિતખેન, શીલવ્રત ધરવુંરે,
કામ વાત કે અઘટિત રીતે, જનથી ડરવુંરે;
પતિ સમજી પ્રભુનું રૂપ, ભજવું મનથીરે,
આપી દૃઢ્યની અદ્ધી પ્રિત, હર્ષવું તનથીરે.
ઉરો સ્વરથી ન જોલવો ખોલ, શાણી ખેનોરે,
તેમાં થાયે જે આપણો તોલ, વદતાં વેણોરે;
રેવું દમ્પતિ મુખે સંસાર, કાળને ગાળીરે,
કહેછે ગોપાલ કર કલ્યાણ, દુઃખડાં ટાળીરે ?

“ખબરુંરે બાધ ? આતે ટાયલું કેટલી ઘડી ટકવાનું છે ? ગંગા તો એવુંજ ?”—એકે ઉઠાંછળી છેડાઇ પડી ત્યારે,

“તારે કાનુકાનાં ગાવાં હશે કેમ ? એ અહીં નહીં ગાય કોઇ ?”
ગંગાની હિમાચલ તરીકે પ્રભાકુંવરે વચ્ચેજ ટહુકા કર્યો.

“વાહવા ! રસીકીતો ભારે ? વ્રત કરવા આવી છે કે નાચવા ?
જેશ, જરા શરમા ?” ખીછએ પ્રુષ્ઠિ આપી,

૧ આજ મુઠ્ઠી આવી ખજર કોઈને ન હતી કે વિજ્યા મરી ગઈ છે, દ્રક્ત મુળધમાં ઔપવન કરાવે છે.....

“હા, વળી કંટાળો તો આવેજતો? એપણુ ખરું ને ખેલુ પણુ ખરું.” ત્રીજો મત પડ્યો.

“નાહક શું કરવા લડવું? જેમ જેને ગમે તે ખરું મહારા ઉપર ક્યાં ભૂંગળી ભાગી છે.” ગંગા નમ્રતાથી બોલી “ત્યારે હવે માંડીવાળું છે શું?” એક વચ્ચે બોલી.

“શા માટે માંડીવાળે? ચાલ રેવા, આપણે ગવરાવીએ” ઉછાંછળી દુર્ગા બોલી.

“પણ ગંગા આવશે કે કેમ?” રેવા બોલી એટલામાં—

“શા માટે નહીં બાપ? આ હુંતો ખેલી આવી, કાનુડો ક્યાં દેવ નથી.” ગંગા ક્રોધે બોલી ઉડી

“ચાલો ત્યારે.”

સર્વે મંડળ ભેગું ફરીને થઈ ગયું. અન્ને રસિક રસિકાઓ ગવરાવા માંડી. ગંગાને તથા બીજી કેટલીકને ગમ્યું નહીં, તે છતાં ઉમંગમાં ખલલ ન કરવા માટે અધાની સાર્થ સાદ પુરાવા લાગી. અન્ને તાળ, સુર, શરૂ થયા,

ગરબી.

કાનુડો હૈયાનો હાર છે રસીલો મહારો કાનુડો—

સગાં સહોદર સહુ છે તથાપિ, જીવણ જીવન હારછે. રસીલોં ધ્યારા પતિ મમજીવો ધણું પણ, ત્રિકમ પ્રાણાધાર છે. રસીલોં આવે શરણુ તેને રાખે ચરણમાં. શત્રુને એ છળનાર છે. રસીલોં એની ગતિ એક જાણે લલિતા,

“ચુંપ માફ નામ લીધું તો, જો ડાહ્યલી આવી તે?” લલિતા અટકી ગઈ. “વૃદ્ધ વીખરાંચું,”

પણ ગાંડી એ તો ગીતમાં છે, તે?”

“આ નખોદ ગયું? હશે બાપ માફ કરો. ચાલો બોલો—બોલો” રસ્તે જતાં રસવાઈ કરે પણ એના ઉપર મહારો ધ્યારછે. રસીં

હજીતો કડીની દોઢ નથી વળી એટલામાં કાસમ આવ્યો, અન્ને ગંગા તેને જોઈ, છુટી પડી ગઈ; તે સાથે બેચાર બીજી પણ નીકળી ગઈ ને ગરબો ચુંથાઈ ગયો. કાસમે તાકીદે જવાની ખબર આપી.

ગંગાનો છવ ઉચક થઈ ગયો, તેને લીધે સર્વે ઉતાવળમાં પડ્યાં અને માર્ગ કાપ્યો. ઘર પાસે આવતાં એ માર્ગ મળ્યા અને સર્વે છુટાં પડ્યાં.

“ભાભી મ્હારા ભાઈને સમજાવી બેઠાં આવેને?” દુરની સગી પણ નણદે ડાઢમાંથી કહ્યું.

“હા. બેની—

ગંગાનું ઘર નહક આવતાં ચાલી ગઈ, ખીછ સર્વે પણ ઘેર ગઈ.

નિદોષ બિચારી નવલગંગા તો પતિના સાર્થક માટે જતકટ

બોગવેછે, અને અહીં નવલશંકર તો તેમનાપર હડહડતું આળ દે-
ળી પાડવાને સમય શોધેછે. બ્યારથી કાસમે વાત કરી ત્યારથી ગં-
ગા બહુજ દલગીર થઈ ગઈ. અને “પતિને મળી ક્યારે ખુલાસો લઈ”
એ વાતથી અધીરી બની ગઈ, પણ ઇશ્વરે અહીં તો અદ્ભૂત ખેલ
ઉભો કર્યો.

ગંગા આવે દરમ્યાન નવલશંકર એમના મિત્રને ત્યાં મળવા ગયો,
નવલગંગા ઘેર આવી. સાસુને પુછ્યું, ભાઈની માંદગીથી ચિન્તામાં પ-
ડેલાં સવિતાગવરીને દિલાસો આપ્યો, રંગમાં ભંગ પડ્યો કહેવાયો,
શાન્તવન કરી ગંગા મણીને ધવરાવા પોતાના ખાનગી ઓર-
ડામાં ઉપર ગઈ. હજુ તો મણીને પયસ્થાન મોટામાં આપી
“પતિને આ માટે શું કહેવાતું હશે?” એ વિચારમાં બેઠી છે, એ-
ટલામાં તો ગાયપર તલપ મારતો વિક્રાળ વાઘ આવે, તેમ
“નવતારણી પોતે આવતાં મુઠી કંઈ દલકી ઉમેદ ન ધારે અને
મ્હાર પગલું ન ભરે” એ દમ મારવા આવી ચડ્યો, વાતતો
મણી કરવી હતી, પણ મિત્રને ત્યાં જરા રોકાણ થવાથી વધારે
વખત ગાળવાને બોગવાઈ નહતી, તેથી હુંકમાં પતાવી ચાલી
જવા ધાર્યું. નીચે બેસું ત્યાં ન મળી, એકદમ ઉપર આવ્યો. ર-
સોડામાં બેસું ત્યાં ન મળી. “આવી નથી કે શું?” એમ કહી
માતાને કહેવા જતાં દીવાનખાનામાં મણીને રડતી રાખવા
ટાળવેળ કરતી ગંગાનો સ્વર સંભળાયો અને નવલ અંદર ગયો.
ગભરાતી થયરી પડતી નવલ સામું બેઠીરહી નવલનાં રક્તનેત્રીભય
પામી. પણ કંઈ ઉત્તર આપી શકી નહીં. નવલ પ્રચંડ ચંડિશ્રાની

“સામે શુંભરાક્ષસની પેઠે નેત્ર ચડાવતો બોલ્યો; “જો, સાંભળેછે કે?”
 “હું જવાનો છું. તને મ્હારે વીગતસર કંઈ કહેવુંછે, પણ હાલ ઉતાવળથી”
 “વખત નથી. ત્હારી ચાલચલગત માટે મને શકભરેલી ચિન્તા ઉત્પન્ન”
 “થઈ છે. તું ધારતી હશે કે હું કંઈ સમજતો નથી, પણ આજ સુધી”
 “ઠંકાયલાં છીદ્ર હવે મને મળી આવ્યાંછે; માટે સંભાળજે. કંઈ પણ”
 “ચૂક થયેલી જાણી તો સમજવું કે અહીં તારું કોઈ નથી. ખબરદાર!”
 હું જાઉં છું.”

એવું બોલી અડંગ ભિજ્જનનો બેરીષ્ટર જેમ ગંભીર જડનની સામેથી કેશ છતી ભપકામાંજ કારટનો દરવાજો છોડી જાય, તેમ નવલશંકર તુરત નીચે ઉતરી ગયો. અને તૈયાર ઘોડાપર સ્વાર થઈ કુચ કરી ગયો. ગંગા તો વિમાસી રહી. સામું જોઈ રહી. એ કે અક્ષરનો પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના બિચારી અબળા સર્વે સાંભળી રહી. દૃઢ્યભેદક વાક્યોથી પતિવ્રતાને લાગતાં લાંછનો, પોતાની ટેક માટે કહેવાતી ખામી, કોંધને ઉત્પન્ન કરે તેવી વાર્તા, અને મરણને શરણુ થવું પડે તેવાં તહોમત, માથાપર આવેલાં કાને સાંભળતાં બસ ચૂપજ રહી, અને ફક્ત તેના જવાબમાં આંખમાંથી દડદડ પડતાં આંસુડાંજ બતાવ્યાં.

“કોઈ દિવસ નહીં ને પ્રાણનાથને મારા માટે આજેજ શકમંદ”
 “થવાનું કારણ બતલાવવાનું પ્રયોજન શું હશે? મને કઠોર અને ભય-”
 “કર શબ્દો સંભળાવવાનો હેતુ શો હશે? સામુનો પડતો બોલ ઉચ-”
 “ક્રી લહેવાને હજી કોઈ દીન હું હઠ નથી બતાવતી, તે છતાં સામુના”
 “મનમાં કંઈ આવ્યું હશે ને એમને ભલેયો હશે? મને દૃઢ્ય દુઃખ”
 “થાય તેવું કોઈ દીન કહ્યું નથી. મારો જીવ ઉદાસ રહે એવી પોતાની”
 “ખાનગી વાત પણ કરી નથી. કદી હું વાંકમાં આવું તો શાન્ત કરવાનું”
 “છોડી કોંધનાં વચન બોલ્યા નથી. મને નિરાધાર અને દુઃખી સમજે.”
 “એમ સમજતાં દુઃખ યાદ આવે અને મને કંઈલાગી આવે તો દિલાસો”
 “અપેછે એટલું છતાં આ વખતે એમનો મગજ આવો ઉતાવળો થઈ”
 “જાય અને તે પણ વળી મારા ઉરપ એ ખરેખર મને આશ્ચર્ય કારક”
 “લાગેછે. મ્હારા માટે શકની ચિન્તા? મ્હારાં છિદ્રોની મળી આવેલી શોધ?”

“નકી કોઈએ ભંભેયા હશે, મને લાગે છે, કે ખરે એમની ભાભી”
 “કહ્યા સદવારમાં કંઈ ગુપ્તગુપ્ત વાત કરતી હતી, તેણે તો જ્ઞાન નહીં”
 “ભંભેયા હોય? અને પોતાને જાણું છે એમ ધારી આગળ ઉપર ખુ-”
 “લાસો કરવા આ જોઈ મેં તો મને નહીં નાંખી ગયા હોય? વખત ન-”
 “હતો તેથી ખુલાસો થયો નહીં એટલે હવે શી વાત?” ઉદાસી લલ-
 “તાએ ગંભીર નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“હું ધારતી હતી કે મને વ્રતનું ઉત્થાપન કરી જલદી ખોલાવવા-”
 “તો ખરો હેતુ હશે, એમ ધારી સખીમંડળમાં “મ્હારા પતિનો મ્હારા-”
 “પરપ્રેમ છે, તેની આજ્ઞા તુરત માન્ય કરવી જોઈએ” એમ ધારી હું”
 “તેમાંથી તત્કાળ નિવૃત્ત થઈ ચાલી આવી, તે શું આવી હૃદય હોળી ઉ-”
 “ત્પન કરાવા? હું ભૂલી છું. વ્રતમાં ભંગ થવાથી મારો આત્મા દુઃખી”
 “થયો, ને તેનાજ પાપે તેમના હૃદયમાં વાત વસી ને મને એવું લોકમત”
 “ચડ્યું. કદી જોડું. પણ હશે, તો એ આ વખતે તો મારા જન્મના”
 “એક દાખલા તરીકે પણ રહી ગયું, હશે. અરેરે ધર્મશ્વર કંઈ કોપતો”
 “નહીં કરે? રખે સાવિત્રીની સ્થિતિ મારી થાય?”

અંતઃકર્ણ ભરાઈ આવ્યું. ગાલપર મોતીસમ અઝુખિંદુ પડવા માંડ્યાં. ત્રણ દિવસના અપવાસથી થકિત થયેલી છતાં પતિમદમાં પ-
 રાયણી સાધ્વી ટટાર હતી તે આ વાડોથી તદ્દન નિર્મળ બની ગઈ.
 મણીને ધવસવતાં પય ન મળ્યું ને તેનો કહ્યો પોતાના દુઃખ સા-
 થે મળ્યો, તો પણ માતાની દાઝ જાણી જરા વાર રડી પોતે ખુ-
 શીથી મુઠ્ઠા ગયો હોય તેમ દેખાયો કે પોતે ભોંયઉપર નિમોદય પેઠે
 પડી, વિચારમાં રડી. સર્વે દુઃખો સાંભરી આવ્યાં, જેના માટે ટકી ર-
 હી હતી તેને આવા કઠોર થયેલા જોવાથી છાતી ભરાઈ આવી “તા-
 રું કોઈ નથી” એમ જોલ યાદ આવ્યો, લારે છેવટ મારી ના-
 ખવાની ધારતી પેડી. મારીનાખવાનો વિચાર કંઈ પણ જીનની
 વાત જાણવાનું લાગ્યું. અને એ જાણવામાં ખુલાસો ન મળ્યો તે વિ-
 માણસમાં પડી. અનેક તરેહના તર્કો આવ્યા. પુરૂષને એવા જોડા વિ-
 ચાર આવે તો સ્ત્રીએ માટે શું પુછવું? સારામાં સારા, પણ હલકી
 સ્થિતિમાં હલકાજ વિચારો આવે આ નિઃસંશયજે. ગંગાના મનમાં

નવો તરંગ આવ્યો, અને વગર પુરાવે કેળવાયલી, સાધ્વી ને ગંભીર સ્ત્રિ છતાં તેમના મનમાં એ સ્થિતીના પ્રભાવે ધણી માટે કંઈ શક-મય વાર્તા પ્રવેશ થઈ.

“ઓ પ્રભુ મહારી લાજ કેમ રહેશે? મહારો વેરી કોણ હશે?”
 “હું નિરાધારને કોણ સાલ્ય કરશે? કોધમાં મારી નાંખશે તો હું સુખી”
 “થઈશ પણ તેમને પાછળ સરકાર કેમ છોડશે? ભાંડુઓ ઓશી-”
 “યાળાં નિરાધાર બાળકનું શું કરશે? હવે મને ચંદ્રના બોલો યાદ આ-”
 “ત્રેછે, મને આમ મૃત થએલી જોશે તો પોતાથી છુટા પડ્યા પછી”
 “કૃવી હાલત બની તે. માટે કેવું હાસ્ય કરશે? હું કોની કને વાત”
 “કંઈ? શી વાત કંઈ? ઓ અનાથના નાથ? કંઈ દયા કર?”

શિખરણી,

થવા આ શું બેઠું, અરર મુજનું હાય અવળું,
 અભાંગી હું નારી, વગર અપરાધે ઝુરો મરે;
 નથી કોની આશા, જનક વિરકે માત સુખની,
 પતી પ્રિતી વિના, ખચિત યુવતિ હું દુઃખણી;
 મયા લાવી દેવા, અકળ શકને દગ્ધ કરો દે,
 પતીના આત્માના, અંધટિત વિચારો તું હરો હહે;
 પૂર્યા પંચાળીનાં, ચિર, દમયંતી મ્હાત કરો તે,
 સિતાને સંભાળી, લમ મુજ બચાવો કવિ પ્રીતે.

ધણે વખતે તેને રસિક યાદ આવ્યો. “તેમના સુખમાં સુખી થાત” એમ એમ મનમાં આવ્યું. પણ એ વાત વિસારી દઈ સુશીલ દુઃખીયારીએ જહેમમાંને જહેમમાં પોતાના રડવાનો અંત આણ્યો. બહુ રડી, હસકાં ભરતી ભરતી આખરે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. ને તેમાં પણ એજ વિચાર આવ્યા. એવા વિચારમાં કેટલાક દિવસો પણ વીતી ગયા. સ્ત્રિની જહેમી જાતમાં—“પતિરાયણી પ્રમદાને વ્રત ઉપર વિ-પત્તિ આવી” અને એક જહેમના વાદળને ભોગ થઈ પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

“વહેમનું વાદળ.”

વહેમ એ એક અન્યમ ચીજ છે. ભગંદર પાંડુ કે ક્ષય જેવા રાન્યરોગનું ઔષધ મળી શકે છે, પણ માણસના વિકારી વહેમનું ઔસડ કોઈ રીતે મળી શકતું નથી. અને જ્યારે મળીજ ન શકે તો કોલેરા પેઠે પલકવારમાંજ રોગભૂત બની જાય છે. ભૂત, પિશાચ કે કિમિયાગર આદીના વહેમી રોગ ફક્ત અજ્ઞાનતંતુઓના અંતરમાં ઘર કરી રહેલા હોય છે, પણ કુળવાયેલામાં વહેમને નામે જે ઠગાઈ થાય છે તે ફક્ત વિશ્વાશથીજ અને ખરેખરી રીતે ભૂલ ભુલામણી-માંજ થાય છે.

વહેમનું ખરૂં ખરિદી બજાર સ્ત્રી વર્ગ છે. તે જોઈએ તેવી કુળ-વાયેલી, સાધ્વી કે સમજી ને વિવેકી હોવા છતાં જરા સરખી વાતમાં ઠગાયા વિના રહેતી નથી; એ રોગનું પ્રાધાન્યત્વ ચિન્હ સાહસિકતા અને કાચા કાન છે. ધનુર, કે સન્નિપાત જેવા રોગમાં, વિચારવાયું કે ગાંડાપણાની પીડામાં, નજરનું ઝેર કે ખોટી શંકામાં, જેમ દુશ્મનને હણવા કોઈ ઝતુની ઝતુન ચડાવી દે છે, તેમ પ્રેમસ્ત્રી હોય, હૈતસ્વી હોય કે હૈતસ્વી હોય તોપણ તેનું સાશન કરવાને પણ કારી ઝેરથી મિશ્ર થયેલ રોગી જરા પણ ચુકતા નથી. એ ઝેર કેવું પ્રચંડ છે? તાત્કાલિક આંગના ગાત્રોને શિથિલ કરનાર, મુખપર ગ્લાની લાવનાર, આંગને કંપાવનાર, રોમાંચિત તિષ્ઠ કરનાર, ઝતુનને ચડાવનાર, મગજને ભ્રમિત કરનાર ને વિદ્વાનને પણ ભૂલયાપ ખવાડનાર છે. આ અંક રથળમાં એક વહેમ રૂપી આત્મઘાતની કાશીશનો અપરાધ બને છે, અને વળી ખુળી તો એ છે કે તે ઝેર પીનારજ તેની તપાસ કરનાર, પોલિસ, ડાક્ટર જુરી બનવા સાથે ન્યાયાધિકારી તરીકે તેનો ચુકાદો (judgement) પણ પોતાનેજ લાગે આપે છે. વાચક? એ વાંચતાં તને નવાઈ તો લાગશે, તો પણ અધીરાઈને તજીશ તો તુંજ કચુલ કરશે કે એ શુદ્ધાની પરિક્ષા ને શિક્ષા તે પિનારનેજ કરવી ને થવી જોઈએ. કેમકે કોલેરા કરનાર આ શખ્સ માટે નિરપરાધી કરવાને એક કારણ એછે કે ભૂલમાં બીજાની દવા પોતે પીધી છે.

જે ઝેરથી દુનિયામાં વિકાર બને છે, તે યુજરાતિ કે ઇંગ્રેજ દવા મોરશીયા, હાઈદ્રાબાદ, ક્ષેત્રાડયા, સ્ત્રીડકન્યા કે આરસેનીક અથવા સોમલ મોરથુથુ નથી, પણ એક પત્રરૂપી ઝેર છે. તે ઝેર એવા રોગી અંગમાં પ્રવેશ થયું છે કે પળભરમાં ઘેરાઈ જઈ તેનો પ્રાણ બેભાન કરી દીધો છે. કેટલાંક ઝેરો પ્રવેશ થયા પછી બેચેન બનવાને વખત લાગે છે, તેવું આ નથી. પણ “વાંદરો ને વળી દાંડ પાયો, ઊંટને વળી ઉકરડે ચડ્યું.” એમ આપણી નાંચિકા નવલગંગા જેમ રામ વિના સુતી સીતા દહીત હૃદયની છતાં મૃગની કાપટચ વાણીથી લક્ષમણ પર અપવાદ ચડાવવામાં જે ક્રોધાતુર બની હતી, તેમ આ વખતે ખુદ ધણીપર લ્હોમત ચડાવા બેઠી છે. તાંબાને ખટાશ મળતાં ઝેર રૂપ થવાને જેટલો વખત લાગે, તે કરતાં બેભાયલીને ચોકસ કારણરૂપી ખટાશ મળતાં અસર થવાને જેટલો વખત બેઠઁએ, તેની તુલના કરવાનું કામ વાચક વૈદ્ય? તારા વાંચનનાં રસાયણી રસ અનુભવમાં તપાસ કરવા (વિચાર પોલિસ) તનેજ સોંપે છે.

નવલ અનાદર કરી, બેઠમમાં નાખી, અપવાદ મૂકી, નિર્દોષ ગંગાને રોગી બનાવી જતાં જે કે ચારપાંચ દિવસ થયા હતા તો પણ તેમના હૃદયની અસરે એક ઘડી પણ થઈ ન હતી. વિચાર સ્ત્રોતમાં ધસડાયલી ભ્રિલિત ભામિની કાલ્પનિક તરંગને પકડી રહી દિવસ યુજરતી હતી, તેવામાં એક પત્ર આવ્યો. પોતે લીધો, કાંઈ દિવસ નહીં અને કાણુ જાણુ શા કારણે એ સ્ત્રિને પતિનો પત્ર ઉખેડવાની ઇચ્છા થઈ, પતિનો ભય તણ દીધો, કુદરતી તેના મનમાં કાપટચ અસર થઈ, પત્ર ઉખેડ્યો, વાંચ્યો. દૈવનેજ યોગ બનાવવો હતો તો બન્યો, ભામિની ભુલી, પતિની ગેરહાજરીમાં, તેમની રમ્મમંદી સિવાય, આત્માની પરેચ્છા છતાં પત્ર વાંચ્યો. જરા પણ મન કમળ ન સંકેચાયું, રોગી બનેલી યુવતીને આ દવા હળાહળ વિષમય થઈ પડી. પાકી શુદ્ધિની છતાં, દમ્યન્તિને વસ્ત્ર કાપી નળને નાસી જવાનો બેઠમ આવ્યો, તેમ આને પણ તેવિજ અસર થઈ બેભાન બની. આંખ મગજ ઉપર ચડી ગઈ. અંગ સિથલ થઈ ગયું. કઠોર દવા પણ ભૂલમાં આવી મંજેલી હતી, તો પીવામાં પણ ભૂલથીજ આવી હતી, પિનાર

શું જાણે કે એર છે? પરમાત્મા ભુલાવે તો કોણ બચાવે? ઔપધમાં
શું મિત્ર થયેલું હતું કે રોગીને એકાએક એર ચડી ગયું અને બે-
ભાન બની ગઈ? વાચકે વૈધ ? એ એર તપાસી જો,

“પ્રિયતમ પ્રાણ

“મને ભેટ કરવાને જલદીથી નિકળી પડો એવું તમારા
પત્રથી સિદ્ધ થાય ખરું, તોપણ એ મને કબુલ કરાવવા
પેહેલાં હું પ્રિય હોઉં તો મને તરછોડો શા માટે! રોગી
પ્રિયાની સંભાળ લેવાને પ્રેમ આપતાં તમે બંધાયા નથી
શું? તમારા સ્વાર્થે તમે મને ત્યાં તેડાવો છો, તેમાં લોક
હાંસી થવા સાથે કેવું પરિણામ આવશે તે કળી શકાતું
નથી. તદ્દપી તમને એમજ રૂચ્યું તો મને લક્ષ્ય છે. આપને
ઘરના છુપા ભેદમાં મહુને યશ આપ્યો, એ ઉપરથી કહેવા
કરતાં કરી બતાવવું ઉચિત ન કહેવાય? પ્રેમી જાદુગરને
પ્રેમાલ જન મેળવવાં સંસારમાં કાઠિણ્ય નથી તોપણ ચા-
હના હોય તો આવવું. તમારો ત્યાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમે છે એ
ખાતું. હવે તો આખરે દૂખમાં ડુબેલી દાસી તો આવશેજ.

લી. અહોરાત્રિ એકત્ર કરી બેઠેલી
દુઃખી દાસિના પ્રણામ.

“અહો રાત્રિ એકત્ર કરી બેઠેલી દુઃખી દાસીના પ્રણા-
મ ?” ઓહો ! આમ પણ સ્ત્રિઓ પરપુરુષ પર લખતી હશે શું ?
આજ કારણે મ્હારા પતિ દોડી ગયા હશે, નહીં ?.....

વહેમી વિચાર તરંગના વિંકારી વાવાઝરડાથી ઉછળતા પાણી-
ના મોજામાં મજામુત નાવ ડોલવા માંડ્યું, બેભાન બની ઢળી પડી.

વાચક વૈધ ? પરિક્ષા કરી કહે કે આ એર સુધરેલા કે અભ-
ણ, શ્રીમંત કે ગરિબ, સુવાન કે વૃદ્ધ, રોગી કે નિરોગી, હરકોઈને
અશક્ત કરે તેમ નથી? આ નાયિકાના દૃઢ્યમાં ભરાયલા દેરોસીન
તેજમાં ભડકું ચવાને જરા સરખી દિવાસળીનીજ અગત્ય છે કે

વધારે ? આવા બારિક સમયમાં શું વિહતજનું પણ મન સ્થિર રહે? નહીં. તો પછી સ્ત્રિ સાહસિકતાને શું અપવાદ ! નસોનસમાં ઝેર ચડ્યું તે ડાક્ટરે જોયું, તપાસને અંતે કંઈ પત્તો ન મળવાથી જ્યુરીએ પીનારનેજ આત્મઘાતની કોશેશના ગુન્હા બાબત શેસન કમીટ કરી દીધી, સારે એ તપાસણીમાં શિક્ષા દુર કરાવા મનરૂપી વકિલે આત્મરૂપી મેજસ્ટ્રેટ પાસે ધારાના હિમાયતી તરીકે ભાષણ આપવા માંડ્યું.

“અરેરે ! પુરૂષોની આવી દગલબાજી ? મુઘ્ધ સ્ત્રીઓને ઠગવાના”
 “આવા કાવાદાવા ? પુરૂષો સુ આવા કંઠાર ને નિચ સ્વભાવના કે પો-”
 “તાની પરણેતર પ્રિયાનો પરિત્યાગ કરે, અને વળી આટલું હદબાહે-”
 “ર પગલું ભરતાં તેને ન જણાય એટલા પણ દાવપેચ શોધી રાખે ?”
 “શું આ પત્ર મળ્યો ન હત તો મને આ પતિના પવિત્ર પ્રેમની”
 “ખબર મળત ? હવે મને મહારા નાથ વિષે ખરી શંકા જાય છે કે”
 “મહારા વગર અપરાધે મને ધિકારી અપવાદ પુકી અનાદર કરી”
 “ચાલી જવાનું મુખ્ય કારણ આ હશે. “પુરૂષો પરાઈ સ્ત્રિની પ્રીત-”
 “માં ફસાતાં પોતાની પ્રિયાને કોઈ દીવસ જાણ થાય તો દ્રવ્યુહિ-”
 “થી વાત ઉઘાડી પાડે, એ ગુપ્ત રાખવાના કારણે અગાઉથીજ સ્ત્રિ-”
 “પર જુકો આરોપ ધડી કાઢી તેને બોલાતી ચુપ રાખી દે તોજ”
 “તેનું સુખ કાયમ નિભે.” એવી યુક્તિ કરીનેજ મારા પતિ ચાલી”
 “ગયા આ શંકા કરે તો જરાપણ જુહું ન કહેવાય. હો ઇશ્વર ! તારો”
 “આવોજ નિયમ છે તો સ્ત્રીઓને પતિવ્રતપણાનું બેવડું બંધન કર-”
 “વાની કાં જરૂર રાખેછે? પુરૂષોની પેઠે તેને સ્વતંત્રતા કાં નથી આ-”
 “પતો ? કેટલાએક વિદ્વાન લેખક લખેછે કે, “સ્ત્રિ પુરૂષનાં સુખવા-”
 “સી જોડાં એ સંસારમાં અમૂલ્ય મણિરત્ન નિષ્કલવવાનાં અગણીત”
 “સાધન છે.” એ વાત હું કદી માનું, તોપણ આવા સંબંધથી તો”
 “નહીંજ કેની? પણ એમ હોય તો હું નિર્દોષ નારનું આજ સુધી અ-”
 “ચલ રાખેલ પદ કેમ ભ્રમિત થયા વિના રહે ? અરેરે આપણ”
 “એક સંસાર માર્ગ નિહાળવાનું બાકી રહ્યું હશે શું?—હા—એમજ,”
 “જો એમજ હોય તો આ પરમાત્મા ! જન્મ આપવા માતાને કૃષ્ણમાં”

“કાં નાંખી ?.....કદી એમ પણ ક્યું તો પેલા નિર્દોષ રસિકચંદ્ર”
 “કે જેનું નામ પણ હવે મને લેવું કલંકિત છે જે મ્હારા માટે સં-”
 “સાર ત્યાગ કરી એટલો છે, તેને જીરાવાની, ને તેનાં સુખ હણવાની”
 “મને અપરાધી કરી તેને રીખાવવાનો જન્મ સુધી શ્રાપ લેવાને”
 “કાં વખત આપ્યો?—ઓ ! રસિક ! રસિક ! ત્હારા પ્રેમી અમૃતના”
 “પુટેલા ધડાથી આ હું કેવી રીતિમાં? અભાગી અળળા ઉપર આ”
 “શી આદત ! આ એક વખતના આત્માધાર કહેવાયલા ચંદ્ર ! ત્હા-”
 “રી સાથનો સંબંધ તજતાં હું ઠગાઈ ન હોઉ, એમ કોઈ મારા મ-”
 “નનો ગુપ્ત બેઠ જાણનાર કહી શકશે? તન, મન, ને ધન સોંપવા”
 “સાથે મ્હારાં ભાંડુઓને સંભાળવાની લાલસા, મને અમૃત્ય સુખાધિ-”
 “કારી કરી જન્મભરે જેડી દેવાની તારી ઉત્કંઠા, અને એમ કરી”
 “એક ઉત્તમ સદ્ગુણી સ્ત્રિ સંસારમાં દેખાડી દેવાની અભિલાષા શું”
 “એકાએક નામુદ થઈ, અને આ વખતે મને આમ શોચવાનો ખુરો”
 “સમય મળ્યો ?.....ખરેખર દુષ્ટ આશ્રિકા નિર્દોષ બાળાઓને નિ-”
 “ચ પૈસાના લોભે ઊંડા ખાડામાં ઉતારતાં કાંઈ પણ વિચાર નથી ક-”
 “રતા, ને નિશ્ચય એ અબજાના જન્મ ભરના શત્રુ રહી ધૈર્યના મ-”
 “હા અપરાધને પાત્ર થાય છે.”

અહુ ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ જતાં જ્યાંને રીખાતું ઝેર પાતાં હેકટર ખુદ નઝરથી જોઈ રહે, પણ માંદગીના ખાટલામાંથી ઉઠી બીજું કાંઈ વેર લેવા ઉપાય ન ચાલે તેમ પત્ર હાથમાં રાખી ગંગા જોઈ રહી, કંઈ ન ચાલ્યું, ગુન્હાને હવે એભાપણ પુરૂ થતાં મે-હરદેટે એ ઝેરથી શું શું વસ્તુથી અનેકું છે તે મિથ થયેલા ભાગપર વાઝેવાક્યપર ટીકા કરવા ડાકટરને પુછ્યું, તેણે યોગ્ય ઉત્તર આપવા માંડ્યો.

“તમે ભેટ કરવાને જલદીથી નિકળી પડો એવું”
 “તમારા પત્રથી સિદ્ધ થાય ખરું,” તોપણ એ મને કહ્યું-
 “સ કરાવવા પહેલાં હું પ્રિય હોઉં તો મને તરછેડો”
 “શામાટે ?” નિશ્ચય આજ કારણથી એકાએક અહીંથી મળવાને ઉપડી
 “ગયા હશે, અને મને જે શોક સાગરના વિચારતરંગમાં ધસડાતી”

“કરી એક અપવાદરૂપી વાવાઝરડાથી ડોલતા નાવમાં નાંખી ચાલી”
 “ગયા, તેનું કારણ એ હોયું જોઈએ કે કદી ઉપલા લખાણમાં પ્રાણ”
 “ત્યાં ન જતાં તે રંડા અહીં આવે તો જાણ થાય, ને હું ફરજેતી કરું,”
 “તેથીજ એમ કરતા ગયા છે. પણ આ પ્રાણ ? એ તમારી ભૂ-”
 “લ છે, હું એની નથી. ખચીત કે મારા પોતાના દોષ માટે પણ”
 “કદી મારો વર મને તજી જાય, તોપણ હું મારી એક અંતઃકરણની”
 “સખી પણ સગી બેહેન કરતાં વિશેષ ગણાતી પ્રભાને કાને પણ”
 “એ વાત ન નાખું તો ? આવો મહારો સ્વભાવ જાણતાં, અત્યારે”
 “હું વસિલદાર અને ધનાઢય માયાપની પુત્રી એકલવાઈ થએલી”
 “છતાં, મને તમે તજવા હિમ્મત કરશો ? શું ત્યારે મને માફ જન્મ-”
 “ભર જોડાયલું મનોહર પંખીડું છોડી દેવું પડશે ? હું માનું છું કે, ત-”
 “મે ત્યાં નહી ગયા હોય ? મામા આજારી છે એ જ્ઞાને તે રંડાને”
 “તમે મળવા જાઓ, એમ માફ મન માનેછે તદ્દપી આત્મા કમુ-”
 “લ કરતો નથી. ત્યારે ?—“રોગી પ્રિયાની સંભાળ લેવાને”
 “પ્રેમ આપતાં તમે બંધાયા નથી શું ? ખચીત પોતે કામમાં”
 “રોકાવાથી આ મહારા પ્રેમના દયાણુથી તેને મળવાની ના લખી”
 “હોય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એ કુલટા આવો કપકો કાં ન આપે ? આ”
 “નિય અસલતની બદલત આરત ? આ પ્રાણ જેવી પ્રિયા તેને કદી”
 “પ્રસંગોપાત વાટ જોવરાવતાં તરસાવે તો તું ફક્ત સ્વાર્થનીજ સ-”
 “ગી તેને કેમ ન તરછોડે ? તારા પ્રેમથી એની સંસાર સુખની પ-”
 “યાંત્રિ થતી નથી, તારી પ્રીતથી એમનો વંશ રહે તેમ નથી,”
 “તારે લીધે એ કીર્તિવંત થાય તેમ નથી અને તારે પ્રતાપે એ”
 “મોક્ષ પામનાર નથી; તો આ ચંડાલણી ! તું શા કાળે આવી”
 “ઉમેદ રાખેછે, તું જાણ કે તેને સ્ત્રિ છે, બાળક છે, કુટુમ્બ પરિવાર”
 “છે. કંઈ ભટકતો નથી, નિર્લજ્જ નથી, ત્યારે તો તું એની”
 “આવી આશા શા કાળે રાખેછે ? શરમ છે, ધિકાર છે તારી”
 “સ્ત્રિ જાતીની વર્તણૂકને ? તને કોઈ ન મળ્યો તો આવો ગંભી-”
 “ર વિશ્વાસુ ને પવિત્ર માણસ મળ્યો ? શું મહારા નાથ એવી અભા-”
 “ગીને નિય ત્રિયાના પ્રેમમાં ફરમા હશે ? એ પોતાના ધણી-”
 “થી વિમુખ થઈ તો તમાફ શું કલ્યાણ કરશે નાથ ? પુરૂષો સ્ત્રિ-”

“ઓપર આશકત થયેલા હોય છે એમ તો ઘણું સ્થળ વાંચું છું ને”
 “સાંભળું છું, પણ સ્ત્રિ પુરૂષ ઉપર આશકત થઈ એતો આનન્ન”
 “નવું અનુભવ છું, પણ તેમ નહીં હોય. નહી, હોય. પૈસાદી-”
 “કની લાલચ આપતાં ગરજી માણસ કેમ ખાડામાં ન ઉતરે?”
 “સ્ત્રિ જાત ઉતરી જાય તો પુરૂષોનું સ્ત્રિ કને કેટલું જોર? મહારા”
 “પ્રાણને હાલ પૈસાની ગરજ છે, તેથી કદી તેમ બંધું હોય તો”
 “હું જોઈું કેમ ગણું?—નહીં. હું ભુલુંછું: એ તો મહાર સતાણું”
 “સોનું છે, તેને કદી ભડીમાં ગાળે કે હથોડા વતી ટીપે તોપણ”
 “તેનો રંગ ઉતરવા બદલે ઉઘડી ચળકતો થશે. ચંદન ઝાડને જો-”
 “મએ તો કાપે, જૂકા કરે ને છેવટ અગ્નિમાં બાળે તોપણ તેની”
 “ખુશબો છોડતું નથી, હાથી ઘરડો થતાં પોતાની ચાલ છોડતો ન-”
 “થી, તો કુલીન નર! તે શું નીચ પૈસાના લોભે આવા માર્ગે જ-”
 “ય?—હા—મારા કાકાએ મને ચંદ્ર જેવા રસિકના હાથમાંથી પૈ-”
 “સાની લાલચે કેમ છોડાવી કે આજે મને આમ વિમાસણ કરવા-”
 “તો ને પરતાવામાં પડવાનો વખત આવ્યો.”

તમારા સ્વાર્થે તમે મને ત્યાં તેડાવોછો, તેમાં લોક
 “હાંસી થવા સાથે કેવું પરિણામ આવશે તે કળી શકાતું નથી.”

“જુહું—લોક હાંસી થશે, એ પોતાને ખબર છતાં તેડાવે તો”
 “દેમજ! નહી, નહી, એ મહાર શુલાળી શુલાળ એમ કરેજ નહી,”
 “જેકે કદી શુલાળમાં કાંટા એ તરફ રહેલાછે પણ તે કાઢ નીચ”
 “પ્રાણીને પોતાની મુગધ ન દેવાજ રાખેલા હશે, તેમ કદી નર”
 “બ્રમરછે, તોપણ જે શોખ બતાવે, તે ઉપરનો શુલાળી પણ”
 “અંદરથી તો બીજાને માટે કાંટા જોવાજ હોયછે, “તમનેએમ”
 “કેવું તો મારે લક્ષ્યછે.” હા કદી ફસતાં ફસી ગયા હોય ને પછી”
 “તેણે પુદ પકડી હોય તો તેને ફેંકેલી કરી છુટી પાડવા કાં અહીં”
 “ન તેડાવે? આ ઉપરથી તો એમજ સિદ્ધ થઈ શકે છે, સારે તે”
 “મને વાત કાં ન કરે? મામાની માંઢીનું બહાનું કાઢી મને”
 “અપરાધી દરાવી શા માટે જાયા—હશે?—હું જોટી શંકા કાં”
 “ન કાં? સ્ત્રિઓપર પુરૂષોનો અંકુર કાં ન જોઈએ? કાકાના ઝાડ”

જેવો અંકુર રાખતાં પણ તેમાં ગુણ સમાયલો છે, તે રોગને નાશ કરવાનો હોય તો પછી શું? સાસુના સંતાપમાં ને પોતાની પીડામાં કદી ખુલાસો નહીં કરીશો હોય તો હવે કરશે. પણ આપે ધરના છુપા ભેદમાં મહુને યશ આપ્યો એ ઉપરથી કહેવા કરતાં કરી ખતલાવવું ઉચીત ન કહેવાય? ધરનો છુપો ભેદ તે શું! ત્યારે તેણે એ ગુપ્ત ખાતમી જાણવી હશે? ને તે ધરની? એમાં વળી તેને યશ આપ્યો? આ શું? આ શો ચમત્કાર!! હવે મહારાથી શંકાર-હિત કેમ થવાય? મારાથી નાથનો ભરોસો કેમ રખાય? આ પત્ર ખોટો કેમ કહેવાય? એ સ્ત્રીની પ્રીતિ નિસ્તેજ કેમ ગણાય? અફશોષ!!!”

જેમ દેખતી આંખે દુર્યોધન મદના અંધાવેશમાં કાચને પાણી ગણી લુલ્યો, તેમ આ નૌતમ લલના પણ તેવાજ વહેમાંધકારમાં ગરક થઈ ગઈ, ખેભાન બની, એટલી શુદ્ધિ ન રહી કે પત્ર પોતાના હાથમાં છતાં ઘણી પત્રનો અમલ કરવા, ને તે સ્ત્રીને મળવા કેમ ગયો હશે? પણ નસીબની ગીરદેસીમાં ભેળું ચસકયું ને મગજ ચટકયું. “ત્રેમાળ જન-
“દુગરને ત્રેમાળજનો મેળવવાં સંસારમાં કાઠીણ્ય નથી.”
“મારો નાથ નીચ ખસલતની નારનો જનદુગર ઠ્યો? અરેરે! તે”
“એટલું હલકાપણું પામી ગયા? આ ઉપરથી શું એમ કે રંડા”
“નિસ્પૃહ છતાં મારા નાથને તેની મોહની લાગી ગઈ હશે કે તેથી”
“ઉલટા હેત ખતલાવવા ચાલી જાય. ત્યારે શું આજ સુધી હું વિશ્વાસુ”
“પ્રિયાને ત્રેમમાં ફસાવી તે કપટ? વિશ્વાસઘાત? શું તેની ચાહના,”
“એટલે હું નહીંજ? આશ્ચર્યની વાત! નાથ, આ અપરાધ તમારે શીરે”
“ગંભીર રૂપ પકડે છે. તમારો ગુન્હો ખરો બનવાનાં આ દર્શનીકચિન્હ”
“છે. ખચિત હું મહારા પતિમાં ઠગાયલી છું. રસિકને હવે હું કલ”
“કિત્તું કહું, તોપણ એ ચંદ્ર મારોજ થયો હોત તો એમના ત્રેમરૂપી”
“શિતળ કિણ્વેથી હું શાન્તિ પામત. જગત એમ માને તો હું કાં ન”
“માનું? હું મારા નાથને એક હિરો ગણું છું, પણ તે ગમે તેવો”
“કિમતી છતાં તેનામાં ઝેર રૂપી મ્હોટો અવગુણ રહેલો હોવાથી તેની”
“કિમ્મત એક નિર્માલ્ય પાછ સરખી પણ ગણી શકાતી નથી. એક”
“માણસ પોતાના હંદમાં હદ બાહર ગયા પછી તે માટે સગુણ વિચાર”

“લાવલો એજ સૂચના સમજું છું. “જાલિકા ગતમાપિ કુટિલં, ન
યવપિ સ્તરલં શુનઃ પૃચ્છમ્ । તદ્વત્સલજન હૃદયં વોધિતમાપિ
નૈવ ચાતિમાધુર્યમ્ ॥ “લુગાપિતરઘમાંઙ્ઠાગારમ્” કુતરાની
“પૂછડીને ગમે તો પથ્થર સાથે પણ બાંધે તોપણ;

“શિલા સ્થાનની પૂછડી સાથે સાંધી, બુલો બુકિતથી જાળવી બંધ બાંધી;
“કરી પાંસરી તો ફરી વાંકી વાળી, પડી ટેવ તેતો ટળે કેમ ટાળી.

પાંચમી ચોપડી.

“તમારો ત્યાં નિઃસ્વાર્થ ગ્રેમ રહેલો છે.” એહો ?

“આજ વાક્ય કહી આપે છે કે પૈસાદાર પણ હંદી વિકારી ને”

“અજ્ઞાન પતિના કરતાં નિર્ધન પણ સમજી, નિશ્વાસુ ને નેક ખસ-”

“લતનો પતિ એક બલકે હબર દરબને સ્ત્રિજોને વધારે પ્રશંસ”

“નિય છે. અરેરે? સારે શું હું જેવી એક નિર્દોષ નારને રખડાવશે?”

“કુલિન માયાપત્ની નિરાધાર પુત્રીને પતિને નામે આમ કલંક બેસશે?”

“લોકોમાં આ વાત જાહેર થશે તો મારા જેવી અળખા પર પતિના”

“વ્યભિચારીપણાનું હડહડતું તોડમત આવશે! શું નાથ એકવાર ચોટસ”

“પ્રીતમાં ફર્યાદે તો પછી પૈસાની સ્વાર્થી, અનીતિવાન પ્રેમાલને દુર્ગુણ”

“ની ઘડીબરની સગપણ રાખનારી રંગ સાથે તે વ્યવહાર રાખશે? હો”

“આત્માધાર ? એમજ હતું તો, અગર તમારો પ્રેમ મારા કંઈ ગ્રુમ”

“દોષના આધારે પીઠ પર બેઠાઓ હતો તો, અર્થેના હું કંઈજ તમને”

“અપ્રિય થઈ પડી હતી તો હું એક નિર્દોષ અળખાને પરદુઃખના ખાન”

“ડામાં હનારી નાલક મારા જન્મ સુખનું સત્તુ થતું નહોતું. તું માફ”

“કેવળી પુષ્પ છતાં, અને જે પુષ્પ એક જગતને ત્રાસ પમાડનાર”

“નામના પાસમાં રહેતું છતાં, પરચુર્ગવીદાર નીકળ્યું? પણ મને લા-”

“એ છે કે, પુરુષોને તો કોઈ પૂછનાર નથી, પણ સ્ત્રિજોને ધણીનો”

“અંકુર છતાં કેમ હંદીલી થતી હતો?

વાગ્દ ? પાણીમાં ચંદ્રના લેગથી પ્રકુલિત રહેનાર કુમુદનીને
નિર્દોષ વન અને સૂચના તાપની શી ખચર ? ગરીબ બિચારી કેવી નિ-
ર્દોષ ગંગા-જેમ રીંગણપર જરા સરખું પણ હિમ પડતું થરા છે, તેમ

અભાગી વહેમી લલનાને જરા સરખાં પુરાવાનીજ અગત્ય છે; ગભરાયલી પ્રમદા અંતે રડી પડી, શ્રાવણ ને ભાદ્રવાના અનિર્જળ વરસાદને છોડી મુક્યો, જેમ અત્રુ પ્રવાહને છોડી મુક્યો, તેમ મધુર કંઠમાંથી તિવ્ર સ્વરને છોડી મુક્યો, અને પ્રથમ મન માર્ગે બકી કે “વિવશ થયો પતિ શું મારો ? પ્રેમી રૂઠ્યો મુજ પ્યારો ?” આમ ઈસ્ટલીનની નાયકા ગુજરાતીમાં બોલીતી બોલી ગુલ યા દુઃખી ગુલ બોલતી હો-ય તેમ જણાઈ, એક ગીત યાદ આવ્યું, બોલી,

(હિંદી મન જા જગ બંધન તોડા) રાગ;—

ભૂલી હું પડીશું ફસાઈ પતિમાં ?—

ભૂમિ રસાંલ નકી નમી પડશે, જાણ્યું હતુંજ વરિ લાં-ખરેમે-ભૂલી. પ્રેમ દહિત પતિને ભૂલાવ્યો,—ફર થયો પ્રભુજી કાં ?—અરેતું-ભૂલી.

બહુજ રડી, માંગાપ સાંભર્યા, ભાર્ગ જહેનની દશા યાદ આવી, રસિકને તજતાં ક્યારેય લાગી, પતિવ્રતા તરણીએ વહેમાવેશમાં તેને સમયો, જરાપણ ન સંકોચાઈ. વિશ્વાસુ રાગણીને દવા કંઈ કેફ જેવી જણાઈ, મનોવિકારી^૧ લલનાના શરીરમાં એ કારીબિષે^૨ જેમાન કરાયા માંડી, પતિ વિયોગી રાગ સિવાય બીજા રોગોમાં નિરે.ગીણી છતાં, અંતે ગમે તેવું ઝેરી ઔષધ અંદર પ્રવેશ થઈ ન શકનાર વિશ્વાસી વંજલેપ હૃદય ઉપર લગાવેલ છતાં, તેના અચરિત ખોટા વિચાર-રૂપી વિજળીક દવાએ સર્વ લેપને ઠંડા કરી પોતાનું તેજ આખા અંગમાં એવું પ્રવર્તીવી દીધું, કે ભ્રમિત વાચ્યવાયુ પેદા થયો.

“સ્ત્રિઓ તો કદી બાળે વખત “પોતાનું ભેળું નહી કસી “શકનાર અજ્ઞાન તંતુઓમાં^૩ ગણાતી હોનાર્યા” પોતાની થોડી પુ-“લ્લિએ અવજે માર્ગે પ્રસરે, પણ પુરૂષો સમજું છતાં, જ્ઞાની છતાં,” “એક જગતમાં થોડી મતિની સ્ત્રિઓના માલેકમાં ગણાતા છતાં,” “એ અજ્ઞાનતા વાપરે, અંતે પોતાની ખરી પત્નીના અનુપમ પ્રેમમાં” “ખલોટાઈ ગયા છતાં, તે આવી રીતે પરાઈ સ્ત્રિમાં લપેટાઈ જાય,” “એ આ દુર્ભવ સુમુદ્રની ભરતી આટ કેવી આશ્ચર્યકારક !!!.....

૧ મનના વિકારવાળી, ૨ કફળુ ઝરે ૩ સમજ વગરના જી-લવામાં ખપનાર.

“હું કોને કહું ? અત્યારે શું ઉપાય લઉં ? પતિ કેમ ઠેકાણે”
 “આણું ? તેને ક્યાં વારવા જાઉં ? ક્યાંએ નહીં. એ ક્યાં અણુસ-”
 “મળુછે ? એમણે ક્યાં મારી સાથે એવો ભાવ દર્શાવ્યો છે તે હું”
 “કહું, પરસ્ત્રિમાં લંપટ પુરુષોને પોતાની સ્ત્રિ સાથે વિરોધ હોયછે,”
 “તે ક્યાં મારે છે ? પણ હા, એ વિરોધ કરવો સ્ત્રિથી અજાણ હો-”
 “યતો શું કરે ને થાય ? પણ વળી હું ભુલુંછું, મને શું અનાદર”
 “નથી કાંઈ ?” મુન્યલી. વળી ઉંડા વિચારમાં પડી.

ચંદન વનની કોયલને સુકા દારણુવગડાની શી પરિક્ષા ?
 રાન્યવૈભવી^૧ સ્ત્રિને કડીણ ખેતરના તાપની શી ખબર, ? તેમ પતિ
 પરાયણી પ્રમદાને પરાયા પુરુષની પ્રીતિની શી માહેતી ? કોઈ
 દીવસ જે જાતનું સુખદુઃખ જોયું નહીં, તેને એ માર્ગની શી
 ગતી ? જેમ વંધ્યાને રૂપસુતપીડાની શી ખબર ? ખાખરાની ખીલો-
 ડીને આંખાના રસની સું ખબર ? અને વાંદરીને દ્રાખનાં રસની શું
 જાણ ? તેમ નવલ નાયિકા એ નહીં ધારેલું, નહીં દેખેલું, અને
 નહીં જોવાયલું એવું સ્વપ્ન મોં આગળ ખરેખર પ્રગટ થયું, ત્યારે
 તેને કેમ નવાઈ ન લાગે વાર ?

કોઈ દીવસ તાપ તડકો નહીં દેખેલો તેને દારણુ વનમાં રજળ-
 નું પડતાં^૨ કોઈ દીવસે મીથાત્ર અન્ન નહીં તજેલ તેને કડાકા કરવા
 પડતાં^૩ કોઈ દીવસ મખમલની પથારી છોડી ભોંય પાથરી ન કરતાં,^૩
 આ વખતે તેને એ પ્રસંગીક દુઃખો સહન કરવાં પડે તો એ યુવતી
 ધીરજ ધરે શી રીતે ? મન વાળે શી રીતે ? નથી માળાપની ઓથ !
 નથી સગાંની આશા, કે નથી કુટુંબની મમતા, ફક્ત એકનો એક
 બાઈ તે રજળતો થયોછે ને જેના ઉપર આશા મમતા ને માયા
 રાખેલી, તેવો જીવનમણીદાર જોવાઈ જવા લાગ્યોછે. ત્યારે શું આ-
 શ્રય પર ટટી શકે ?.....

૧ રાન્યનાં મુખ લેનારી. ૨ વાંઝણી. ૩ જાણવાના દુઃખની.

૧ અર્થાત પરપુરુષ સાથે પ્રીતિમય તો શું ? પણ નીતિયુક્ત
 પણ બેદિત રસ નહીં દેખેલો છતાં, ૨ અર્થાત ખીન્ન રસમાં ઘેરાય-
 લા પતિથી વિખટું પડવા છતાં, ૩ અર્થાત પતિપાસથી વિમુખ ન
 થયેલી છતાં.

નવ પક્ષવ બડપર રહેનાર નાદાન પંખી એ ઝડને પડતું દેખી નીરાધાર પણે અજાણ્યું ક્યાં જાય? વિશ્વાસુ પ્રવાસી સાથમાં ભુલો પડતાં દારણ વનમાં માર્ગ કોણ બતાવે? એકજ જાતનું જ્ઞાન ધરાવનારને બીજા અંતની શી ખબર? તેમજ એકજ માર્ગ પ્રવર્તેલા મુસાફરને બીજા માર્ગની શી માહિતી? ઝુપડાં વાસી માણસો ને બંગલામાં રહેનાર માનવીઓની શી જાણ? તેમ પેલી રંગમાં અપાયલી નવલગંગા ની વેરિણીને નવલના પવિત્રપણાની શી ખબર? તે બિચારી નિર્દોષ લખનાર હોવા છતાં, અત્યારે તો આ નાયિકાની નાયકા ભોગ થઈ પડી છે, ખરેખર એ પણ સ્ત્રિ જાતિના સાહસીક પરીણામ નો વિચિત્ર દાખલો છે.

ગંગા ને થોડી ખબર છે કે, હું જેને વેરીણી ને ભવદુઃખહારીણી કરાવું છું, તે મહારી મૃત નિર્દોષ સખી છે, અને તેમની તેમ પોતાની પણ ભૂલમાં આ ચકરાવો ચિતરાય છે. ગભરાયલી છતાં ધીરજ ધરી, વહેમાયલી છતાં નિઃશંક બની, અને શ્રવણને જેમ શુદ્ધબુદ્ધિ પેદા થઈ હતી તેમજ આ વખતે તેનું મન ખરા નિતી માર્ગપર વળ્યું, અને હીંગેલી કેળવણીને સદ્ગુણી સ્ત્રિએ વહેમ આવેશ દુર કરી માન આપ્યું.

“હું ભુલું છું, મને શું થાય છે? મારા પ્રાણાધાર પતિની હું”
 “કેવી નિંદામાં પડી છું, મને કોઈ દીવસે નહીં ને આ શા વિચાર”
 “આવેછે? મારા ક્યા અહની દક્ષા કે મારા ક્યા ધાતીવારનો આ”
 “પ્રભાવ, કે અત્યારે હું આવા અવળા માર્ગપર ચડી ગઈ? શું મા-”
 “રો પતિ પરાઈ સ્ત્રિ માટે બહાર જાય, ને તે વાત મારા અંતર-”
 “માં ઉતરે? કદી બનેજ નહીં. છટ, છટ, મારી નબળાઈ ગતી આ-”
 “વવાની થઈ છે, તેથી મને આવા તર્ક સુજે છે. નહીંતો વળી મારા”
 “પતિ અને એક પત્નીવૃત્ત ધરનાર મારા સ્વામી, તેનાપર હું આવા”
 “શુદ્ધ આરોપ મુકું? હું ગમે તેવી ડાહી તોપણ સ્ત્રિ જાત કેની?”
 “તેનાથી શું સારો વિચાર પ્રગટ કરાય? હું ભુલી પડી છું, મને મહારા”
 “વિચારે ભોળવી છે. અરે મારા નાથ, એ તો મારો હીરાયણ”
 “છે, અરે એ કાચનો પારો નથી, પણ અમુલ્ય કાહીનુર છે. એતો”

“મહારા અમારા જેવા અંતઃકરણમાં ચળકતો પતંગ.....અરે ?”
 “તારો છે. તારાથી પણ વધારે તેજ દેનાર મારો જગત રૂપ”
 “આમને તેજ આપાર મુગુટમણી ચંદ્ર છે. પણ ચંદ્રને તો”
 કંઈક છે ? હા, તેમ જો આ વિચાર ખરો હોય તો તે પણ કાં”
 કલંકીત ન કહેવાય ? કંઈ નહીં, કલંકીત હોય તોપણ પોતાના”
 “મનોહર પ્રકાશથી આખા જગતને જો રીતલતા આપે છે, તેથી તે”
 “અચીન નિઃકલંકીતજ કહેવાય છે. ઈરે, જેવા પુરુષો અમિત યથા”
 “હતા, તેમ તો નથી કે શ્રાગિન યથે ? અલગત પરાઈ સ્ત્રીને અવજો”
 “માર્ગે કનારવામાં હોતેજન હેતું, એટલા દોષિત તો ખરાજ, પણ”
 “કોણ જેવા ગયું છે ? આ લખાણ ઉપરથી તો મનનો અપેક્ષો”
 “પ્રેમ, પેલી નારીનોજ છે, તો પછી અગ્નીકને ઘૂન કેટલું ટકી શકે ?”
 “હા. આકાશના દેવતાઓ પોતાનાં સ્થાનક ગદસે, એ હું માનું, પણ”
 “મારો કાન્ત ? અરે, મારો મનોહર મણી, તે વળી હું જેવી આ.”
 “જાનુરારી ? દાસી છતાં મારા વિરધ દુરાચણ કરે ? કદી હું કબુલ”
 “કરજ નહીં, અરે હું ખીલકુલ માનુંજ નહીં; નેવનાં પાણી મોભે”
 “ચડે, તે વાત મારા ધ્યાનમાં ઉતરે, દુનિયાં ઉચલ પાચલ થાય તે”
 “મારાથી મનાય, પણ પ્યારા પ્રાણાધાર પતિ આવા યાય, એ તો”
 “કદી નહીં કહેવાય; કાં, ન કહેવાય ? પુરુષો શું એવશ્ય નથી કરતા ?”
 “આવીશાને જરાનાને છોડી નહીં ? દુઃખતે સકુન્તલાને છોડી ?”
 “ન હતી ? એ કોણે ? પુરુષો. હા, ખીલની પ્રીતમાં દ્રસાતાં પતિને છોડ”
 “ખરા, પણ તે ખીજન. આથી ન બને. કાં ન બને ? બને, પણ”
 “કેને ? જેને આગરની દરકાર નહી, જેને કુળ લાજની પરવાર નહી,”
 “જેને વડીલાની મંયાદ નહીં, તેનાથી બને; અહરથ કુટુંબનો માણસ”
 “વેપારીમાં ખપાતો વેપારી, અને કુલીનમાં ખપાતો આગરદાર, એ-”
 “કુટુંબ નહીં પણ નવા સંસાર મુખમાં પડેલો આશક (Lover), તેનાથી”
 “આગ બને ? કદીજ નહીં. અરે એટલુંજ નહીં પણ જ્યાં સુધી પુરુષપર”
 “સ્ત્રીથી અંકુર છે ત્યાં સુધી એ સ્વતંત્ર વિચાર પરાઈ સ્વિપર”

૧ હુકમને તાળે ચર્ચ આજનારી. ૨ નકદારની તાસીર નાટક
 અભિનયન સકુન્તલા.

“જણાવી શકેજ નહીં. પણ કદી સ્ત્રીથી અજાણુ હોય તો ? સ્ત્રીની”
 “જેરહાજરીમાં થતું હોયતો ? તો આ જેમ કુદરતી ઉધાડું થયું તેમ ખુલું”
 “યદ્યં નય. હા, ત્યારે તો આ વાત ખુલ્લી થઇ ને ખુલ્લી થવા”
 “છતાં ખરી ઠરી એમજ ? નહીં. જે એમ ખનાવે તો પોતે સ્વતંત્ર”
 “હતા. તો મને પરણવાની તેને શું જરૂર હતી ? લોક લાજ, વળી”
 “છાંધર આગળ ધશક આંધળોછે તે પછી ખીજની શી વાત ? હા, જેમ”
 “હમેશ સુકી રોટલી ખાનારને લાડનું મન થાય, તેમ નિશ્ચય ખાનારને”
 “પણ સુકી રોટલી ખાવાનું પણ મન થાય ખરું ? સ્ત્રીની પ્રિતી માટે”
 “કોણ પુરુષો અધરીત કામ નથી કરતા ? સ્ત્રીના મોહમાં કોણ”
 “નથી ફરતા ? “જન્માંં વ નેવઃ પર્યંતિ, કામાંંયો નેવ પર્યંતિ.”
 “જિ મોહમાં કેવાં માણસો કેવી સ્થિતીપર ચડે છે ? સ્ત્રીની સુંદ”
 “રતામાં બ્રહ્માએ મોહાધ થઇ પોતાની પુત્રી પર કુદટ્ટી નહોતી કરી ?”
 “અહલ્યાને^૨ દેખી ઇંદ્રને કામ વિકાર નહોતો થયો ? પોતાની શુર”
 “પતિને^૩ જેઈ ચંદ્રમાનું ચિત્ત ચંચળ નહોતું થયું ? “ધ્યાનાવસ્થેત”
 “જેતું નામ યોગેન્દ્ર^૪ પુરુષના અંતઃકર્ણમાં સ્મરણ કરી રહ્યું છે,”
 “એવા અને જંગમોહક કામદેવને જેણે ભસ્મ કર્યો છે એવા શંકર”
 “તેણે પોતાની પુત્રી પર^૫ વિધિયદ્રષ્ટી સાધવાને ત્રિજું લોચન ઉઘાડ્યું”
 “નહોતું ? જેની શરિરની દુર્ગંધથી આખું દિશા મંડળ ત્રાસ પામતું”
 “એવી મચ્છગંધા પાછળ પરાશર જેવા મહાન યોગિયો નહોતા”
 “ભટકતા ? ત્યારે એવા મહાત્માઓ સ્ત્રીઓના મોહમાં ફર્યા તો”
 “નવલું શું ગળું ? પણ એક રીતે ખરો દોષ સ્ત્રીઓને”
 “છે. વળી માર્ગ દુર્યો; “અરે કુટલા સ્ત્રીઓ ? લોકની લાજ તણ”
 “માઆપના પવિત્ર નામને કલંક લગાડી, માતાના નિર્દોષ”
 “ઉદરને એજ બેસાડી, પતિના ખરા દર્શનને પાપમાં ધસાવી,”
 “ખીજનાં સંસાર મુખને ખલલ કરી, પોતે ગદ્ગદલીમાં નિપુણ થઇ આ-”
 “વાં કાવતરાં કરશે, તેમાં તમને શોભા, મર્યાદા, વૃત્તને મુખ શું”
 “મળવાનું હતું ? જે ધણી, ખરી ધણીયાણીનો ન થાય, ને ખીજના”

૧ સરસ્વતી. ૨ જાતમરૂપિની સ્ત્રી. ૩ બ્રહ્મપતિની સ્ત્રી.

૪ તપ ધ્યાનમાં ઘેરાયેલ. ૫ પ્રચંડ યોગિયો. ૬ ઓખા.

“હંદમાં દસે, તે તમારા નહવા પ્રેમમાં શું સુખ આપવાના હતા?”
 “અને પુરૂષો? જે નારીપતિથી અરેદુનિયાથી ઉખડીગઈ, તે પરપુરુષોને”
 “શું સુખ દઈ શકવાની હતી. મારો નાથ તો સમજી છે, તે વિદ્વાન”
 “છે, તે આવાં સુખ શું? તે સમજે છે, અને જે સમજે છે એમ”
 “મારું હૃદય કમુલ કરે છે તો ખોટી બ્રમણાથી બનેલી કલ્પના તે”
 “કેમ ખરી માને?” પણપણમાં બદલતા વિચારે આવડા વંશના
 છેલા રજપૂત રાજા સામતસિંહજી પેઠે મગજ કસવા બેઠી. હૃદયનો
 રોગ ઉડ્યો. પણ મગજનો રોગ વધતો ગયો. હજી એજ વાસનામાં
 કલ્પના દોડતી. અને સુન્નતી રડતી હુસકાં ભરતી મનને શાન્ત કરવા
 જતાં ઉલટી શંકામાં પડતી બેળીત્રિએ આગળ કથા ચલાવવા
 માંડી. “અરેરે? નથી બનતું ને કદી ખરેખર સ્વામી એ કુલટાના”
 “હંદમાં લંપટ થયા હોય તો શું મારાપરંથી થોડી થોડી રીતે પણ”
 “પ્રીત ઉતારીજ દેય? શું મારા બાલકિશોર મણી કરતાં પણ તેને”
 “બાંધી કરે? હાથ હાથ, એમ કરતાં તેનું મન કેમ કમુલ કરશે?”
 “તેનો પ્રેમ કેમ હા કહેશે? તે ધીરજ કેમ ધરશે? તે પરદારા સાથ”
 “પાણી કેમ પીશે? આ હા હા હા! અદ્વિશોપ દુનિયાં! તારા પવિત્ર-”
 “પાદમાં આવાં દુરાચરણ?” નિશ્વાસ નાંખ્યો. “આતું જુકાણું?”
 “આવો બદ વિશ્વાસ! આતું કપટ! આતું કર્તુક! આતું કુટીલપણું?”
 “આવી અધમતા? હું નિર્દોષ નાર, આવા પ્રપંચમાં શું જાણું?”
 “મને શી ખબર કે મારા નાથ **“વિપકુંભોપયોમુખં”** હશે?”
 “હો નાથ? જે તમારું આમ પરાયાના હાથમાં જીવન છે તો મને”
 “પરણી તમારો જન્મનાહક વૃથાકરી દુઃખમાં સામાટે નાંખ્યો”? ફરીને
 ખરીજ વૃત્તિ મોં આગળ પ્રગટ થઈ, “હા, કદી એમણે સફળ જન્મ”
 “શુભાવ્યો છે, પણ હુંતો મારી ખરી નેમમાં વિનય પામી જીવતાં”
 “સ્વર્ગ સુખ મેળવી રહી માનું છું. કેમકે જિતે પતિના રમરણ સુખ”
 “સમાન આ દુનિયામાં કે પરજગતના પરમ સુખમાં બીજું સુખ છે”
 “પણ શું? મેં મદારા પ્રાણને પરણી હંદગી બગાડી નથી, પણ”
 “સુધારી છે, તે છતાં જે આમ મને બાન થાય તો મારા”

“થોડા બાકી રહેલા શિક્ષણનું આ ચલણ છે. પણ હા, જો તે,,
 “ભારી ભૂલ સુધારવા અને મને દાખલો ખેસાડવા કરતો”
 “હોય તો બીજી યુક્તિ છોડીને આમ કરે? અરેરે! તારે તો હાલ”
 “હું રાખેલી તરીકેજ દરી? અરે જેના અઘટિત અને અપ્રમાણિક”
 “પત્રપર મોહી પડ્યા? તે શું દુઃખાવરસમાં સાલ થવાની હતી? ને”
 “સંસારસુખ આપે તેવી હતી? કદીજ નહી. મેં એમ ધાર્યું ન”
 “હતું કે સેંકડો બલકે હજારો માણસોની વચ્ચે હાથ પકડી, પો-”
 “તાના ત્રેમની દારી કરી, બીજા સાથે નહી સ્પર્શ રાખવા બંધા-”
 “થેલ છતાં આ વખતે તુચ્છ ગણી ચાલી જશે? અરેરે! મારા”
 “માટેજ તમારા મનના માનીતા સુખમાં ખલલ થતી હશે? પણ”
 “પરાધ પ્રીત પીતલ સમાન છે, આંગળીથી નખ વેગળા તેટલાજ”
 “વેગળા છે, પારકું તે પોતાનું થતું નથી. વેસ્યા તે પૈસાનીજ સગી”
 “છે; ધુત્ત સ્ત્રિ હાથનો મેલ છે. પણ અરે? કદી એ ફલટા કોઈ”
 “દીવસ વિકરાયલી સિંહણની પેઠે ઘાત તો નહી કરે? નીચ મા-”
 “ણસના ભરસા શા? શું માહારા નાથ આવું નહીં જાણતા હોય”
 “કે વિધ્યવૃક્ષની છાયામાં આરામ લહેવો દુઃખ કરેછે? ગમે તેવા તા-
 પથી થાકેલો મુસાફર પણ જોએ છાયાની શિતળ પણ ઝેરી હવા જોય
 કે જાણે તો તાપ સહન કરે પણ દેખતી આંખે ધૂળ નાંખી ત્યાં ન રહે.
 પછી કદી લાલ પણ થતો હોય તો એ શું? આમ મને પ્રથમ ખબર પડત”
 “તો હું કેમ જવાદેત? નકી તેણે એ સુખ માન્યું એટલે તો કોઈ”
 “રીતે વાયદો ચુકાવી મન તોડી નાંખત. મીસીસ ડારલીએ એલેટેસી-”
 “નીયા દાસીને ચુકાવી ન હતી? પણ ડારલીએ જેમ સાહસથી પતિ”
 “બદલે પુત્રનું ખૂન કીધું, તેમ હું ન કરત, પણ લીલાવતી પેઠે”
 “કામસેનને વેસ્યા છંદમાંથી છોડાવત.” વાંચનાર પોતાનો જીલને
 પારકી અજીત કોઈને જણાવ.

હું સ્ત્રિ જાત, માફ શું ગબ્બું? “નાસ્તિ શ્રેષ્ઠઃ વિચારાઃ”

“પણ કાલિદાસે ભોજને જેમ વેસ્યા છંદમાંથી છોડાવ્યા, તો ઇશ્વર”

“મને એમ યુક્તિ અર્પી પતિને નીતિના માર્ગપર લઈ જવાને સાલ નહી”

“કરે? હાથી જેવા ગંજવર પ્રાણીને વશ કરવા માટે ઇશ્વરે આદમીને”

“અંકુર ખરીસ નથી કીધું? બ્યારે સ્ત્રિઓ માટે પુરુષ અંકુર? હ-”
 “વિચાર છે, તેમ સ્ત્રિઓ માટે પુરુષ નથી શું! સ્ત્રિઓ શું કરી શ-”
 “કતી નથી. મયત્રય દેવી, ઝહાંસીની રાણી, વ્યાલીવરની બેગમ, અ-”
 “ને આપણાં હિંદુસ્તાનનાં શહેનશાહાનું મહારાણી વિક્ટોરીઆ શું”
 “પાતાનો અંગલ દાદ પ્રતાપથી ચલાવી નથી શકતાં? હું માહારા”
 “પ્રાણ માટે લડીશ, વદાશ, ને છેવટે પ્રાણ ખોઈશ. પણ તેને મા-”
 “રા કરી લેવાગા હું કદી નહીં સુકાશ.”

એટલામાં તો બે કલાક નીકળી ગયા, અને નીચેથી સાદ આપ્યો

“માઝ? મણીયો રહેતો નથી, ત્યાં શું કરો છો? ઉઠોને?” મં-
 દુએ કહ્યું, ગંગા ચમકી, અને તુરત હડી જવામ આપ્યો, “આતું છું?”

સર્વ બંધ થયુ. અંતે ઠેકાણે આવી, અને જેમ છેવટનો
 ચુકાદો કરવા જડજ વિચાર શોષે, તેમ “આખરે કેમ કરવું” તે
 શોધવા નવલ બેઠી “સાચુને કહું? નણુંદને કહું? તેના મિત્ર અમૃત-
 લાલને કહેવરાવું? નવલ સખિને કહું? ના; ત્યારે?” વિચારમાં ત-
 લલીન થઈ—“હું કાં એમ ન ધારું કે આ વાત બનાવટની હોય?
 અને બનેના અનુપમ પ્રેમને ખલલ કરવામાં કોઈ અધમ ફાવી જતો
 હોય?” લાલ તુરત તો ગુમે રાખવું, પહેલાં પતિને તપાસવા, ને
 પછી તેના હાથથીજ હંદ છોડાવવો” એજ વિચાર ગોઠવી
 મણી બાળક માટે નીચે ચાલી ગઈ. ગમે તેવું હાથી રાજ્યવં-
 શીને મોટું ગણાવું જનવર પણ ગેમાર, ગમે તેવું અનાજને શ્વાદિષ્ટ
 કરનાર પણ મીઠું (solt) અને ગમે તેવું રોગ દરનાર ઓપધ પણ
 મદિરા, તેમજ ગમે તેવી આલાક અંચળ સંસાર સુધારક અદિષ્ટી-
 પણ ઓરત? “સ્ત્રિની મતિ પાનીએ” ભણી, અનુભવ લીધો, સંસાર
 સાગરમાં નદાર્ક, મન માનતા વરને પામી, સંતાન થયાં, સાસરવા-
 સમાં કીર્તિ મેળવી, ધણીને સુતોપદ્મયક નીવડી, અને વહેમોના કુ-
 ઝાનો નાશ કરવાને શક્તિવાન થઈ, તો પણ “કાગડાની કોટે કં-

૧ સ્ત્રી ઉપર પુરુષનો તાપ રૂપી હથિયાર. ૨ ધર સંસાર અ-
 લાવનાર સ્ત્રિ. ૩ જવાના.

કોતરી". વાંચનાર; તેમાં ભેદ છે. જો કે સ્ત્રિઓમાં આવાં દુષણો રહેલાં છે ખરાં, તોપણ ગમે તેવી અપવાદી^૧ પણ સાધવી, જોઈએ તેવી સાહસીક પણ પતિવ્રતા, અને ભાસે તેવી જોશીલી પણ નીતિવંત, વખતના આવતા જતા સમયને અનુસરી પ્રકૃતી રસને ખાટો કરે ખરી, પણ સમજી સ્ત્રિ છેવટે તેમને વિકારી ગણી દુર કરી શકે છે, તે જોઈએ તેવી આ વખતે કાચા કાનની નીકળી છે પણ હિમ્મતવંત.

આ પ્રાસાંગીક^૨ ભેદિત જોમ, મોટા બાહોશ, ને વિદ્વાન પુરુષોને મુચવારામાં નાંખે, તો પછી આ નિર્દોષ અબળા જાતની શી તાકાત? આવી જુલ જુલામણીની ભમતીમાં કોણ નથી ભમતું? અને કોને જોમનું વાદળ નથી ચડી આવતું? નારદે ઓખા અને ગણપતિ પ્રસવ સમયે શંકરને જીહ્વું ભરાવ્યું હતું, ત્યારે તે કેવા જુલમાં ભમ્યા હતા?

આવા ભેદિત લેખમાં તો નિશ્ચય "જોમનું વાદળ" ચડી આવે. દરેક માણસોની સ્થિતી બદલાય ત્યારે પગાપર પાડુ થાય તે સ્વાભાવિક છે. નિર્દોષ બિચારી નવલગંગાપર પણ નવી આકૃત આવી ચડી.

પ્રકરણ ૬ મું.

નવલ ગંગા પર નવી આકૃત"

"For What is it on earth,

Nay under Heav'n continues at a stay ?

Ebbs not the sea, when it hath overflown ?

Follows not darkness when the day is gone ?

And see we not sometimes the eye of Heav'n

Demmd with o'erflyeing cloud ?"

"shakeshpiane"

છપ્પથ છંદ.

શું નથી થાતો ઝોટ, ભરતી સાગરમાં આવી?

શું નાવે અંધારું, દિવસ યદિ બાય સધાવી?

શું નથી બેતા સર્વ, કદાચિત્ દષ્ટિ બળથી

વ્યોમજ દેરી આંખ, રવિ ઝાંખો વાદળથી?

આ સ્ત્રી ઉપરનું સહુ, વળી આકાશ તલેતણું

કદિ કશું દીઠું છે સ્થિરનિત? કહો વિચારી મનમાં ધણું. મ. સ્ત. ત્રિપાઠી.

શોકમાં, નિશ્વાસમાં, આક્રમમાં, વિચારમાં, ખીડમાં, બહેમમાં, સત્યતામાં, પાતિવ્રતતામાં સર્વત્ર ઘેરાયલી પ્રમદા સંતોષતાને! છુંટડો ઉતારી ગઈ છતાં પતિનીનાની તદન નિસ્તેજ બની છે, રૂપવતી સુંદરી, ચાલક તારણી, મુશીલ ભાર્યા, પવિત્ર પ્રમદા, મનોહર ગાનારી, અદ્ભુત ચીતરનારી, વિવિધ વ્યવહારી, ગંભીર ગૃહણી છતાં — ભૂપણુ રહિત લાગે છે—કાં?—

ભર્તા નામપરં भार्या, भूषणं भूषणै विना ।

एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥^૧

“अस्तौदय नलदमयंती”

“ભર્તા એ ભૂપણો વિનાનું નારીનું અનુપમ ભુપણ છે. આ શોભતી છે, તે છતાં પતિનીના એ અશાન્નિત છે”

શ્રાવણુ સુદ ૧ ને શોમયારે સવારના છવાગતાં નવલગંગાના દ્વયમાં એકાએક ગંભીર નિશ્વાસનો શેરડો પડ્યો, કોણ બળે બહેમના વાદળથી, કે પતિના અપમાનથી, યા મણીના રાત્રિના કણ્ઠ્યાના ઉગ્ન-ગંગાથી, વા ખરીજ નડવા આવનારી આક્રમથી પણ મહા વિચારમાં ગરકાવ થએલી સુંદરીનું ચિત્ત કોઈ ગૃહકામપર ચોટવા ન લાગ્યું. ત્રણું એ મન વાર્યું. “કોણ બળે વિશ્વામિત્ર ભગવાન પીઞ્ઞ શાશાં વાદ્યો દેશ્વશે” એમ ત્રાસ વરતાવતી તારામતી શોક કરતી હોય તેમ કરવા લાગી.

૧ સોરઠો—સ્વામિ શ્રેષ્ઠ શૃંગાર, સ્ત્રિને શૃંગારે વિના

સુશોભમાના નાર, સ્વામી વિના ન શોભતી.— મ. સ્ત. ત્રિપાઠ.

માણસનાં મનમાં કોઈ જાતનો સંકલ્પ પેદા થયાં પછી તે બ્રમણા પ્રતિ ઘડી મોકલેજ દ્રવ્ય થયા કરેછે “મનમાં તેવું મોં આગળ” એ દેશી કહેવત મુજબ ખરું કયું સંવારમાં નવ વાગ્યાં, ગંગા ધરકામથી પરવારી, નવલ ન હોવાથી જલદી રસોઈ કરી લઈ સાસુ દર્શન કરવા ગયાં હતાં, તેની જમવાં સાડ વાટ જોતી બેઠી એનું ટલામાં શેરીમાં પોષ્ટનો હલકારો “નવલગંગા પતિ નવલશંકર પ્રિત-મલાલ”^૧ પોકારતો છેક ઘરનાં બારણાં સુધી આવી પહોંચ્યો. જે સ્વર સાંભળતાં ગંગા એકાએક નીચે દોડી આવી કાગળ લીધો. “કોઈ દીવસ નહીં અને આજશું ? મહારી સખીના કાગળે પણ સ્વામીના નામે આવેછે, છતાં આમ કેમ ? હશે.” એમ વિચારતી વર્ષાશતુમાં આકાશમાં ઘેરાયલા વાદળામાં છુપાઈ રહેલી વીજળી જેમ ઝબુકો મારી અદ્રશ્ય થઈ જાય, તેમ અંધબારણાના અંધારામાંથી ઝબુકા દેતી નાજુકનારી હાથ કહાડી પત્ર લઈ બારણું વાસી અંદર પેસી ગઈ. સારા નસીબે પતિ કે સાસુ પણ ન હતાં. જોકે એથી પોતાના નામના પત્રમાં તલ્કાળ અપવાદ આવવાના ત્રાસમાં સાસુની ગેરહાજરીથી મનને તો સંતોષ આપ્યો પણ એ સંતોષ મનમાં જ રહ્યો અને.

સાસુની ગેરહાજરીનો લાભ મેહોટી જેઠાણી કજીઆકુંવર કે જે ગંગાનાં છિદ્રે શોધવામાં જ મડેલી હતી તેણે લીધો. અજાણ અજાણ પોતાના મનસ્વી તરંગમાં છેતરાઈ, અને આખરે ઠગાયલી પ્રમદા એક ખરા અપવાદનું પાત્ર થઈ પડી; ગંગા પત્ર લઈ ઘરના એકાન્ત ભાગમાં આવી, પણ કમ નસીબે એજ કજીઆના ધરની પુરેલી પણ ગંગાના જ દીવાનખાનામાં પડતી બારીની ભીંત પાસે કાગળનું વૃતાંત જાણવા કજીઆએ કાન ધર્યાં, અને ગંગાએ પણ સાંજ આવી વાંચવું શરૂ કર્યું. એકતો આફતમાં ઉતરેલી હતી, તેમાં આપત્રે બેવડી આપત્તિમાં ફસાવી, અને ત્રીજી કજીઆએ ફજોતી કરવા ધારી તેતો જુદો. નસીબની ઉથળ પાથળમાં એવાજ યોગ્ય અને છે.

૧ નવલગંગા વિના ગામમાં કોઈ તેને જોળખતું ન હોવાથી લેખકને પણ એજ નામ મરજી વિરુદ્ધ છતાં લખવાની જરૂર પડી હતી.

“તાદ્ધી જાયતે બુદ્ધિ વ્યવસાયોપિતાદપ્”

સહાયાસ્તા દશાએવ, ચા દપિ ભવતિવ્યતા”

“જે પ્રમાણે ભાગ્યની દોરી ખેંચાવાની હોય તેજ મુજબ બુદ્ધિ પ્રગટ થાયછે, તેવીજ સાક્ષતા મળેછે, અને તેમજ તે આચરણ આદરે છે, એટલુંજ નહીં પણ કાર્યના પણ તેવાજ સંયોગ આવી પડે છે.”

અંગ કંપવામાંડયું. પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો, જોકે પત્રમાં પોતાનું શિરનામું બોલતાં સાંભળી ધૂનરો છુટેલો હતો તો આ સમયે કંપારો છુટવામાં શું બાકી હોયજ ?

વાંચી રહી, વિમાસણમાં પડી, દુઃખમાં દુઃખ ભળ્યું. એકે માર્ગ ન સૂઝ્યો, નિરાધાર, પતિથી તન્નયત્રી જેવી, અને અચળા જાત, તેનું શું ગળું ? પોચા હૃદયની સુંદરીથી બીજું કંઈ તો ન થયું ત્યારે આંસુ પાડવા માંડ્યાં. લોકોમાં સાસરાની કિર્તિ, કુટુંબમાં પોતાની ઉત્તમ પ્રસંશા, પણ અંદરખાને સાસરાનું પોગળ અને પોતાનું અપમાન કાણ જાણે ? સમડીમાં અંદર અગ્નિ છે, એ તો પરિક્ષણ વૈદ કે ઉપયોગ કરી સમજી શકે.....

પ્રસંગ પણ એવો હતો કે પોતાથી કાઢને વાત કરી ન શકાય. કેમકે પોતાનું ચલણ આજકાલ ધરમાં એવું નિર્માલ્ય થઈ પડ્યું હતું કે વાત બહાર પાડતાં ઉલટી દુઃખી થઈ જાય તેમ હતી. “આપઘાત કરતાં બાકું રક્તગશે, બાળક મરશે, પતિને વગર અપરાધે સજા થશે, કુટુંબમાં કલંક ચડશે, માથાપને લાંછન લાગશે. અને મારી નીકળેલી કિર્તિને એમ જોસશે હવે કેમ કરવું ? કાઢતો ધીરજ દેનાર નથી પણ જીવનદાર પણ તજી ગયો છે ત્યારે કોની ઓથે રહેવું ?” આ ગંભીર આદતમાં નવી વિપત્તિને ભોગ થઈ પડી. અધીરા વાગ્યું ? આ વિપત્તિ શું આવી હતી ? આખા પ્રસંગોમાં પત્રોની ખરાબી ? પ્રદેશોમાં બીજું શું હોય ? સન્મુખ મળીનેજ વાત થાય એવું સાધન તો પત્રજ. ભાંડુઓના અનિવાર્ય પ્રેમમાં તૂટ પડતાં કાણ એવું કોર હોય કે કંઈ રસિક લાગણીનો વર્ષાદ તેના હૃદયમાં ન વરસે ?

“મુરખી બેહેન ગંગા”

“કૃશ્ના મોતનું ખીછાણું રહેવેછે તે છતાં કનળી કાકીએ ત્રાસ”
 “વરતાવી થોડાજ દિવસની મુદતમાં હમને ધર છોડી ચાલી જવા,”
 “એટલુંજ નહીં પણ ન જમ્યે તો આપણી કંલુ ડોસીની સાથે કાઢી”
 “મુકવા સદર હુકમ કરી દીધોછે કમનસીબે વેણીકાકા ભાવલપુરમાં ચાલતી”
 “રાજ્યસંબંધી માધવાનંદ બ્રહ્મચારીની ખંટપટમાં ખહાર ફરતા ફરેછે.”
 “નાગરોનાં કટલાંક ધરપર જમિ બેસી ચુકીછે, અને કાકાનું પોગળ”
 “પણ ડામાડોલ હાલતમાં છે. એકે દીશા સુજતી નથી. માસી તો પે-”
 “હેલેથીજ વિરૂદ્ધ છે, હવે હું એકલો કેમ કરું? સ્વર્ગવાસી પિતાના મિત્રે”
 “રાજકોટથી પત્ર લખ્યો છે કે “પોલીટીકલ ખાતામાં એક નોકરી”
 “છે પણ રૂપિયા પાંચસોની જરૂર પડશે” એ કાણુ આપે? હવે તો”
 “કૃશ્નાને ઠેકાણે પાડી કંટાળેલો શેવક કંઈ ચાલી જશે. હમ્મશ તો મ-”
 “લીશ, નહીંતો છેલ્લા પત્રથી પ્રણામ. કૃશ્નાને સંભાળજે, મારો અફસોષ”
 “કરીશ નહીં. કૃશ્ના જીવે તો તે ભાઈજ ગણુજે. હું રજા લઈછું. તથાસ્તુ.

લી. નસીબનો ફુટેલો ભાંડુમાંથી
 ખસી જનાર નિરાધાર પોપટ?”

“ગરીબ બિચારો નિરાધાર પોપટ” અફસોષ! તેનું આ સંસા-”
 “રમાં કોઈ નહીં, માઆપના સારા વખતમાં જે ખાઈ, પી, આજ સુધી”
 “મસ્ત બન્યા, ઠેકાણે પડ્યા, સુખિ થયા, તે કોઈ મદદન કરે? અરેરે!!...”
 “વેણીકાકા પણ આવા થયા? કુપાત્ર કુળ્યાની તો ટેવ હું સમ-”
 “જુદુ, પણ શું કરું! કાકાની શરમે અને મહારા સાસરવાસના પરિ-”
 “તાપે મેં તેને ત્યાં રહેવા દીધાં તો અધમ પાપીણી કાકી બ્યારે છોડી”
 “માંદગીના બિહાનાપર પડી ત્યારે કાઢી મુકવા તૈયાર થઈ? ધિકાર”
 “પડંજે એમના જીવતર ઉપર. બ્યારે અમદાવાદમાં અન જળના”
 “વાંધા હતા તે વખતે મહારા આપે મદદ કરી, તન મનને ધનનો”
 “ભોગ આપી બચાવ્યા, એટલુંજ નહીં પણ આજે જે ટકવા પા-”
 “મ્યા તો, કે દરબારમાં તેની સમંતિ એ નાંણાવાળા થયા તો”
 “વડીલના પ્રતાપેજ, જેનો બદલો આવો આપવા બેઠા હશે?”
 નિશ્ચય નિર્ધનતામાં કોઈ સગુ હોતું નથી.”

ગિતી.

વિષમ અવસ્થા થાતાં, સ્નેહી પણ શત્રુની ગરજ સારે.

અવરની કથા શી કેવી નીચ ગણીને ન કોઈ ગણકારે.

૨. ઉ. નળ, દમયંતી.

ભાંડુઓના પવિત્ર પ્રેમમાં ઘેરાયલી ગંગા બહુજ રડી, વિપત્તિપર
વિપત્તિ પડવા માંડી, તેમાં આ દુઃખથી તો સીમાજ આવી લાગી. વિ-
યોગી દમયંતીને જેમ પોતાનાં બાળકો સાંભરતાં રડી હતી, તેમ
ગંગાને પોતાનાં બાળક ભાંડુના દુઃખ સાંભરતાં દમયંતીનુંજ ગીત
મન સાથે ગાવા લાગી, શોક કરવા લાગી.

ગજલ.

લખ્યા લેખો વિધાતાના, ટળે કોથી ન ટાળ્યા આ.
દશા ખુરી થતાં જતાં, સગાં સર્વે અરિ થાતાં;
તજ્યાં બાળો પિતા માતા, તજ્ય છેલ્લે જગન્નાતા.
તજે પક્ષિ સુકું ઝાડ, બીજને દોષ શું ભાતા;
દુઃખિ મુજ બહેનને ભાઈ, સગાં એ કોણ દુઃખ સાહી.
પિડા જેને બીજને શું, ? પડી રહેવે પીડા ગાતાં;
મુખિ જાણે શું નિર્ધનતા, પ્રસુતા પીડા શું કે વંધ્યા..
દુઃખિની વેદના કોઈ, શું જાણે હોય કો શાતા;
નિરાધાર બન્યાં બાળ, ભળી વ્યાધિ ઉરે જાળ.
વંધી સંસારી જંજાળ, સહે કયમ ફુલ, વા વાતાં;
વિના માતા ઝુરે બાળ, વિના દુઃખે સહે કાળ.
લહે તેની સંભાળ, પ્રભુ છે દીનનો દાતા;
પડ્યું અગ્નિ વીશે લહેવું, બળે બળવા નહીં દેવું.
પતિ રહ્યોજ ક્યાં કેવું, ત્રિશંકુની ગતિ થાતાં;

વાચક બાનુઓ? પતિ વિના સ્ત્રિ કેવી પીડીત છે?—

વંશસ્થ.

પતિ વિના નાર સદા અભાગિણી, પતિવતી નાર સદા સભાગ્યણી,

તથાપિ આ નાર પતિ વિયોગણી, પડે ન કંઈ ચ્હેન રીખાય કામિની;
ભલો ખુરો તોપણ શીર કાન્ત જ, વિપત્તિમાં સાહે કરેજ શાન્ત તે,
તરૂણીને એ સમ સુખ કો નથી, પતિ અપ્રિતી સમ દુઃખ કો નથી.

જેમ—

વસંતતિલકા વૃત.

રાજ્યધિકારી વિણ સુન્ય સભા વિરાજે,
માયા વિના શરિર નેષ્ટ સદાય જાણે;
ગુણો વિના રૂપવતો જન તેથી લાજે,
સ્વામિ વિના સુશિલ નાર સદા કુબ્રાજે.

શિખરણી.

પતિ છે પત્નિનું, જીવન સુખ વૃક્ષઃ નિતી તણું,
ખરું મુક્તિ દાતા, યુવતિ સહુએ સ્વર્ગજ ગણ્યું;
સુખે દુઃખે સાથી પ્રિતમ, તરૂણી જો મનગણે,
સુખો ભોકતા થાતાં, શિયળવતી ભાર્યા સુખિ બને.

પણ—દુખિં જન્મે લાંથી, અવર સુખ તેને ક્ય મળે;
વિપત્તે આપત્તિ, સકળ દુખ સામાં જઈ ભળે;
વધે રોગે રોગો, રજ ઔષધ લાગુય પડે,
ઉઠે અગ્નિ લાંચે, કદિ વન વિષે જઈ નિજ ચડે.

ખરેખર—સાપે ગળી છછુંદરી, નહીં છોડાય ગળાય;
મુગાને સ્વપ્નું થયું, સમજ સમજ પસ્તાય.

“ઉપજાતિવૃત.”

કદીજો—તૃષા થશે શાન્ત પિવાથી વારી, ક્ષુધા થશે શાન્ત અને^૧ આહારી
નિંદ્રા થશે શાન્ત સુવાથી ભારી, ચિન્તા થશે શાન્ત કદી ન મારી^૨

“ગિતી.”

વળી,—જરનું દુખજો હોયે, તો નિર્ધન જન ઉધાર લહી બાજે,
શરિર પીડા હોયે, તો કાષ્ટ ઔષધોથી કદી ટાજે
દુસ્મન ભય જો હોયે, તોપણ આખર નમી પડે કાજે;
પણ વ્યાધિ કિસ્મતની, તે નહીં બ્રહ્મા મહેશ કો ટાજે.

નવલની ગેરહાજરીમાં ભાઈને મદદગાર થવાની ગંગાની હિ-
મ્મત ન ચાલી. પોતા પાસે પૈસા નથી, કંદી સખીઓ પાસે ચાચનાં
કરે તો મળે, તે છતાં ટેકી ને દુપણ ચુકત લલના ન તે અધઠિત
લાગ્યું. દાગીના મૂકે તો ઘરમાં કંકાસ તો છે ને વધી પડે, એટલુંજ
નહીં પણ ખૂદાર વાત ફેલાય ને ઘરનો ભવાડો થાય તો ગંગાના
ભોગ, તે પણ ન ગમ્યું ત્યારે ગંગા ચુપકીથી બેસી વિચાર કરવા લા-
ગી, ઘણા દાવ પેચ સોજ્યા, કંઈ નવજ્યું ત્યારે તો વધારે વ્યાધીમાં
મન ધરાયું કે—

પ્યારે રવડતાં, ન પાણી મળે પછી મુવે શું અમૃત કામ તે આવે?
ભુળે મળે નહીં રોટલી ટુકડો મરતાં બે મિશ્તાં મોં કને લાવે
વાહન ના હોય દીર્ઘ^૧ પ્રવાસમાં મરતાં તે વૈમાન કોનેરે લાવે
છાયા મળે નહીં સખત તાપે પછી સાંજ સમે જુંડ ઝાડ ઓછાવે^૨
નિર્ધનતામાં ન દે દમડી કોઈ થાતાં ધનાઢ્ય કો હાથ દયાવે
જીવાનીમાં નહીં સ્ત્રિ મુખ મળશે તો વૃદ્ધ સમે તરણી શું જાચાવે
મહારણ સંગ્રામમાં મળે ખડાંય^૩ નચકવૃત્તિ પદમાં શું લેવાયે?
વૃદ્ધ સમે સંતતી નવ થાતાં સમે અવસાન^૪ સગર્ભ ધરાવે?
બાગ બગીચે ટકી ન શકે મહાં દારણ વનમાં શું વેલી શોભાવે
આશ સમે રતિભાર ન દે કંઈ લંક વિષે સોનું શું ખપ આવે
દુઃખ સમે ન જણાયે સગું પછી ભાંડુ કહી કોણ પ્રીતે જોલાવે
નિર્ધનતામાં સહુ દુસ્મન એક માખાપ વીણ ન ગ્રેમે દયાવે.

“નકી હવે તો મ્હારે તેને આશ્રય આપવોજ પડશે, પણ લાચાર.”
“નાથની રત્ન વિના મારાથી એક પગલું દુર કેમ ભરી શકાય? સા—”
“સરીઆના મેઢેણાં ટોણામાં અહીં પણ કેમ તેડાવી શકાય? કદી”
“કૃશા ત્યાં રહેશે ને તેમ કરતાં સમય સાંધી અહીં તેડાવી લઈશ, પણ”
“પોપટ ચાલ્યો જશે તેનું કેમ? અરેરે! મારા વડીલનું નામરૂપ એકજ”
“અમુલ્ય માણી, મારા પીયરનું અચલ આશ્રીયક રત્ન, મારો માતૃવત”
“આંધવ, તે શું દુનિયાંથી દુર યાય? ત્યારે હું શું કામની? તેમ કરવા”

૧ મ્હોટાર છાયા રૂપે માથાપર પડે તે. ૩ ભાઈ એ એક ખડાં-
ય ગણાય છે. ૪ મરણનો છેલ્લો વખત.

“દેવાયજ નહીં, હું ગમે તેમ કરીશ, પણ મદદ કર્યા વિના તો નહીં”
 “રહીશ. મારો નાથ અહીં નથી, તે કોપાય માન થઈ ગયા છે, એ”
 “ખરું, તોપણ મને તેનો એટલો તો વિશ્વાસ છે કે તેમને હું સમ-”
 “જાવીશ તો ના કહેશે નહીં. મારા પોપટને તો ચાહાય છે. થોડા”
 “વખત પર તેણેજ તેને અહીં તેડાવવા વાત કરી હતી, પણ દુકા-”
 “નનું ડામાડોળ હોવાથી બંધ રાખ્યું હતું તેને આમ વિપતિમાંથી”
 “ખચાવવાનું કામ હું તેની પ્રત્યક્ષ સિવાય કોી પરોક્ષ પણ કરીશ તો”
 “તે મને ગુસ્સો નહીંજ કરે, એ સંપૂર્ણ મરંસો છે. દાગીના વેચુ?”
 “હા, મારા પિયરના છે. મારા પોપટનું ધણું છે. જો કે એ મિ-”
 “લકત મારા નાથની થઈ છે ખરી, તોપણ સતોપમાં તેનો માલ”
 “ગણાય છે તેથી અડચણ નથી. કોને એલાવી કામ કરવું? કયા”
 “દાગીના મુકવા?” વિચારમાં પડી, “ચંદ્રાની સમંતિ લહુ.” એમ
 વિચારી ખાનગી માણસ તેડવા મોકલ્યું એટલામાં સવિતાગવરી
 દર્શન કરીને આવ્યાં, અને મણીને કળઓ કરતો જોઈ સંકોધે ઉપર
 આપતાં ગંગાને નિશ્ચિંત બેઠેલી જોઈ, બોલ્યાં.”

“વાહરે મારાં મડમ સાહેબ? છોકરો રડીને મરી નીચે, તે પણ
 માં કામ જાણી રાખવા ન ગઈ હશે, કેમ! ચાકરડી તો હુંજ કેની?
 હા, અહીં તારાનું શું બિંધું વાળે છે?”

ગંગા ચમકી, આંસુ લુહી નાંખી કાગળને જેમ તેમ સાંસુ ન
 જાણે તેમ ચોલીમાં સંતાડી ઉઠી, ગભરાટરૂપી ગુન્હામાં કાંઈ ન બોલી શકી.

“રાંધવાનું પણ હું જાણું છું કે પડતું મુક્યું હશે, બધું છોકરા-
 નીએ દયા નથી. ભાઈડા વીના હાક રહે? જા, ચુલાનું મોં પકડ?
 પુલડ જેવી બેઠી તેમાં ધરના કામની ચીવટ છે?” સવિતાએ કહ્યું—
 “સાસુજી? રસોઈ કરીને તો બેઠી છું ને ફક્ત તમારીજ વાટ જમવા
 માટે જોઈ રહી છું, તોપણ” —

“ચૂલાપર મૂકેલું કાંતો બળી ગયું હશે કે દાણ ગયું હશે.”

સવિતાગવરી બોલતાં નીચે ઉતરી ગયાં. વરને ઘેટાની પેઠે દાવ
 રમાયા. ગંગા બિચારી દુઃખતા પર ડાહમ પડતા સહન કરી અંદર
 ગઈ, અને સાસુ મણીને લઈ બારણામાં બેઠાં. એટલામાં સામેની અ-

ગાશીમાંથી વેણીગવરીએ કહ્યાની ખારી સન્મુખ ઉભી ઠઉકો કીધો.

“અલી કહ્યા? આજતો કંઈ બહુ કામમાં પડી ગઈ?” કુકૈની વાત વગર કહે મંથરા જાણી દશરથને જાણ કરવા કેમ તદ્દપી રહી હોય, તેમ કહ્યાની ચંતરગત જાણી સવિતાને આવેલાં જોઈ ગંગાના પત્રની જાણ કરવા કહ્યા સન્મુખ અન્યોક્તિ કરવા માંડી.

“તારી મડમ સાહેબને કાગળ આવ્યોને?” ચોખા વીણતી લોકને દેખાડવા કહ્યો કરાયા વેણી ઉભી તેવોજ સ્વર સાંભળી કહ્યા પણ ખારીએ દોડી આવી ખોલી—

“હા, આજકાલની વેવલીઓનાં વગોણાંજતો; વળી છતાં ધણી-એ રાંડોપર કાગળ શા? આપણે તો નવું કાતુક જોયું, વેણી?”

“બાઈ મ્હારો તો ખાપ મરી ગયા, ત્યારે મારો ભાઈ છ માસનો હતો, તોપણ ખરખરાનાએ કાગળો તેના નામના આવતા હતા.” વેણી કડપતા શિકારને થાપ મારતી ખોલી

“સારે તો તું જાણે છે નહીં?”

“હાજતો, વળી જામડે ઢાંક્યા ચંદર છુપા રહે?”

“કંઈ સંભાળ લીધી હશે, પુછવા કેકાણું તો તુંજ કેની? કોણજાણે વહુ બાળક છે. સાચું મ્હાર ગયાં હોય તો પુછવું તો જોઈએ કહ્યા?”

“આજકાલની વહુઓ કોઈને ગણે છે? આજતો ન્હાનાં તે મ્હોટાં, ને મ્હોટાં તે ખોટાં. સાચુને ન પુછે તો હું તે કોણ ગણતીમાં, પુછીએ તો જવાબદે? એ ભણેલાંને આપણે તો ગામડીયાં ગમાર-ચરે, એતો મારા નવલ દાકરને^૨ પણ ક્યા ગાંઠે તેવી છે?”

“ભાઈડા પણ તેવાજતો, નહીંતો શું સાથે રાખેલાં માખાપને પણ ન ગાંઠે? ડોસી બિચારાં કેટલું કામ કરે છે, તોપણ ખાસડાં.” સાચુને ચટકો લગાવા ખોલી

“ભણેલીઓ બધી કદર જાણે, નાખવાનાને વાળવાના જુદા તો, “હાથીના દાંત દેખાડવાના ને ચાવવાના જુદા તેમ હજુંતો ઠીક છે પણ અહીં ત્યારે એનાં આવનાર છે સારે બવાડા થશે”

૧ મૃત્યુ પછી કુટુંબને દીકાસો. ૨ દિયરને દાકર કરી ખોલાવવાનો દાડીયાવાડ દેશી કુટુંબમાં કોઈ સ્થળે ચાલે.

“તે કોણ? તું પણ બડી લક્ષ્મી છે, હો કળ્યા ?

“તું નથી જાણતી? માળાપતું તો અવતરીને નખખોદ વાળ્યું. વળી કાકાને લાં રલાં તો છપ્પર પગાએ ત્યાં પણ સલાનાશ વાળ્યું. અને હવે અહીં ફજેતી કરવા આવે છે.

“કોણ નવલનાં ભાંડુઓ ?

“હા; લાંથી કાઢી મૂક્યાં છે. ઘડો કોણ કરે, મુવાં નશીબનાં પણ પાધરાંતો, બ્યાં જાય લાં ચીતળનાં પાદર જેવું કરે,

“આપુ, આવશે તો તમારે માથે નહીં પડે, તમે કાં વગર પૈસે ઘોખી પેઠે ધુવો છો ! હમે તમારું નામ લખએ છીએ ભાભીજી, વાર ?” ગંગા સોર સાંભળી દીવાનખાનામાં ઉભી હતી તે નહીં સાંભળી શકાયાથી એટલું બોલી એટલામાં તો કળ્યાએ ઉઘડી ખરીદી.

“ઘોખણુ તારી કહું તે. રાંડ, તું ઘોખી કહે, શું ? એટલી શેખી તારા માટીને ને ઓશીયાળાં સાસુને ખતાવ્ય, સમજ ? સારી તારા ધરની. હશે તેવુંતો જગત કહેશે. છપરપગી ન હોયતો ધરતું પોગળ કળાય ? મરીરે, આપના ધરતુંતો ઠેકાણું નહીં ને બડાઈ શી મારે છે ? ભણ્યાં તેથી મ્હોટાં ન થવાય ? લાજવગરની શું મોટું લખ બોલે છે ? ઘોખીના પડોશમાં રહેલાં છે તે યાદ આવે છે. હમારી તો બલ્લાએ ઘોખી નથી. ધો તું ને વળી કહે તારા ઘણીને, અહીં કહેવા આવીશ તો ખાસકું ખાઈશ. હે ? જો ખીચારી ચાલી ચાલી અહીં ગજે પડવા આવી, એતું નખખોદ જાયતે મને ઘોખણુ કહે છે, તેમાં મુવાં સાસુપણુ વારતાં નથી, એનાં મરેતે ?” ઓ. ઓ. ઓ.” છેવટે ચુનો ચોપડી ઉપરથી કાળું કરવા કોલસારૂપી આંસુપણુ ઢાળ્યાં. ને ખીચારીને એટલી શરમાવી દીધી, કે ધરતીપાસે માર્ગ માગ્યો, ગંગા અંદર ચાલી ગઈ—

“ઠીક છે એમને આવવાદે, દરરોજ નાહક વેરણી મારે માથે લાગી છે. વેણી ? જોયુંકેની આ નાનવડાઈને મોટવડાઈ.

“હશે, બાઈ, ખાખોચીયાં છળકાય, કીચડમાં પથરો નાંખે તો સાંમા છાંટા ઉડે.”

“હું ખરી તો ત્યારે, કે તેનાં હુંણુ ઉતરાવું. એ છકી છે તે” હું સમજું છું, હમણાં કંઈ નહીં.

“જા, બાપુ, જા. ઘરમાં રસોઈ કર. ચવાતું હશે તે યશે.”

વેળાએ મોટે પીરજ દીધી, પણ આંખનો અણુસારો કરી બન્ને અંદર પેસી ગયાં. ગંગાને હાથે કરી પથ્થર પગપર મારવાનો પશા-
તાપ થયો. રહી. અંદર ગઈ. સાસુને સંકા થઈ, કોધ ચડ્યો. પો-
તાને ચાન ન કરી તેનો રોગ ન સમાગો, તદ્દપી હાલ ન જોડી.
જેટલામાં છંદુ મધુભાંથી છુટેજો આવ્યો, ઉપર ચડતાં નવલગંગાને
રડતી જોઈ. દ્યાર્દ્ર મિતના બાળકે માતા સમગજોડી ગંગાને પુછ્યું.

“નવલભાઈ ? તમે તો રડતાં જાણ્યોછો ? કાણે મારી છ-
આએ ? કહ્યું ?” ગંગા ન જોડી, ફરી પુછ્યું “આમ શા માટે ? તમે
મને કાં નથી કહેતાં ? કંઈ અડગણ કહેવામાં છે ? હું નથી ધારતો
કે તમે મારાથી અનવ્યય રાખો. મારાસગ, જે હોય તે કહી દો. મા-
રા છતાંનો સ્વભાવ સારો નથી, તેથી તેમજેજ કહ્યું વચન કહ્યું હ-
શે, પણ ખુલાસો કરો તો તમારી ઈચ્છાનુસારે તેને હું કહું.”

“કંઈ નહીં બાપુ એતો સોલેજ—”ગંગા હુસકાં બરતી જોડી.

“નહીં માઈ, તમે છુપું રાખો છો ? મારા મેહકાં અહીં નથી
તેથી કદી કહેવાને અવકાશતાં હશે, પણ અહીં તમારે કાંઈ જુદામ
જાણવીજ નહીં, હું પુત્ર તમારોજ છું, તમે મારાં મરી ગએલાં
માતા જેવાંજ છે ને મણી મદારો બાઈ છે. કદી કોઈ બાળકમાં
મારા છાંદા ને તમારી છાની વાત કહેવા દરકત હશે તો હું એવા
નથી કે ખુલ્લું કરીહજી, માટે મને જાણ્યો.”

“તેમાં શું કહું ? કહ્યા કાકીનો સ્વભાવ બાપુ તું જાણતો નથી ?

“હા. તેનાં વદકણીજ છે. સવાર થયું કે “વદ નહીં તો વદવાનું
બદસાર” તેવી તો છે, પણ એકએક તેને વદવાનું કંઈ કારણ હશે ખરું ?

“મામા પોપડો બાવલપુરથી કાગળ આવ્યો એમનો સાર
રંડાએ એ કાણુ જાણે શી રીતે જાણ્યો કે પેલી વેળા સામે નાદક
બને મારો બાંડ્યા માંડ્યાં. મં તેને નેમ કરવા ન દેવા મરીઆઈથી

૧ છંદુની માતા બાળક મૂકી મરી જતાં સવિતાગપરીને મોટાં
માતા બદને જ્યાં કરી જોવાવતો હતો.

૨ નામરોમાં આવ ને એમ કહેવાનો રીવાજ છે.

માગણી કરી તો “આવ બલા, પકડ ગળા” માફક મનેજ ગળે પડી.

“હશે, પણ મામા વીશે શી ખબર છે?”

એમની હાલત દુર્ઘટ છે, એ—

હજી ગંગા બોલે છે એટલામાં યદુરાય જે એમના મોસાળ પક્ષમાં ઘણે દુર પિત્રાર્થ મામાનો દીકરો ગંગાને થતો હતો તે આવ્યો, કે જેને ગંગાના માતાના બાપના વારસામાંથી એક જીજ્ઞ રકમ પણ ઉતઃક્રિયા કર્મ કરેલા આપી વારસદાર ઠરાવ્યો હતો, તે અહીંની કોર્ટમાં ઉમેદવારી દાખલ આવ્યો હતો. જે આ વેળા ગંગાએ માણસ મોકલતાં અગાઉ બીજાને મોકલેથી આ વીગત સાબળતાં બેવડા કારણે આવ્યો હતો. તેને જેતાં ગંગાએ પોતાના મનની ખરી હકીકત જે ઇંદુને કહેવા ધારી હતી તે યદુરાયના આવવાથી મુલતવી રાખી ને યદુરાયને સન્માન દઈ અંદર દિવાનખાનામાં લઈ ગઈ, જતાં પહેલાં ઇંદુને ખોટું લાગશે એમ ડર લાગ્યો. પણ સમજી ઇંદુલાલ-જ ખ્હાતું કાઢી નદીપર ન્હાવા ચાલી ગયો, જેથી નિર્ભયપણે યદુરાય સાથે ગંગા વાત કરવા મંડી. પણ પ્રથમાંજ આંસુ આવ્યાં, યદુરાયને દયા આવી. આંસુ લોઈ નાંખ્યાં? યદુરાય બોલ્યો “ખ્હેન મેં સર્વ હ-કીકત જાણી, પણ હવે શું કરવું છે?”

“અહીં લાવવા માગણી કરવી. પણ હકીલો પોપટ અહીં નહીં આવે, ને કૃશ્ના તો માંદગીના બિછાણાપર છે. એ પણ અહીં નથી કે હું ભાવલપુર જઈ આવું. અને વળી પોપટ તો ત્યાંથી ચાલ્યો જશે, તો પછી મ્હાઈ કોણ? માખાપો ગયાં, ખ્હેન છે તે આજરો થઈ બીન-ભરૂંસે ખાટલામાં પડી છે, અને એકનો એક ભાઈ કુંટબાધાર છે તેને પણ ખોઈએસવાનો મારો વખત આવશે શું?” એટલું બોલતાં ગંગા રડી પડી, ઘણી રડી. દુસકાં ભરવા લાગી. કેવી કોમળ સ્ત્રી હતી! કેવી માયાળુ ભાંડુઓની મમતા? કેવી દયાર્દ્ર ચિતની ગંગા?

“હારે હવે તને શું ઉપાય લેવો ચોખ્ખ લાગે છે?”

“જેકે મારા વર અહીં નથી, તોપણ મ્હારા ભાઈના બચાવ

માટે હું જે કંઈ કરીશ તે નાકચુસ કરવા નથીજ. એ હું સમજાવીશ, મારી પાસે કંઈ રૂપિયાનો નથી પરંતુ પાંગસો રા. ગા દાગીના આપું તે ઉપર લઈને તેને ચુમરીતે રાજકોટ પહોંચતા કરવા, અને પોપટને જ્યાં જાણાયો. એ આવેથી રૂપિયા બરી દેશું પણ તે આપણે બન્નેને સમજ કરવા કરતાં ગ્રીમ જાણને વચ્ચે રાખવો વધારે સાનુકૂળ થશે.” કળિએ ચમકાવેલ ભેગથી ખુબ્બ જોડ્યો હતો તેમ નિર્દોષ ચંદુરાય જોડ્યો.

હંદને રાખીએ તો? ગંગાએ કહ્યું તે બાળક છે. તારી મરજી હોય તો તારા કાકાજી કિશોરલાલને...

ગાંધે યોગે શું? તે મુઠનું નામ મારી પાસે નાં હોતો? તને ખબર નથી કે દમારે તેને છટ્ટા આપ્યું ને જીયા બારમું ચાલેછે? દુરમન કરતાં વધારે, તેને તું ક્યાં વચ્ચે રાખવા માગેછે? ઉલટી ફેરવેતીજ તો, પછી?”

“ગંગા! તારી બૂઝ છે. એમણેજ તારા પત્રની ખબર આપી અને ઉલટી તેણે તો મને બહામણ કરી, તારી દયા આધી ને તારા કમળનું યત્ન તેને કાને આવતાં તે જોડ્યા કે “માફ નાહું કંઈમા રોકાયું છે તો હું લાચાર છું કે મદદ કરી શકતો નથી. બાકાએ બાકાએ કે બાકાડીઓ વચ્ચે ગમે તેટલો અન્તરસ (હન્ડરસ)?” હોય, પણ ગંગા માટે તો માફ જીવ્યું મત છે. આ કામ ખાનગી રાખવા તેનો મત છે. એટલુંજ નહીં, પણ જો ગંગા દાગીના મુકવા ચાલેતો તે કંઈ લાંબા મારા નામે વગર લીગ્યાજે રખાવી આપી રૂપિયા જોડવી દહીં.” આટલી જેની લાગણી અને તું તેને વિશ્વાસ એ મારાથી કેમ કમળ રખાય?”

“તેના મનમાં કપટ બાવેના નહીં હશે?”

“તે દેવ જાણે. પણ એમ હોયતો તેને ગરજશું? મને તો લાગ્યું નહીં, ને લાગતું નથી. તારી નજર ખોલે તેમ કર.

૨ “ય” જોડવા બદલે નીચે (.) અનુસ્વાર મુકવાગી ગિત્ર ચ-એક શબ્દ લેખાય છે. અપ્રમ કિશોરલાલે પોતાને વચ્ચે રાખવા ખુબ બચેલો હતો.

૩ (અમેજી જોડતો મુકવાગીમાં અપ્રમંસ તરીકે લખ્યું પછી ચાલુ ચપરાય છે)

“પણ દાગીના ક્યાં મુકવા? કેમ મુકવા?

“તમારી મરજી મુજબ—

“મહારી પ્રભાસખીને ત્યાં ત્હારા નામે મુકી, મહારા કાકાજીની જામિનગીરી આપો.

“હા. દીકરો. મારો શકપણ લ્હો નહીં, અને પરભાઈ સાઈ થશે. પણ ગંગા?—ત્હારા નામના દાગીના જાણી રાખશે નહીં.

“તેથીજ તમારે નામે રાખવા માગું છું. કદી હું જઈને પાંચસો રૂપીઆ માગું, તો તે બદલે પાંચહજાર આપે તેવી મહારી સખી પ્રભાછે. પણ મેં આજસુધી રાખેલી ટેકને બનતાં સુધી ડોડલી થવા દેવી ન જોઈએ. નિરૂપાયે લાચાર, માટે તેમ કરી શ. રાજકોટ ખીડી પોપટને રેજીસ્ટરથી ખખર કરો. હું પણ કાગળ લખી રાખીશ.” “લ્હો.” દાગીના કાઢી બંડલ કરી યદુરાયને હવાલે કીધા. ચદુ સવિતા પાસેથીજ ગયો. પણ દાગીનાનું બંડલ બગલમાં મારેલું ન દેખાયું. તે છતાં, કજીઆના કંકાસથી તેને જોમતો આવ્યો હતો, અને આ ઘસડપસડથી શક ગયો, પણ બોલી શક્યાં નહીં. ને એ ક્રોધ મનમાં રાખી દાવ આવે લડી કાઢવો મુદતવી રાખ્યો.

યદુરાય દાગીના લઈ નીચ ને અધમ કિશોરલાલ કે જે ગંગાને ફંદમાં ફસાવવા ધારતો હતો, તે પાસે આવ્યો. આથી એ ખુનિનું મન પ્રવૃક્ષિત થયું, ને દાગીના પોતાની જામિનગીરી તજે મુકવા કહેલું હોવાથી પ્રભાકુવરના પતિ પ્રાણુલાલ પાસે રેવન્યુ અદાલતમાંજ પરભારા ખાનગી મળવા આપ્યા. કાળે તે થોડી ખખર છે, કે દમયંતીનો હાર દબાવતાં પોતાને પાતાળમાં પેસવાનો વખત આવવાનો છે. દાગીના મુક્યા, બન્ને જણે સહી કીધી. રૂપીઆની તુરત મુદતની હુંડી પ્રાણુલાલે રાજકોટ ઉપર લખી આપી; યદુરાયે રજીસ્ટર કરી ખીડી, ગંગાને ખખર આપી. પ્રાણુલાલને શક ગયો, તેનું કિશોરે પોતા તરફથી નિરાકર્ણ કીધું. વાચક! આ કરવાનો સખખ પાછળ તને જણાશે. ગંગાએ પોપટપર કાગળ લખી ધીરજ દીધી. ને રાજકોટની ચાકરી મેળવવા માટે લલામણ કરતાં, સર્વ જોગવાઈ કરી આપી. પોતે પોતાના ભાઈના અચાવમાં પાર પડી સમજી, પ્રથમ તો પતિની ગેરહાજરીમાં

કરેલ કામથી સંકોચાણી, પણ તે ખુશું કરી કરેલ ગુન્હાની માફી માગવા વિચાર ધારેલો હોવાથી હૃદયખેદને વિશ્રાન્ત પાડ્યો.

કેવી દયાળુ ખેન ? આવા કહણ સમયમાં પણ ભાઈ ઉપર ખેનનું કેવું પવિત્રને નિર્દોષ હેત ? સર્વ કાષ્ટ ભાઈઓને આવી ખેન કેમ પ્રિય ન હોય ? જગતમાં સહુને ખેનનો તેવો નિર્મળ પ્રેમ દૃઢ રહે; સમયાનુસાર સર્વ મુખી સંતોષી રહી મદદ કરતાં રહે; ને સર્વને એવી ખેન પ્રાપ્ત થાય... ... તથાસ્તુ ...

વાચક ? આ કાર્યમાં કિશોરલાલની શું મતલબ હતી ? એ તારા ધ્યાનપર લેવું આગળના વાંચન માટે યોગ્ય લાગે છે. કિશોરની અંદર ની મતલબ કળિની પેઠે દમયંતી ને કાઈ પણ ફાંસામાં ફસાવી દુઃખમાં જોવાની હતી, એટલું જ નહીં પણ નવલશંકર અને ગંગા વચ્ચે રહેલો પવિત્ર પ્રેમ તે પણ તોડાવી તેને રક્ષણતાં જોવાની ઈચ્છા રાખી હતી, તેથી પ્રથમ નવલશંકરને તો ફાંસામાં ફસાવી આવ્યો હતો. કેમ ફસાવ્યો હતો ? જો.

નવલશંકર પોતાના ન્હાના ભાઈ શામલાલ સાથે વ્યાપાર કરતો હતો, પણ તેમાં કિશોરલાલની સમંતિથી નવલને ફસાવવાનું કપટ થયું હતું. આ વિશ્વાશઘાતની નવલને ખીલકુલ ખબર નહોતી. જો જાણતા હતા, તો મેહેતો, શામલાલ ને કિશોરલાલ. શામલાલ આવી જવા પછી પોતે એકલો પડેલો હોવાથી ખીન્ને ભાગીજો શોધતો હતો. તે કિશોરને ખબર થતાં જેમ ગંગાને ફસાવા બતેજ નિર્દોષ બની વહાલ બતાવ્યું તેમ નવલને પણ ફસાવવા એક દગલખાન ભાગીજો શોધી પરભારે ત્યાંજ લખત કરી, ભાગીયાનું નકી ચોક્કું ખેસાડી નવલ ને ઘર લાવવા બદલે ખીજી દુકાને પરભારે કાઢી. પોતે અહીં આવ્યો હતો.

નવલને એવા બારીક પેચથી ફસાવ્યો હતો, કે થોડાજ વખતમાં તેનું છાપડું ઉડી, ટકેલી આખરે વિખરાઈ જઈ, રક્ષણતાં થઈ જાય. વળી એટલામાં “અધમકૃત કરનારને ઇશ્વર સત્વર સદાય-ભૂત થાય” તેમ ગંગાને ફસાવવાની ખીજી જોગવાઈ શોધતો હતો. તેનાં પણ અનાયાસે સફળ નીવડ્યો. ને એ સફળતામાં પોતાની દરે-

ક ધારેલી ઉમેદ પાર પડી. નવલશંકર રજબ્યો. ગંગાને ઘણીથી વિ-
મુખ કરવાની યુક્તિ યુક્તિ રચી કે પ્રગટ વાત નવલને કાને આવતાં
તેનો બન્નેનો પ્રેમ તૂટીજ નાથ, એવી સંકળનો બહાઈ; અને ન-
વાળ આકારમાં બેવાની બેગવાઈ આવી. ગંગાને શીરીતે અનાયા-
સે ફસાવવામાં પાર પડ્યો? વાચક! તને તાજી યાદદાસ્ત હશે કે, પેલી
કુલટા કજીઆ હમણાંજ ગંગાસાથે લડી, અદાવત કરી બેઠીછે, ને
કીશોરલાલ આવતાંજ તેને વઢાડવીછે. પણ કિશોર શાણો હતો. વે-
ર લેવાની યુક્તિ પેટમાં પેસી છરી મારવાની હતી, તેથી નવલશંકરને
ફસાવી આવતાંજ કજીઆએ કુટીલ કંકાસ માંડ્યો હતો. “ભાવતું
હતું ને વૈદે કહ્યું. પોતાનું મનસ્વી કામ પાર પડતું હતું, ને કજીઆ ને
સંતોષ મળતો હતો, તેથી વાત સ્વિકારી કજીઆને સંતોષ આપ્યો,
પણ કુટીલ કજીઆએ શું યુક્તિકરી? દશરથને વશ કરવા કેટલે શું
કર્ચું હતું? કુલટા જિ કેવાં ચરિત્ર કરે છે? બે—

પ્રકરણ ૭ મું.

કૂલટાનો કૂટિલ સંસાર.

સવળુ કરતાં અવળું નડ્યું, પરદુઃખ પોતા પર જઈ ચડ્યું.

પરજનને દેતાં કંઈ રંજ, અતે જાગ્યું ધરમાં ગંજ.

આઃપાકં ન કરોષિ પાપિનિકથં પાપીત્વદીયઃ પિતા
રણ્દે જલ્પસિ કિં તૈવ જનની રણ્દા ત્વદીયા સસા ।
નિર્ગચ્છ ત્વરિતં ગૃહાબ્ધહિરિતો નેદ ત્વ દીયં ગૃહં
હા, હા નાથ મમાગ્ર દેહિ મરણં શષ્પં મદીયં ગતમ્ ॥

સુમાધિતરત્નમાળાગારમ્ ॥

દેશી કહેવત મુજબ” ભુંડા માણસની પાસે રહેવું ભારે” તેમ
કુલટા જિની સાથે ધરવાસ. ચલાવવો, તેપણ બહુધા કારી ને ભારી
છે. તેના કંકાસ, તેના કજીઆ, તેનાં દુરાચરણ, તેનાં કટુવચન, તેનો
વિશેષ, તેનું દુર્મુખ, તેનો દુરાગ્રહ, ને તેનો અધિકારી પ્રેમ, એ બ-

ચીત સંસાર કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થતા ત્રાસિત પુરુષોને બહુ કાઠીણ્ય થઈ પડે છે. તે જેની સાથે વિરોધ કરી એસે તો ધણીને તેની સાથે પ્રકાપ કરવાની જરૂર પડે છે. ધણી કદી સમજી હોવાથી કાચાકાનનો થઈ ન કહે, અગર “પોતાની સ્ત્રિ વટકણી છે તેથી એમનોજ દોષ હશે” એવું માની સામાની સાથે પ્રતિસ્પર્ધાણું ન બતાવે, તો તેની સાથે જે રીતે લડાઈ થાય, તેમ બતલાવવાનાં ને સમજાવવાનાં આવશ્યક કરી, અગર ધણીની નિંદા કરતી જણાવી, અગર પરાયાપાસે ને માણસની નિંદાનું કારણ ધણીને જણાવી, અંતે લડાવી મુકે છે ખરી; ફૂલટા સ્ત્રિ ધરના નિર્મળ સુખ ચંદ્રને સ્પર્શ કરનાર કલહરૂપી રાહુ છે, ફૂલટા સ્ત્રિથી દુલ્લનો ક્ષય થાય છે. ફૂલટા સ્ત્રિએ દેશમાંથી કિર્તી જાય છે. ફૂલટાથી તે નિતી બૃષ્ટ થાય છે, ફૂલટાથી તેનું શરીર ક્ષીણ થાય છે. ફૂલટાથી ઘરમાં ખાંવા અન્ન રહેતું નથી. ફૂલટા સ્ત્રિ વગર અપરાધનું શિક્ષાસ્થાન છે, ફૂલટા સ્ત્રિ સાથે વ્યવહાર કરવાને તપેલા સ્થંભની બાથ ભીડની બરાબર છે. ફૂલટાસ્ત્રિનો સંયોગ અશિવત્ છે. ફૂલટા સ્ત્રિનો પ્રેમ વિપત્તિય છે, તેનું સુખન પ્રચંડ દિગ્વીર છે. અને ફૂલટા સ્ત્રિ એક દુર્ભીષાક નર્કની ખાણ છે, ફૂલટાસ્ત્રિથી થતી સંતતિ નપુ-શક પેદા થાય છે. ફૂલટાસ્ત્રિથી સંસાર ધુળ, મંદી જાય છે, અને ફૂલટાથી છવતાં છતાં મરવુંજ વધારે ઉત્તમ ગણાય છે.

જે તે બહુ ખુશી થાય છે, તો હર્ષલાત મારી પુરુષનું મન પોતાના મનથી રંજન કરે છે, અને એવી ફૂલટાથી આખો સંસાર બગડી અંતે નર્કને પ્રાપ્ત તે નર થાય છે. આવી ફૂલટા આપણા નીચ કાનતરાખાન ખૂનો કિશોરલાલની સ્ત્રિ છે; કિશોરમાં આ લક્ષણ છે, તો ફૂલટા કુટુંબમાં ઉલટું લક્ષણ છે. જેકે પોત પોત ખીલાયું છે જે-વો “જસમે જોગી, તેવીજ માલકી મકવાણી” છે. તોપણ કાલીનાગ જાતે ખુની છતાં, શોખીનને હિંગકે. પ્રેમની દરેક આગતમાં પ્રવીણ છે. ને એવા ખુનીઓ વિપયાંધીને વ્યસની બહુ હોય છે, અદર્શનીક લક્ષણ તેનામાં રહેલું છે. એવા નરની ફૂલટા, નવલગંગા નાયિકા સાથે ટોટા કરી “ઉલટો ચોર કોટવાલને ડો” તેમ વાવાઝરું લઈ જે-વી ને “ધણી ક્યારે આવે ને ક્યારે લગવું?” એમજ વિચારતી, પોતે

લડાઈ જીતેલી છતાં, બેયાર ગાળો વધારે ચાપડેલી છતાં, અધટિત બોલ નવી વહુ તથા સાસુજીને ઉપર જતા પેરામણીમાં આપ્યાં છતાં સ્તિરાડની પુરૂષ રાડ કરાવા દુષ્ટણી ભાર્યા તૈયાર થઈ બેઠી ને એટલામાં તો કાળું કામકરી જેમ દુશાસન રજસ્વળા સંતી દ્રૌપદીને પકડી દુર્યોધન પાસે બહાદુરી જણાવા આવે. તેમ કિશોર બિયારા નિદોષ મુસાફરને સપડાવી પોતાની ફૂલટા સ્ત્રિને વધામણી દેવા, ને શાખાસીનું ધનામ લેવા આવી ચડ્યો. પણ આવી જોયુંતો ખરેખર મહારાણી કેટલેયું દેખાયું, અને તે સાથે ધારા નગરીનો મહારાજા ઉદાદીત્યની નવલરાણી વાઘેલીનું વૃતાંત પણ યાદ આવ્યું. ને તાડિકા જેમ હજારો ભક્ષનો શિકાર કરવા વિચીત્ર આકૃતીમાં મદમત પડેલી ન હોય? તેમ પોતાની સ્ત્રિને ક્રોધી મુખમાં છુટા નિર્લજ ઉઘાડા વાળમાં અર્ધ અંગથી ઢંકાયલા વસ્ત્રમાંહે મોહક શ્રંગારમાં આડું મોઢું કરી બેઠેલી જોઈને જાણ્યું કે આજે “ખીલાડી ઉંદરને મારી લોહીયાળો મોઢે મોં લુંછતી ને કચવાતી બેઠી હોય” તેમ કજીઓ કરી કંઈ વધારે આગ જગાવા માટે બેઠીછે, પણ કંઈ નહીં” એમ મનવાળી અંદરગયો, અને જ્યાં કજીઆડુંવરે જાણ્યું કે “મારી પાસે આવેછે,” એટલે તો દુષ્યંતે જાણે શકુંતલાને જોઈજ નથી, તેમ રમરણુ લાવી ક્રોધમાં બેઠી, ને શારંગવાદી ઋષિઓ રાજાને શકુંતલાને રાખવા વિનંતી કરે, તેમ થાકેલો કિશોર પાસે જઈ બોલાવા વિનંતી કરવા માંડી.

“જુગારી, ચોર, વિષયાંધી, ને ખૂની, એટલા સ્ત્રિ ને આધીન હોય છે. જરા ખભાપર હાથ મુક્યો, ત્યારે કેમ વીંછીનોડંસ થયો હોય, તેમ અંગને સંકોચાવી દીધું. ત્યારે ફરીથી જેમ “અમલદારની ખીદમત કરવા ચાકર કેમ પાય તલાંસે” તેમ નમતો પડતો બિયારો લાચાર બનેલો ખુની, નીચે બેસી મોં સામું જોઈ બોલાવા માંડ્યો. પણ આ ફૂલટા એકની બે થાયજ કેમ? નહીં જાણે પ્રેક્ષાવતીને સામું વિષયી ઠાકોર લાલચથી મનાવતો બેઠો નહોય? ને તે સ્ત્રિ તેનું મુખ જોવા હઠીલાઈ કરતી હોય, તેમ આ ફૂલટા કરવા માંડી. છેવટે મુખ ને પણ સાથે કામ લગાડવું ઉચીત ધારી પવિત્ર પ્રેમના શબ્દે સ્મિત-

૧ સ્ત્રિઓ માંહેનોજ કજીઓ-

નારો મનાયા. પેતાનો બેઠ જાગૃતા, અને થએલ ફતેહગંદીની નવી જાગૃતિથી ખબર કીધા. અંધારો પડેલો જુની બોલ્યો.

“વાત વાત મનમસાદુન, આજ તો કંઈ જાગૃતિગોઠવણમાં પડ્યાં છે? ક્યાં જાય

“કંઈ જાગૃતિ ફતેહગંદીની લગાઈમાં ઉતરેલાં લાગો છે? બેઠું કોય

“હો, હો, અને સદાય જુન થયા વિચાર લગાવતાં દશોઈ જાગૃતિનો નાશ

“તારે કંઈ કામ કોઈની જાગૃતિ આપાત મારતાં દશોઈ ક્રિયા વેશ

“તારે તો આપ પ્રેમ અનાવતાં દશોઈ

“મોટું વિચાર.

“ક્યાં, વહી આગળ કામ?

“અને આજાયસો નથી? “તો તમે આપો બોલ્યો, તારે કંઈ, અમા તો સત્ય નાશ જાગૃતિ.” હુમ્મણી રંગએ કેટલી વારે જાગૃતિ આપ્યો. “જાગૃતિનું તત્ત્વન મીઠે અનનદું મીઠે નાઈ, એકને કાલ કીજણ એકે આરસી અત્યાઈ.

“કંઈ તખીયત અસાધ દશોઈ” જાગૃતાં કતાં મીઠવી રમુજ મેળવવા બોલ્યો

“મજા રહે અજા કરતા,” આટી રહેતાં થીજ તરફ પુટ ફેરવી.

“પ્રભુ તું દમગાંઠ આપ્યો—

“દરે, તેમાં મજા મુંડાદો ઉપડ્યો, “આપ્યા કોઈ નાખો વખાર”

“તારે થીજ કરેતા?

“આપુ ન આપ્યો, તમારનો,

“તારાથી થીજું કાણ?

“કે જાય તે?

“અજા એ વારે કંઈ બોલ, કંઈ દાવ્યકર, કંઈ સંભાળકર, કંઈ વલકા, મેલગાં કંઈક.

“અજાને તારે રહું તો છે, એનું નખાદ અમ, મીઠાં તો કુળે

નથી રહેવા દેતાં, ને તમે પણ કાં, ખાલી સતાવો છોં? રમવું ને ભમવું તમને સૂજેછે, હમારા કાળજમાં તો કોલસા સળગ્યા છે, ને હોળી બજે છે, કેમ જાણે કમાઈ ને લાડ કરતા નહોય? બોલ, રસ, ગા, દાઝવું રે તમારું દાયરું? ખીજ પાડતી બકી.

“પણ તને થયું છે શું?”

“તેની તમને શી પીડા, મારા દુઃખમાં તો તમને હસવું આવે છે?”

“એમ બોલે છે પ્રીયા?” પાસે બેસી ગયો.

“દુર રહો, જાણ્યું તમારું હેત?” કહ્યા ઉઠી ગઈ.

“પણ વલી કાં?”

“બહુ સાંઝું. હું સમજીશું કે તમે સ્વાર્થના સગા છો, કામ પ્રદે ત્યારે કેવા ખીલાડી પેઠે લપી જાઓછો, ને હમારું કામ હોય તો જાણે બાપા રાવળ? કેમ જાણે જગજીવી આવ્યા નહોય, ચાલો મરવાદો?” ચાલી જવાનું ડોળ બતાવ્યું.

“ને તેમજ છે વહાલી? તું મારી વાત જાણસે તો તારો સઘળો રોસ ઉતરી જશે, ને તું પણ આ છે તેથી ઉલટીજ મગન મગન બની જશે. તું જોતો ખરીકે એ ફાહમંદીમાં હું કેવે હાલ થઈ આવ્યો છું?”

“ચીંથરાને, પણ તે મારે માટે તો નહીંજ કેની ?

“મેં ક્યાં કહ્યું કે તારેજ માટે, પણ હું તે તું નહીં કે?”

“મારું હોય તો હું આમ પાપમાં દુઃખી હોજી? મારે તો જીવ-તાંજ રંડાયલી—રડવા બેડી

“સાધવીને તો એમજ બોલવું ઘટે

“ત્યારે લાવ્યા ખીજા! કપાળમાં ડાહમ દેછે, કોણ? લાવ્યા હત તો મારે આજે લવાડો કરવો પડ્યો તે થાત? પછી તો તમારે નામેજ ન કુટાત? રાંડે હજારો ગાળો દીધી, ને મારે સાંખવી પડી, તે તમારાજ પાપ કેની ? બધું મોતે નથી આવતું કે દુખમાંથી તો છુટીયે.” કંગા મુડી થઈ.

“કોણે તને કહ્યું? અરે આ હૈયાતીમાં તારું નામ સેનાર કોણ?

“તમારી વહાલી નવલી? સમજ્યા.” ડાહમાંથી ઝંઘડો જગાવા બોલી.

“દવે નું છે, વડાડી સાની દવે તો તે ગારી એક વેરણી નહીં છે, નેવે નમે ક્યું?” તે ગારેબ લકનો પેટમાં રહી હતી, તેમાં પ્રાંત મળી.

“હા, હા, હા, એક વખત નહીં પણ હજાર વખત. તેથી દવે તમે શું તેના ધન કાપવાના છે? ક્યું હું સાંભળી રહી. ને ત-
મે પણ બદલ્યું. દવે તો પુર હોયો?”

“તારી હજી પણ નહીં રહી હતો તો?”

“કેમ તમને પરમેશ્વરના હીકરા થઈ ગયા નેદાય? “તે તારી હજી પણ નહીં રહી હતો તો?” મો ગણતી ખીજ પાડતી બોલી—
“મરે તમે? ને આઈડીનું ઉપરાણું કરવા નીકળ્યાછે?”

“ખટ્ટી તો તું સુખી કેની?”

“ને દવે આની હવતાં શું સુખના દગલાછે? પાછળ સુખી થશે? સોડના કાપેમાં બળી રહ્યા, ને તેમાં જોડું પડતું હતું, તે આ ક-
હેલે જ્યાં તો રેડી દેડું કાળવું ક્યું, મરે એ કરતાં તો મરતાં કે
મરેલાંજ સારાં.

“તારો ક્ષમાવાળ જરા એવો છે, તેથી મેંતો ક્યું. તેમાં ગીડ
સાલી ગણવતી વાદ?”

“ગીડ ન મરે? એક વાત તો ફરી સાંભળવી નહીં, ને “આ-
ગા, ના—તો કે જોડું” કહેવો, તો તમારામાં અફસ દવ તો મારે
કાદગ રેવા સાવા પડન? પણ માથાપેનબોલગીમાં એવાં તો કે “જુ-
લમણી જેવા વમાઈને કોંઈ કાઢ્યા.

“શું તારે ન મરનો દવો તો મરનુંજ હતુંતે.

“તારે નહીં, પણ દવે તો મરનુંજ પડશેતો? દરેકજનાં દખાણં
નહીં ખમાતાં?” રહી પાક મરી.

પડ સુખમાં.

“તારે તમેજ પડે, કોઈયો પડન આગોઈ; મને મરવા દેશો,
પોતાના “આ નામે અપડી.”

“તારે એ પડનને નું રેડી રહેતો નથી હો? તારી હજી મારાં
રખેલાંજ હું તમાર કહેલો”

ત્યારે વાટ કોની જુવોછો, ને વાર શાની લાગાડોછો. કરીને શું કરવાના હતા? બે લાતમારશો, કે બે પાંચ હુંસા પાટુ કરશો એકેની? એમ હશે તો ખમી રહીશું, માળાપે એવા ઉતરેલ ધણી સાથે પરણાવી, ત્યારેજ એવું થશેના ?

સાંભળી રહ્યા.

“હમે અપ્પણા જાતના શા-ભાર, ધરનાં આમ કરશે તો બહારના શું નહીં કરે,” મુગા રેહેવાનો લાલ લીધો.

કિશોરે દયા ખાધી.

“અરે રામ, તારી કેવી દયા? કે આ દુઃખતાપર ડામ દેનારને દીધી માળાપને મુવાંને શું કહું કે “કસાધવાડે ગાય ખાંધી” દયાની માને ડાકણે ખાધી.

“એ રાંડ? હું બોલતો નથી તેમાંજ દોડતી જાયછે કે, હે? એક લાત મારીશ તે ખાલ પાડી નાખીશ. સમજ ? હું જેવો ખીજો કાઠ ભૂંડો નથી, હા.

“તેથી શું થઈ જશે, દુઃખ ખમતાં મટીશું, પાને પડ્યા છે, તે ખીજું કરશો શું લીધું? રાંડ ડોશી પણ ભસતી હતી ના કે આપનું નામ કેવું ઉજાળે છે.” આગ વધારી, “ખાડો જોદે તે પડે” તે મુજબ એ દાઝ એના ઉપર ઉતરી”

“તે ભલે કહ્યું, પણ રાંડ તેંજ ઉતારી પાડ્યા કેની” તેમાં વાંક તો તારો કેની, તને છોકરું થયું હત, તો ખીજ કરવાનું મને મન થાત, ને મન ન થાત તો આ કલેશ રોપાત !”

“મારા હાથમાં જણવાનું હતું કે મેં ન જણ્યું તે?”

“રાંડ કાવતરાં તારાંજતો ?”

“મારાં હશે, તો મારાં મરશે. નકર તમારાં તો” અટકી

“મારાં—મારાંને મારે છે? રાંડ મારાને મારે તો પછી તું શું કામની છે ?” ખડું ક્ષત્રિય લોહી રણમાં ઉછળે તેમ “પોતાનું તે પોતાનુંજ છે” એમ સ્વાભાવીક લોહી ઉશ્કેરાયું. અને બે ચાર લાતો લગાવી કહાડી. બુધે ઝાર ખાજરી બુધે નાર પાધરી બુધે ડોચું દોવા દે બુધે છોર છાતું રે એમજ જાણ્યું.

“એના મારા બાપરે? દોરો, દોરો, મુવાએ મારીરે? એનું ‘નખખાદ’ જાય, એનું સત્તાનારા જાય. એનો વંશ જાય. એનું દુષ્ટી” “હવે, મુવા કાગવેલીયાએ સોરાડી નાખીરે માડી?” મોટેથી જુગ મારવા માંડી.

“મુખ રાંડ વઢેલ? ચીરી નાંખીશ; એકદમ છડનું?” નિતીના માર્ગે દરેલી કાગી નાગના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને નિર્દોષ નવલની દાઝ ઉપરે બાળી અનિતી કરનારપર બદલો વાળ્યો.

“માર, માર, મુવા સાંટડા? તારે વેંછંએ તેમ માર. “મારીને કોઈ માયુ, ને કાદરાતુ” મુવા હું બાણુંધું કે તારી ડાઠ થીછ કાર સમજી છે. પણ રોવા તને આખો ને આખો ખાઈ જઈ, ને સામાને પણ બરખી જઈ તોજ ખરી? અરે, કદી મારી નાખશે તો ડાઠમાયુ ચક્રને પણ હવે લડે? હું કાણુ?”

“હવલી ડાઠમાયુ રાંડ, લવારી છોડ, તારા ફૂલડાવેડા મુકી દે, વંચ્યા?” પાટુએ પૂરી કીધી.

“વંચ્યા! હા, હું એવી રહી તો મુવા તને કહેવા ચલું કેની? તને પરખી તો તું કંઈ ને? ખીટખી પગા? તું કહેછે તો બહાર માંડે શું દશે? મને મારીને અધમોછ કરી મારા બાપ?”

“વલ્લુ તો ચીરી કરીશ”—વનનો વા અડી ઉઠ્યો. જુગની દાઝ ને પેટની દાઝ અડી નીકળી.

“હે માર, તે ખીટયા સાંએયું ને કર પછી જેલ જવા. મુવા કોઈ કપાળમાં પછી ડાઠ દેશે તે ખાજે? રખાડ વાંટો, એ તો હુંજ લીધે છું કે માળ, બેળ, લાતપાટું ખાઈને પણ ઘર સજાવુંધું. નીકર ખાંચર પાન તારી રોડી નવલી આવત તો વળા દાન વીધત?”

“કેમકે?” રાંડ ચરમા? જરા લાગ, હવે ન બોલ. હું હવે નથી ચોંટી સહ્યો. હા હું જેવો કાઈ જુની નથી, બાહ જેવા બાહને પણ મારા જુનના આંગેલામાં છોડ્યો નથી, તો તને શું છોડું?” આંગ સલી વેગ, મોતનું મોતનું પાખીમાં પાખું વેંધું, ત્રિ દશ કરી કાગ કહેવા માંડું “જેવનાર મારી” બની, પેલી.

“મુવા હું? તમારે મારનું પરીધું. નખડી માંડું. મારો, વેંછંએ

તો ઉગારો, હવે તો ખસ. હમે અધરી જાત શું કરી શકીએ ? હમા-
રાથી શું થાય ? અહુ જીવ દુઃખાય તો રડીએ, ને અહુ કાળ ચડે તો
મરીએ ? ભાયડા આગળ બાઈડી સરજેર છે ? કીડીનો ખાધેલ પણ
ભાયડો, બાઈડી ગમે તેમ બળવાન હોય પણ ભાઈડા પર હાય ઉ-
પાડવાની હતી ! એતો ભાઈડાનાં હૈયાં દૈવ જાણે કેવાં કઠોર કર્યાં છે
કે વગર વાંકે નિદોષ અબળાને લદારે છે, ને ઢોર પેઠે મારે છે. હશે
જેવાં નશીબ ! કપાળે ચોંટ્યા કાન કાઢી નાખવાના છે ?” રડતી રડતી લટી
ગઈ. અંદરનું તો કારણ **નવલને** ફસાવવાની વાત સાંભળી તે જાણ
વાનું હતું, તેથી માર બાધા તે પણ માંડી વાળવાની જરૂર, એ ભેદ
જાણવા, તે નવલને ફસાવવાની યુક્તિ માટે પડી હતી. જો એમ માંડી
ન વાળે તો ધારેલી ધારણામાં બરબાદ જાય તેમ હતું. આ તો એકા
એક પાણીમાંથી અગ્નિ ઉઠી હતી, અને નહીં ધારેલું આડું ઉતરી ગયું
હતું, તેથી ધણીની ગોદમાં પેસતી બોલી.

“સારે પહેલેથી એમ પાધરી બોલી હત તો ? પણ વાધરીના
દેવને ખાસડાની પુજા થાય, તોજ માને તો ?

“બોલો, બોલો, આજ હું નમાયી છું. કંઈ નહીં. હવે મારે જી-
વીને પુરું કરવું નથી. ખસ મને મારા બાપને ત્યાં મુકવા માણસ
આપો. તમે જ્યારે આમ થયા તો પછી જીવીને શું કરવું છે ? ધણી
ઉઠ્યો, રાજા રૂઠ્યો ને પ્રભુ તુટ્યો પછી શું ? ખસ ચાલો, હું તો આ
આ ચાલી, મારે કંઈ લેવું નથી કે દેવું એ નથી.” દમથી વાત કરી.

“હવે ખસ કરવું નથી કે ? જોજો હં, મારો મિજાજ ખાટો છે.
હં- પછી રખડી સમજજો ?

અમથી પણ નથી રખડી એવું નથી, પછી “આમે રાંડીને
શીરાવતે પણ રાંડી,”

“એમ કેની ? જા, જોજી ?” રોડમાં બોલ્યો.

“નહીં જવા દેશો તો સવારે મુડડુ જોશો.

“ઠીક છે હવે જવા દે ? બાઈડી બુદ્ધિ રાખમાં, ઉમરે પહોંચી,
લાયક થઈ તોપણ હજુ ન્હાનપણની હડીલાઈ ન ગઈ ?” સ્ત્રીની સા-
હસ બુદ્ધિ હોવાથી અને ગરમ મિજાજની ફૂલટા સ્ત્રી હોવાથી નકી

મરશે, તે મરશે તો ફરી નાગશે નાતમાં ન મજશે, એમ જાણી
તથા બાકના વકરપર ફરસ બસી ગએલા સમગ્ર સિને મનાયા
તરતીત કરવા માંડી. પણ દુરાચારી કહ્યા એક ટકી બે થઈ તરી
“કેરને માથે સવારી” અને જાણે વળતનો લાભ લીધો.

“હશે તમે તમારે નાનકે કંઠાસ ફરી માથુસ સંબળાવવાં છે ?
કેટલો શું કોણે કો ?

“થયું તમે માંડી વાચ્યું—તુ પણ જોઈ નથી ઉતરી જો ?

“હા, હા, એમ ફરી મને ફાસલાવોછો હં ! હસી પડી.

“બહો, તમે તો બસ.” નમી પડ્યો.

“કાલે દીન એમ કરશે ? આપો કોણ ?

“એ, કોણ. થયું ?

“પણ ફરસ ચુન્દાની શિક્ષા ?

“વળી શિક્ષા શી ? જોઈએ તો બે લાન મારી લે, બસ ?

“નહી, “ધોળીએ ધોળી ન ચું, પણ અપકારના અદલામાં ઉ-
પકાર કરે” કહ્યાની બદમાશી દેખો, મૂંઝાની સાચાશી દેખો”

“શું તારી પણ કચુર નથી, કે હું છું.”

“તમારીને મારી અનેનીકરની શિક્ષા કરવાનું તમને સોંપું તો ?

“ના, ના, તુજ શિક્ષા કર. તારા પોતા પોતા હાથના માર
મને બહુ મીઠા લાગશે.

“ના તમે.

“ના તમે ?

“નાર શું ?

“એક અંધાર સુંગમ”

“સુન્દા.....સુંગમ લીધું, ને અને બેઠી પડ્યાં, ક્યામનું
ફરસ બાળે, સુખી સંસારને દુઃખી વ્યવહાર. ને આનું નામ કોણાય.
વાસ્તવાદ આ-અસાર પણ પોતાના મનનો સુખી છે. પણ એક
સિને નીચાણ સતાં બેઠાં લેવા લાગે છે.

કાલે કદીએ મીઠી ન થાય, તાર દોડે આંકે છવ વળ.

જોયે બહાણ ફરી મન ફરે, મુઠે પુરાઈ મુઠે નવ મરે.”

૧ કાલનેકે દોડે ૨ મરતાં સુખી

“કેમ પ્રિયા? કહે, હવે શું હતું?” પોતાના મનમાં ખાટી ગયો, નાણી બોલ્યો.

“શું કહું? એ રાંડે નાહકનો કળઓ કરી તમને અને મને બેઠને ચીતારી,” ખાટી ખાવા ચડાવ્યો.

“પણ કળઓ થવાનું મૂળ કારણ?”

“કારણ શું? એમનો કાગલ આવેલો ને વેણી ને હું, હમે તો બેઠ દુનિયાદારીની વાત કરતાં હતાં તેમાં—“ચોર હોય તે ચોર દેખે” તેમ સુગાણી, ને કળઓ કીધો ?

“કાગળ શો?”

“તેના ભાષનો.”

“શું હતું?”

“એમના ભાષને એની કાઠીએ કાઢી મુક્યો છે, એમનો કાકો હાલ ભાવલપુરની અટપટમાં કંઈ ઉપડી ગયો છે, ને રૂપીયા પાંચ-સોની જરૂર ધરાવે છે.”

“શા માટે?”

“એક નોકરી મેળવવાના ખર્ચ માટે.”

“તે માટે નવલનો કંઈ વિચાર જણાવ્યો છે?”

“એ પક્કી છે, વિચાર શું જણાવ્યો? નવલશંકર ભાષ વિના પાણી પીયે તેવી છે કે?”

પણ કદી સુકિત કરે, તો ચાલે ખરી, કે?”

“હું માની શકતી નથી”

“આ વાતની મારી જી બાને ખબર છે?”

“ના.”

“સારે કદી એ રૂપીયા આપવા માટે તેને જાણુ પણ થવાદે તેમ છે?”

“ના.”

“તો પછી ખાનગી કામ થાય તો નવલને પણ જણાવવાની જરૂર ખરી?”

“એ શી રીતે કળાય; તેના મનનો શો વિચાર હોય?”

૧ માતાને જાણ કરી બોલાવવાનો નાગરોમાં રીવાજ

“તું તપસ કરી રહે ખરી? કારણકે સ્ત્રિઓનું કામ પુરુષથી ન થતી રહે.”

“મારી સાથે તો લડી છે. પણ મને લાગે છે, કે તમે તેના પોતાના મનને તેના મામાના દીકરાને મળા, અને પછી કંઈ દુઃસાવવાની તજનીજ કરો, તો રહેજ નથી રહે.”

“જરાજર. કીક યાદ આપી,

“પણ કેમ કરશો?”

“હું નવલગંગા ને તો જરાજર ખાડામાં ઉતરી આવ્યો છું; હવે કદાચ એનો અમલ કરવા નવલગંગાના દાગીના લાયક કરવા લતા, પણ ત્યાં તો ઇશ્વરેજનો અનાયાસે આ યોગ મેળવી આવ્યો. હવે તો અદાનાં “નેવનાં પાણી” એને ચર્ચાં પ્રિયા?”

“નવલગંગા શી રીતે દુઃસાચો છે, કહેતો ખરા. કેટલક વળે?” કહ્યો બાલી.

નંદલાલ નામનો વકીલ જે હાથડો વ્યાજ ખાડ ને લીગધારો છે, તેની સાથે બાગ કરી દીધો છે. તેમાં એવી સરતો નાખી છે કે!

૧—કદી નામામાં કે ઉપરાણીમાં ધોંટાળો નીકળે અથવા અપારમાં કંઈ તોડો, વા નકારી આલમગત વળ્યામ, તો બાગ ખેંચી લેવો.

૨—એમ ચર્ચાં, આપેલા પૈસા તુરત દેવા. ને તેમાં કમર કરેતો મને વતીન રાખ્યો, તેથી મારે દેવા.

“સારે બેં મીર માર્યો. વાદ, વાદ, “મારનો જિંદર ને ખાલ્લો માર” એવું કીધું, તેમાંતો ઉલટા તમે કરી પડ્યા, લાય, લાય,” કહ્યો એ વચ્ચે હાથજી કમું!

પણ એવઃ કાચા નથી તો! જે તેની પાસે એવી સરતે લાગતી લીધું છે, કે કદી તે પૈસા ન આપે તો તેની રિતના દાગીના વળે મને ચર્ચાંન કરવા.”

“જરાજર, તારે તો કીક પોત છે. અને દુઃસાચો. થોડા દિવસે આગળના અપાર મશે, એટલે પૈસા માગશે. નવલગંગા પૈસા

ડરી નાખશે એટલે દાગીના માગશે. અહીં દાગીના જોતાં ન મલશે એટલે ભવાડો?

“હારે તેના મામાના યદુરાયને મળું, ને તેને સાથે રાખી ગંગાને ફસાવું, કે ગંગાને પણ વિશ્વાસ આવે.

“હા, અત્યુત્તમ—જાઓ” કિશોર ગયો, કણ્ઠઆનો રોશ ઉતર્યો કિશોરે ધારેલી આશા સફળ થઈ, યદુરાયના કાન. ભંભેરી ગંગા પાસેથી દાગીના કઢાવી, પોતાની ઉમ્મદમાં પાર પડ્યો. આવી રીતે અન્નેના ઉડતા ફજેતીના વાવટા જોવાને તદ્દપી રહ્યો. ગંગાએ વાત વિસારે પાડી. નવલશંકર ગંગાપરના વહેમની વાત આ કામથી વિસરી ગયો. મામાની તખીયત સુધરતાં રજા લઈ કુબેરપુરની દુકાને ચાલી ગયો. ને પરભારે ત્યાં જવાનો પત્ર દેવલપુર માતાપર લખી જણાવ્યો, પણ ભાગીઆં સખંધી કંઈ હકીકત લખી નહીં. કિશોરલાલે કરી આપેલ ગોઠવણથી ગંગાએ પણ યદુરાએ કિશોરલાલ વિશે કરેલી વાત ખરી માની, ને પોતાનોજ “કિશોરલાલ હવેથી ખેરખાહ થવા માંડ્યો છે” એવું સર્વના મનને ઉતર્યું, પણ ચળકતી ચામડીના કાળીનાગને કાણ નહીં જાણતું હોય, કે તે વિષ વગરનો હોય! અજાણ જતું આ શું સમજે? ખગલો ધ્યાન ધરી એસતાં મચ્છને શું ખબર કે એ ખગલકત ખાઈ જવાનો છે, તે પાસે ન જવું? યોગ યોગે મળે છે, હારે સર્વાનુકુળ સંબંધ આવીજ જાય છે.” કાગતું એસવું, ને તાડતું પડવું. સીતાતું હરણ ને દશરથતું મરણ.

મર્તાચરામોજનકઃપિતાચ, ગુરૌર્વસિષ્ઠોસકલાર્થસિદ્ધિઃ ।

સુખંનલભ્યેત્તૃણમાત્રસીતા, દૈવોવલ્લીકેવલ્લમિશ્વરેચ્છા ॥

રામચંદ્રજેવા પતિ, જનક વૈદેહીજેવો પિતા. વસિષ્ઠ જેવા ગુરૂ, છતાં એક તણ માત્ર પણ સીતાને સુખકાં ન મળ્યું? દેવેચ્છા ખળવાનછે, તેનાથી શું થઈ શકતું નથી? થઈ શકવું તેમને હાથછે ખરું પણ નિમિત્ત માત્ર ખીજને આપેછે, જેમ લક્ષ્મીની શંકામાંભગવાને ડાખલીમાં પુરેલી કીડી ને જે ચોખ્ખાનો દાણો લક્ષ્મીના કપાળમાંથી કુદરતી યોગે પાડી, પૌષણીક અનુલંબખતાવ્યો હતો, તેમાં ક્યુંતો

દરિયે હતું પણ સક્રિય નિમિત્ત માત્ર હતો. તેમ કરતું છે, તો પેલા
 કાવચોગ્રાસી લીમકારાને પણ દુશ્ન આ બે વધીત્ર હતો, તેનેજ નિ-
 મિત્ત હાથપ્ર પ્રમટ દેખીનું નાખીને કરી રાખ્યો હતો, એક નિમિત્ત
 આવવાનું, તે એક દરતી નિગમ છે, “નજ દગમંતીનો વિગોગ
 કરાવેલો હતો, બાનુમતિનેય આપવો હતો, ને કલિને નિમિત્ત આવવાનું
 હતું, તો પંચદેવમાં તે ઉસ્કરણો હતો?” દરિયંદ્રને રાત્ર, સિ, પુત્ર
 સેવકની પરિક્ષા અતલાવવી હતી, વિશ્વામિત્રનો ગર્વ ઉતરાવી વસિષ્ઠને
 તપઃસન આપવાનું હતું, તો ઈંદ્રપ્રસ્થમાં નિમિત્તમાત્ર વિશ્વામિત્રને વિવાદ
 કરવાની વાદર પડી હતી? ” “દાનવોનો ધ્વંસ થવાનો હતો,
 દેવતાઓનાં દુઃખ ટાળવાં અને ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવો હતો, તો રા-
 મચંદ્રને અવતાર હોવો પડ્યો હતો,” દશરથને મરતું હતું, ક્રેદ-
 ને કાંકે મરતું હતું, રામને વનવાસ હતું હતું, તોજ મંથરાને એવી
 અતિ મહા હતી? ” “રામાવતાર થવો હતો, શ્રવણનો શ્રાપ ખ-
 રો થવા દશરથનું વાંઝીયા મેલું ટળતું હતું, ને એ સમયે મહા પ્રસ-
 ગમાં શ્રંગીને આવવું હતું, ને શ્રંગીનો તપોભંગ થવો હતો, તોજ
 પ્રમળનપનો ત્યાગ કરી અપ્સરાને નિમિત્ત દેવું પડ્યું હતું? ” “રા-
 વણનું દુગ્ધાશ્રમ થવાનું હતું, સિતાજીને શુભ સંપાદન ન થતું હતું,
 વિલીપણને રાત્ર આપતાં વાનરોની પરિક્ષા કરવી હતી, તોજ સી-
 તાદરશનું નિમિત્ત આવ્યું હતું?” દુયોધનને ખ્યાર થતું હતું, દ્રો-
 ણનાયને મનસથ સાંધવી હતી, દ્રૌપદીને સત્યજીત બાદેર પાંગાળી
 છતાં કરતું હતું, કૌરવોનો નાશ થવાનો હતો તોજ પાંડવોને નિમિત્ત
 મરી કંકાસ કરવાનો આરોપ આવ્યો હતો?”^૪ તેમ નિમિત્ત નિમિત્ત
 આવવાનું હોય, તોજેજ સૈના મનમાં જોટુ છતાં ખડું મનાય, “અ-
 ની પ્રદાસનું ભક્તિ વાક્ય, અર્ધી દિરખ્યકરપનો નાશ,^૫ અર્ધી
 કુમરોનું વગન અને અર્ધી મુવનું અવિચળપદ”^૬ “અર્ધી નારદનો
 વેશ, અર્ધી કુમરોનું અપાર્ણા દુર, અર્ધી સત્યવાનનું હવનપ્રદ,
 અને અર્ધી સતિવાનું રાત્ર પ્રમટ”^૭ “અર્ધી શકુનવાનો સંગોગ,

૧ નિમિત્તમાત્રમાત્ર—૨ દરિયંદ્રાપ્સરાન—૩ રામાવતાર. ૪ મહાભા-
 રત કુરુક્ષેત્રે પ્રદાસપ્રમાણ. ૫ કુરુક્ષેત્રે. ૬ સાચિયુ અગ્નિ.

અહીં દુષ્યંતનો શિકાર, અહીં શકુન્તલાનો વિયોગ, અહીં મુદ્રિકા ગુપ્ત^૧ “અહીં જલંદરનો નાશ, અહીં રૂક્મણીનું “હરણ,^૨ અહીં કૃષ્ણની ઇચ્છા અને અહીં સુભદ્રાનું હરણ^૩ “અહીં યમદગ્નિનું ઘેતુ અભિવંદન અને અહીં નિર્ક્ષત્રી કરવા પરશુરામનો જન્મ^૪” “અહીં ચિત્રસેન ગંધર્વનો નાશ યવાનો અને અહીં ઋષિકર્મમાં બિંદુ પડવાનું” “૫અહીંકાદમ્બરીનો યોગ અને અહીં ચંદ્રાપીડનો શિકાર, અહીં પૂર્વનું દત્ત અને અહીં તારાપીડનું બંધદાર” “અહીંમદ્લેખાનું પ્રિતીપાત્ર, અહીં પૂંડરિકનું આકાશ ગમન, અહીંમહાધેતાનો વીણા વાદ્ય અને અહીં સર્વનો જગત મોક્ષ^૬” “અહીં વનરાજનો જન્મ, અહીં ભૂવડની ચડાઇ, અહીં જયશિખરીનું મૃત્યુ અને અહીં કાન્તાનો જય^૭” “અહીં ધનીનું હરણ, અહીં મુગલ પાદશાહ મદ્દીણુ અહીં કલાજીનું વચન અને અહીં મુગલશાહનો ઠરાવ” “અહીં શાહ-ખુદીતનો નાશ અને અહીં પૃથુરાજને દિગ્બંધ હીંદીનારોજની સુચના ને અકબરનું નિમિત્તનાશ” “અહીં વિક્રમના હાથ પગ કપાવવા ને અહીં શનિની નિંદા કરવી” ૯ આમ યોગે યોગ બનેછે સારજ એક રસ સંયોગ આવી જાયછે.

નિર્ધનતા આવેછે ત્યારેજ એવી અવળી મતિ સુજતી આવેછે સર્વ સવળા દાવ અવળા મનાયછે, અને તેજ માણસો, તેજ કૃત્ય, એજ સં-મયે કરતાં ગેરલાભમાં ઉતરવા સાથે જાનના જોખમથી પણ હેરાન થાયછે.

વાચક ? નિર્ધનતાના પ્રથમાંકમાંજ નવલશંકરને વિશ્વાસઘાત થયો, ને અતે આ દ્વંદ્વમાં ફસાયો, એટલુંજ નહીં પણ પાછળ કેવી હાલત નીવડી તે વાંચવા તારી ઇચ્છા આગળ ચલાવ, કે માડી દશામાં કેવા યોગો નડતા આવે છે ? એ નીચ વિચારની નિર્ધનતા ? તારા-માં કોણ દુઃખિ નથી થયા ? અફસોષ ! ખુરી નિર્ધનતા ?

૧ અભિજ્ઞાન શકુન્તલા ૨ રૂક્મણીહરણ ૩ સુભદ્રાહરણ. ૪ રામા-યણ ૫ મહાભારત. ૬ બાણુ ભટ્ટકાદમ્બરી. ૭ કાન્તા, વનરાજ આ-વડો. ૮ હીંદુસ્તાન ઇતિહાસ ૯ શનિમહાત્મ,

પ્રકરણ ૮ મું.

નિર્ધનતા

દુઃખમાં દિસારેા, નિપતિમાં ધીરજ--

વર્ગવનં વ્યાધિ ગજાદિ મેવીનં, જલેન દીનં વહુ કનકાવ્રતં
લૂપ્તાની કૈવ્યા પરિધાન ચલકલલઃ નવંન્ધુમધ્યે થનદીન જીવિતં

“પંચતન્ત્ર”

પત્ની સીજ જમે થકુ નિર્ધનતા, નદી સંપતિ સંતતિ કે ન સપા,
નદી આગ કે પાનની વાડી, લતા, નદી આનંદ આશ્રય શાન્તધટા

વિદ્ય તરસ માટે નદી કોઈ વારી દેય,

જૂખની ગરમ જળમાં એ દરદારી દેય;

નાતમાંથી જાતમાંથી ખ્યાતમાંથી તારી દેય,

સગાં સગપણમાંથી સતત વિસારી દેય,

સંકટમાં સપડતાં નદી કોઈ આસી દેય,

દુખે સલામ પુછતાં કદી ન કોઈ સારી દેય

મનુષ્ય મનુષ્ય ખજુ મુખન જ વારી દેય,

સામે આગ સત્તુની નામે છેલ્લે દારી દેય.

નદી કોઈ નિરધન નિરધાર દાસતમાં, ચિતદેય, પ્રિતદેય, વિતદેય,
દત્ત દેય, આશ્રય આશ્રય રહી ઉત્પત્તથી બીનદેય, બેસી ધરિર વીણ
મેલ ન ઉતારી દેય—પૂરી સીજ.

નિર્ધનતા ત્રણ પ્રકારની છે, જન્મથીજ રહે આવશ્યા, કટંખનાશ
અર્થે અને તેને આનંદાર ચતાં આપતી નિર્ધનતા, અને ઉગ્રહી
કિંમતીમાંથી આપી પડતી દશના પ્રમાણની નિર્ધનતા. જન્મનિર્ધનતા
અર્થે, નદીમાં ખજુ પાડતી ને, ને તેમાં વિશેષે કરી કંઠી નિર્ધનતા
અર્થે, કોઈકાઈ, મોઝ કોણ કહેતા, આપણે મેળવેલી, મેકર આકર,
પાકલ મેકર, અચાર, અવગાર મળ્યાકીનાં તપીન ચઢેલા તેને એવે
પાકલ નમ્ર અવગાર જે સામાનું ખેડે તે માનિય છે. નિર્ધનતા બેસતાં
નમ્રતામાં કટંખ કોઈનાં ખેડેલાં પ્રવેશ આપડે, અને તેમાં મુખ્ય
અવગાર પાકલ, અર્થે, નિષ્કામતા આપડે. જ્યારે મિત્રી બૃટ મન,

ત્યારે દુઃખ પડતું એ નિશ્ચય સમજાય છે, નૈષધરાયને કળિ પ્રવેશ થયો તે એમજ. તેમાં જે કામ સવળાં કરે છે તે અવળાં પડે છે. અનાયાસે દુઃખનોના કાંસામાં ફસે છે, મારખાય છે, હેરાન થાય છે, તેથી મતિમંદ માણસને બહેમ વધે છે, અને “દુળ્લો માટી બૈયરપર શુરો” તેમ પારકી દાઝ ધરતાં માણસો ઉપર કાઢે છે. મિત્ર વર્ગ, વાહવાજી કરનાર વર્ગ, સર્વે ફરી બેસે છે. જોકે પોતાની સ્ત્રિ, ને તે પણ ખરી પતિવ્રતા પ્રેમાળ હોય તોજ દુઃખમાં દિલાસોદે છે; તદ્દપી ભેજનો ચસકલો નર માનતો નથી, તો અંતે દુર્ગતીએ પહોંચે છે. નિર્ધનતાની મુખ્ય કાન્તિપ્રભા પૈસા છે, અને પૈસા વગર દિશા અંધ થાય છે. મતીહીણ બને છે. એટલુંજ નહીં પણ સર્વ સ્થળે ભૂલ થાપ ખાઈ પોતાને હાથેજ પોતાનું ભૂકું કરવાનો વખત પૈસા વગર નિર્ધનતાથી આવે છે.

નિર્ધન માણસને કાઠ જગ્યાએ ઉભા રહોવાનું મળતું નથી, પણ લુચ્ચો દગલખાજ, ને કાવાતરાખોર ફાવે છે. ખોટા દાંડમાદને ઉપરની અછી રાખનાર નીચ પૂરપો માન ખાટે છે, પણ સાદા, ને નિતીમાનને જોવાને પણ લોકો શરમ માને છે. પૈસા વગર અકલ-મંદને હુનરમંદની અકલ કાડીની કહેવાય છે, પણ લાલખુર્જી જોવાને શીલસુકમાં ખપાવે છે. ઉડાઉગીર પ્રપંચીને જરા દોડદમામને ખાતર ભરી સભામાં સર્વ ઉડીમાન આપે છે. અને સ્વચ્છ દીલના નિતીમાન અને સત્યવક્તાને^૧ ખુણામાં બેસવાની બલકે ઉભા રહેવાની પણ જગો મળતી નથી. તવંગરનો નૂઠો બોલ ખરામાં ખપાય છે, અને ગરીબનો ખરો બોલ ખોટા તરીકે પણ ઉભો ન રહેતાં. અલોપ^૨ થઈ જવા પામે છે. તવંગરનું ખોટું નાણું ખરામાં ખપાય છે, અને ગરીબનું નાણું તજવીજથી ક્ષેવાય છે. ગરીબનાં ખરાં પૂન્યકામ ગાંડા પણામાં ગણાય છે, અને તવંગરની અધમતા ગંભીરતામાં લેખાય છે. ત્યારે પૈસા વગરની નિર્ધન હાલત કેવી ખરાય છે ?

પૈસાને ખાતર લોકો ખુન કરે છે. પૈસાને માટે સગા ભાઈને ચીરે છે, પૈસાને ખાતર નહાના કામળ બચ્ચાને મારી નાંખવા ચુકતા નથી. ને પૈસાને ખાતર આદમી સ્ત્રિને વેચે છે. પૈસાને માટે

ત્રિ જર કર્મ કર છે, પૈસાને માટે પાપી પેટ વેચતું પડે છે, પૈસા-
ને માટે નાત જાત કુટુંબને દેશ સુદ્ધાં તણ દેવો પડે છે. એ સધળાં
નિર્ધનતાના પેટા લક્ષણ છે.

સ્ત્રિઓ વેચ્યા શા માટે થાય છે? યોગીઓ ઢોંગ શા માટે ક-
રેછે? હેલકરી મજુરી શા માટે કરે છે? કુલીન કુળવાન માણસ
અંગણને ઘેર ચાકરી કાં કરેછે? કસાઇઓ હિંસારી શા માટે થાયછે?
માણસ નિર્દય શા માટે થાય છે? જ્યાં જોશો ત્યાં જસ પૈસાને
તેની સરદાર નિર્ધનતા; પોલીસની ધાંધળ શા માટે છે? સરકાર ગુ-
મવારામાં શા માટે છે? હીંદનો કારભાર યુરોપ શા માટે કરે છે? કા-
મુજની હેરાનગતી ને બ્રહ્મદેશની લાચારી શાથી છે? ખુદાને ખાપ-
ણીયો ભરથાર છોડરી શા માટે પસંદ કરે છે? છોડરીને વેચવાનાં
સાટાં શા માટે થાય છે? સદાખોરો સદામાં કાં ગરે છે?
નદી ઉદાય થતી હજારોનેલાખો રૂપીઆની ઉચલ પાથલ માણસ પો-
તાપર શા માટે ધરી લહેછે? સોનેરી ટોળી પોતાના કાવાદાવા શા માટે
કરેછે? આન્ડી. મીઠું ને પાણી પર મુંઝાઈ સરકાર ન સહેવાતો બોલે શા
માટે નાંખેછે? આળકારીના ધારા પર, કર ચડાવી તાડી, મહુડા પર કાં જુ-
લ્મ ગુજરે છે? ધનકમટેકસનો દરોડો કાં ચલાવે જાય છે? શોનામાં ને
હુંડીમાં કાં મોહોકાણુ બેઠેલી છે? સર્વ જોશો તો તેનો જવાબ પૈ-
સા માટે આવશે, અને તે નિર્ધનતાનું જસું થઈ દુનિયાની ઉચલ-
પાથલ કરશે. પૈસા વિશે એક અંગ્રેજ કવિએ જોડેલું ગીત ગુજ-
રાતીમાં વાંચનાર વાંચ્ય.

પૈસોશું એવો યાર? દુનીયાનો કાશેખાર?

શું પૈસો પ્યાર, છે બે શુભાર, શું જર વડો સંસાર,?

હવિત મું પૈસાધાર; શું પૈસો ત્રેમનો ખદાર?

શું પૈસા પૈસા પૈસા રાય, વખત જગત મોઝાર!

પૈસે લગન વિધન? પૈસો સું તન ને મન?

પૈસે શુદ્ધ પૈસો વ્યસન, પૈસો છે જગમાં જન?

સુખ મોજને આરામ? પ્યારી સુ પ્રિતીદામ?

૧ અદર ભાગનાં લક્ષણ—૨ મરણ પચારીએ પડેલા દેવો,

કાટી સલામ આવી મુકામ કરશે શું પ્યાર નામ?
 પૈસો શું એવો માન સંસારનો શેતાન
 પૈસા પૈસા તું વીણુ બને હેવાન;
 મહોબત શું પૈસા માટ! સોબત શું પૈસા સાટ?
 પૈસે શું રાજ, પાટ, પૈસે લાજ સાજ તાજ?
 પૈસા વિનાની પ્રીત, કાચા દોરાની જીત,
 જીગરછે વીત શું પૈસે જીત, ખચીત શું પૈસો ચીત?
 પૈસા વીનાં શું ચોટ, મહોબતનો તૂટે કોટ;
 અજબ એ કોટ તોફાની ઓટ, ડુબાવે ન્હાનો ઓટ;
 ધશ્વરથી જર અધિક, જગતમાં જરથી ઠીક;
 થાય જે ઠીક^૧ ગોપાળજી. ક. આવેન કોઈ નજીક.

ઓ પૈસા? તેં તારા વગરં નિર્ધનતાને કેવી નમાયી^૨ બનાવી દીધી છે? નિર્ધનતા? તું દુનિયામાં કેવી નકારી ગવાય છે?

નિર્ધનતામાં નજરાયે દમયંતીપર તહોમત મુક્યુ ન હતું? નિર્ધનતાએ સુદામાને બિક્ષા માગવા નહીં મોકલ્યો હતો?^૩ નિર્ધનતામાં ધુમત્સેનને જંગલમાં વસવું પડ્યું ન હતું? અને નિર્ધનતાએ હરિશ્ચંદ્રને ચંડાળને ત્યાં વેચાવું ન પડ્યું હતું? તારે નિર્ધનતા? તારૂં બળ કેટલું?

નિર્ધનતાવસ્થામાં માણસોની મતિ દુર્મતી થાયછે, તેની નિતી અનિતીમાન થાયછે. તેનો સ્વભાવ ધુળમાં મળી જાયછે, તેની કિર્તી દુષણયુક્ત^૪ બની જાયછે. તેની મમતા મરી જાયછે તેની ઉમેદો બદલાઈ જાયછે, તેનાં સુખ નાશ થાયછે, તેની દિશા શુન્ય થાયછે, ને તેની બ્રાંત,^૫ ક્રાન્તિ,^૬ ને શાન્તિ^૭ શકમંદ^૮ થતી જાયછે. વળી તે બધા જાયછે સાં ઠોકર ખાયછે. તે માનવંત છતાં માનહીણ થાય “તેનું સુખ જોવાથી આખો દીવસ હર્ષમાં જશે?” એવું માનનાર લોકો તે સામું મળતાં મોહું કડવું ફરી આડું જોતાં જાયછે. તે જે કાર્ય કરેછે તેમાં નિષ્ફળ થાયછે. સારી સ્થિતીમાં કરેલ નફાનાં કામો નબળી હાલતમાં કરતાં નુકશાનકારક નીવડે છે, એજ માણસની એજ

૧ જગને આંખે ચડવું તે, ૨ હેત વગરની, ૩ સુમાચરિત્ર.

૪ ખોટવાળી, ૫ વહેમ, ૬ તેજ, ૭ ધીરજ, ૮ વહેમ પડતી.

કીર્તિ નિર્ધનતામાં દમડીને મુંઝે વેચાય છે, જે સેકડો તે હગ્ગરો મા-
ણસનો પ્રમુખ થતો તેને આવા દુર્બલ વખતમાં પ્રવેશ કરવાની
રજાએ મળતી નથી, તે કુટુંબનો પ્રિયક^૧ છતાં દુષ્ટ લાગેછે, તે કૂળ-
વાન છતાં નેષ્ટ લાગેછે તે પવિત્ર છતાં ગદો લાગેછે. તે સુલક્ષણો
છતાં કુલક્ષણો લાગેછે. તે પ્રિયવક્તા^૨ છતાં કુટુબાખ્યા^૩ લાગે છે.
તે ઉમદુરત્ન કહેવાયું છતાં ખોટું હરેછે. અને તે વિશ્વાસુ છતાં ચોર લાગે
છે. આ સધળી ગતિ નિર્ધનતાથી બનેછે. અને એ નિર્ધનતા એવી
હરેછે કે નિર્પરાધીને અપરાધી કરાવી શાસન કરાવા ચુકતી નથી.

અરેરે નિર્ધનતા? તું એવી ધાતકીમાં ગણાયા છતાં તને તારી
કિર્તીની ખીલકુલ દરકાર નથી? તું ધિકાર પાત્ર ગણાયછે, તું હામ હામ
દુઃખના દીવસો ગુન્નરેછે. તને કોઈ માન આપતા નથી, તારી કોઈ
શાન બાણી કાન ધરતા નથી, ત્યારે તારા મનમાં અદ્વિશોષ થતો
નથી કે હું આવી કેમ રહું? એ દયાહીણુ? દુષ્ટણી? જે બે ચાર
પ્રાણીને સાથે લઈ ફરનાર તે આ વખતે એકલો રજગે છે તે તારોજ
પ્રકોપ કેની?

નીરાંતે બેસી જમવું, ખચ્ચાં છોકરાં સાથે આનંદ કરવો, કુ-
ટુંબમાં મિથાન ભોજન લેવા જવું, નવલ પત્નિના પવિત્ર પ્રેમમાં મો-
જ ઉગાવવી, નાના પ્રકારનાં ગરીબ પણ સંસારી ઘટતાં શુભમાં
સંતોષી થવું, એ હો ધાતકી નિર્ધનતા? આ સુવાન પુરૂષે સ્વ-
પ્નામાં પણ તારી કૃપા થયા પછી જોયું નહીં. ખરું છે કે તારા
માટે તો તું જેવા નિર્ધનને નિર્ધન જનોનેજ ભેટાડવા જોઈએ, નહીં કે
આ નર જેવા બેભી પણ વિશ્વાસુ, કાયા કાનના પણ કુલીન આ-
ખરના એકલા ને નિતીના નિસ્પૃહિજનને.

તારે લીધે ચિન્તાનો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે ને તે વીનાશીએ દ-
હન કરેછે. પણ તેમાં તારો એ શું દોષ?—

“દીનપરદીનવલ્લવાનહય, નહીં નસીવ વલ્લવાન—”

“તૂલસી કાવા લૂટીઆ, ચંદી ધનુષ ચંદી વાળ.”

વિશ્વાસ ધાતના કારી ધાથી જખમી થએલ છતાં વ્યાપારના કેફમાં આ વાત જણાઈ નહીં. પણ ભાગ્યની અવળી દશાએ “વિનાશકાલે વિપરિત બુદ્ધિઃ” તેમ થયું. અને આડતીયાના કહેવાથી ચણાની ખરીદ કરી, અને તેનાં રોકડાં નાણાં દેવાં હોવાથી કુંડળપુર ઉપર હુંડી લખી. સાંના આડતીયા મનસુખલાલ હરીવલ્લભદાસે એ હુંડી પાછી કહાડી. કેમકે ચણાનો ભાવ એકાએક ઉતરી ગયો. અને હુંડી શીકારી જવાબ આવતાં જે નાણા મળવાની વકી હતી તેથી ચણાવાળા પણ અધીરાઈથી ખુટી પડતાં ચણાકુંડળપુર મોકલી શકાયા નહીં એ લાભ આડતીયાએ લીધો, ને ડગલ રીતે ચીરાયો. તેથી જેમ તેમ કરી ખોટ ખાઈ ચણા પોતાજ મારફતે ખીજને વેચી નાખ્યા. પણ આ વાત ગામના વ્યાપારી મંડળમાં ચરચાયાથી તેની અધીરાઈ આવી ગઈ. એવામાં મુંબાઈનો શરાફ સવચંદ્રગુલામચંદની પેઢીએ દિવાળું કાઢ્યું. જેની શાખાઓ કુબેરપુર તથા ખીજ કાંડીયાવાડપ્રાંતોમાં દીવ, દેવળપુરમાં હતી, તેઓએ હાશીસો બંધકરી તેમાં રૂપીઆ પચીસ હજાર ચીરાયો. એથીતો આખા દેશાવરોમાં હોહાકાર થયો. તેટલાં કાલમાં અધિક માસ તે દુકાળો પડ્યા. તેથી ઉધરાણીમાં ચીરાયો, તેમાં પોતાનાં લક્ષ કર્યાં હતાં. તેથી તદ્દન લાચારીમાં આવી ગયો હતો, તોપણ પોતેતો મગરૂરીમાં ચલાવતો હતો. અને ભાગીઓ તો મેહેનત બચાવવા તથા ખીજને મ્હોટો વ્યાપાર ઉઠાવવા કરેલો માનતો હતો. પણ તે ઠગાયો હતો.

નિર્દોષ બિચારો નવલશંકર સોનરી ટોળીના હાથમાં ફસાઈ પડ્યો, એ પ્રથમ ન જણાયું. કેટલાકદિવસના અન્તરે લેણદારો ઉધરાણી પર ઉધરાણી કરવા માંડ્યા. નવલ તુરત વેળાતો ભાગીઆના જેટલા રૂપીઆ આવ્યાહતા તેટલા ચુકાવી દીધા. આટલી અધિરાઈ લોકમાં આવેલી છતાં તે હજુ સમજતો નથી, તેમ નામું તપાસતો નથી, અથવા ઘર પણ ખાલી થયેલું જોતો નથી, કે આ દોડાદોડ શીછે? પણ “ઉધરાણી જવાતું નથી તેથી નાણાની તાણુ રહેછે. બાકી કંઈ નથી” એમજ સમજીને પોતાનો કારભાર ચલાવ્યો જાય છે. થોડાં ઘણાં નાણાં અપાયાં તેથી સાંના લેણદારોએ તો અધીરાઈ છોડી, પણ દેશાવરવાળાઓની ઉપરા ઉપર તાકીદી થવા માંડી. આમ થવાથી

વે'મ ભરાણો. એપણ તપાસવા મંડ્યો, પણ સુન્દ્રો ન પડ્યો. જુનો મેહેતો પણ પેલા કિશોરલાલની શિખામણથી નીકળી ગયો હતો, તેથી “જુના ને અનુભવી નોકરને જે માણસ કાઢી મુકે છે તે ખરેખર પાછળ પસ્તાવામાં પડે છે” એમ સ્મરણ થયું. તદ્દનીર પણ તે વખતે એવી થઈ હતી, કે નોકરને નીકળી જવું હતું, પણ એવા સંયોગ લાવીમુક્યા કે નવલશંકરને જાતેજ રજા આપવાની જરૂર પડી હતી, તેથી એજ પશ્ચાતાપે મેહેતાને સમગ્નવી લાલચ આપી બોલાવ્યો. નામું તપાસવા માંડયું, તો ખરેખર મ્હોટો ઘોંટાળો ટૂંકાડી આવ્યો. આ સમંતિ પણ પેલા કિશોરલાલનીજ હતી. બ્યારે આવી રીતે વગર હથિઆરે ચીરાયલો જણાયો ત્યારે ગંભીર હાલત માં પડી વિચાર્યું કે—

“લેણદારો ચડી આવશેતો; તે છતાં મારાં ભાગીયાની સાથે ક-”
 “કેસી સરત સુન્દ્ર આ ઘોટાળોજણશે ને પ્રથમ તેજ મારાપર જુ-”
 “કમ કરશે તો? માટે હવે તો રહેલો માર્ગ એછેકે જે નવા ભાગી-”
 “યાના જે હજર રૂપિયા અગાઉથી લીધા છે તે આપી દેવા. કહેશું-”
 “કે ભાગીયાનું હમારાથી પૂરું ન થાય. સાડું થયું કે હજુ એમનાં”
 “માણસ આપણું ખાતું તપાસી ગયો નથી, નહીંતો પૂરી ફળેતી થા-”
 “ત, અને જે હજુ પેઢી ટકશે એમ આશા રહેછેતે ટકતજ નહીં, માટે”
 “તેનેજ પ્રથમ પૈસા આપી દઈ કોઈ તદ્દનીરથી દુરકરવો. પછી લેણુ-”
 “દારો માટે જોઈ લઈશું. પણ ભાગીયાનો સુકાદો ન થશે; તો તે હો-”
 “લા કરશે, ને ભાગીયો થયો એમ લોકોમાં જાણ થશે. તો જુના”
 “લેણદારો ચડી આવશે. મ્હારો આવો ઘોટાળો જાણશે ત્યારે”
 “તો એ લોકોને સુકાવા પૈસા પણ નહીં આપે, ત્યારે ફળેત થઈ”
 “કેસી સરત સુન્દ્ર મ્હારી નવલપ્રીયાના દાગીના કાઢી આપવા પડે તે”
 “કરતાં ઘરમેજેજ સગલ તેની વગર ખખરેજ પતાવવું શું બોલું;”
 “માટે એ ફરીને બેઠનાં પહેલાં અહીંતો નહીંજ, પણ ઘેર દેવળપુર”
 “જઈ કંઈ બેગવાઈ કરી નાણાં આપી ભાગીયાને જુદો કરી નાણું.”
 એકાએક એવો વિચાર ગોઠવી દીધો. નવલશંકરને થોડી ખખરછેકે એ ઘોટાળો હોવાથીજ તુનેં દસાવવામાં કિશોર દાવ્યો છે, ને તુ આ જે

વિચાર ધારેછે, તે તારામનમાં પ્રવેશ થવા અગાઉ તો તારીફનેતી માટે ખીજના લક્ષમાં ઘણેજ દિવસે ઉતરી ગયુંછે.

“ધર ફુટયા વીના ગઢ જીતાય નહી” એ વાત જૂઠી નથી. મેહેતો છળી ગયો, તેમાં વહીવટની મોહોકણ એસી ગઈ. મેહેતાએ આ વૃતાંત કિશોરલાલ પર લખી જણાવ્યું. કિશોરે તેના થએલા ભાગીયા પર જણાવ્યું કે “તપાસ કરતાં નવલશંકરનો વહીવટ કાયા સુતરના તાંતણા જેવો છે, તે મને આજે તેના માણસ મારફત ખબર મલી છે. માટે એતવું હોય તો એતજે, પછી હું જોખમદાર નથી.” આ પત્ર તે પાસે જતાં એકતો લોભી ને લાલચુ વ્યાજખોર સાધ-લોક^૧ મારવાડી જેવો ભાગીયો ધીરજ પકડે? એકદમ કુબેરપુર પોતાનાં નાણાં વસુલ કરવા ચડી ગયો, દરમ્યાનતો નવલ-શંકર પોતાના ખાસ એક માણસને સર્વ સોંપી, ત્યાંના ઓળખીતા કેટલાક કારભારીઓને પોતાપર ફરીયાદી થાય તો ટાંચ લાવતાં અટકાવી ખબર દેવા, ને વખત લગાડવા, ભલામણ કરી દેવ-લપુર ઉપડી ચુક્યો. તે અગાઉ પત્રથી ખબર આપી નવો ભાગીયો ત્યાં આવ્યો, તપાસ કર્યો, તો ડામાડોળ જણાયું. નિમકહરામ થયેલને પૈસાથી ચળી ગયેલ નવલનો જીનો મેહેતો નવા ભાગી-યાને મલ્યો. ભડોળ જણાવી આપ્યું, તેથી પૈસાથી દબાયલો પણ તેથી સમજી થયેલો ભાગીયો પોતાનાં નાણાં જલદી કઢાવા ખીજ લેણુદારોને ધીરજ દેવા મંડ્યો. એવી મતલબથી કે બધા ઉ-સ્કેરાઈ જાય, તો પોતાનાં નાણાં જલદી ન મળે. તેથી ખીજ લોકો પણ આ ભાગીયાના કહેવાથી ધીરજ ધરી; ભાગીયો પુરી તપાસ કરી, એકાએક ત્યાંથી દેવલપુર જવા ઉપડ્યો. આગળ નવલશંકર ને પાછળ ભાગીઓ, એમ ચાલ્યા.....

વિશ્વાસઘાતથી ચીરાયલો નવલ રાત્રિએ પૂર્ણ ચંદ્રમાનાં અંજ-વાળામાં ચાલેલો હોવા છતાં પણ ભૂલો પડ્યો. ભૂલો પડતો નહીં-જ, કેમકે માર્ગ વિકટ છતાં હમેશની આવજવ હતી તેથી. પણ વિ-ચાર તરંગમાં દોરાયો, તેમ ઘોડો પણ ખીજમાર્ગ પર ગયો, ને સા-

થે બેઝાન બનેશે નવલ પણ ઘસડાયો.

વાચક ? વિશ્વાસઘાતથી ડોણની ખ્વારી થઈ નથી ? વિશ્વાસઘાતથી ડોણ હુનિયાં પાર ઉતરી ગયો નથી ? તેથી ડોણ ફેદમાં ફેર્યા નથી ? એટલુંજ નહીં, પણ ધાયક, વિગાધીન, અને છેવટે અકાળ મરણને ભોગે ડોણ થયા નથી ? મીરીસ જ્યોએ હેક્ટરને માર્યો, એ સાચી ? રામે વાળીને સંહાર્યો સાચી ? ઈલાદિ સેકંડો એનિદાસિક દાખલા બેઝમું, ને તેના પ્રશ્ન કરશું, તો ઉત્તરમાં વિશ્વાસઘાતજ આવશે. વિશ્વાસઘાતમાં બે ભેદછે. પહેલો તો એ, કે ખાસ વૈર, કે જેનું મૂળ ઉમેડી નાંખ્યું હોય, વા ટ્રાશીશ કરી હોય, તેથી ચડી આવેલા અનુન માટે; અને બીજું પૈસાદીકની લાલચે તેની પામેથી વસ્તુ ખુચી લેવા માટે લેવું પડતું વૈર તે માટે. સન્મુખ ન હતાયતો દગલખાછ, ને વિશ્વાસઘાત થાય, “રામે વાળીને માર્યો એ વિશ્વાસઘાત જુદો, “એ વિશ્વાસઘાત મોક્ષદાતા કે કરણીનું ફળ” પણ બીજો વિશ્વાસઘાત કે જે આપણાં નાયક નાયિકા જે દ્રાસામાં ફર્યા છે તે.

રાત્રિના આઠ વાગા પછી કુબેરપુરથી નવલ એકસો નીકળ્યો. માર્ગમાં પાંચ ગાઉની અંદર વિશ્વ ઝાડીકુંડ આવેછે, ત્યાં ચોર લૂટારા કે બાદરવડીયા સંતાર્ધ રહી, સર્વ કાંઈ લાભ લહેછે. આ સમયે એક સંસ્થાનમાંહે બાદરવડીયાનો જુલમ આજતો હતો. આ વાત નવલજાણુ તો હતો, છતાં દિવસે આડી નમતો લેણુદારે કદી પકડે, તો વગર ફનેલીએ ફનેલી થાય, તેથી રાત્રિએ નિષ્પાયે નીકળવું પડ્યું હતું. બેકે માર્ગમાં આવ્યા પછી એ વિચાર આવ્યો હતો ખરો, પણ જાનું જોખમ ન હોવાથી નિશ્ચિત રહ્યો હતો. અને પૈસાના જોખમ સિવાય શરીરનું જોખમવધારે બચકરહતું, તોપણ તેને જગ્યાવવા પોતે એક ઉપાય શોધી રાખ્યો હતો. પોતે જે મોટી દુકાન કુબેરપુરમાં રાખી હતી, તે ગાયકવાડ સરકારના સ્વસ્થાનમાંહે હતી. અને તે સરકાર તરફથી એમના વડીલોના સારા વખતથી ખાસ ખાનગી સિપાઈ રાખવાને હથિયાર સહિત પાસ આપી હતી. તેથી નિર્ભયપણે આડી જતો.

હતો. શ્રાવણ મહિનો અર્ધ થવા આવ્યો હતો, ચંદ્રમાનો પુર્ણ પ્રકાશ પડતો હતો પણ અપાડમાસ સુધી વર્ષાદે ખેંચાવેલું હોવાથી શ્રાવણમાં મેઘરાજાએ પોતાનાં કિર્ણ એકદમ છોડી મુક્યા હતા. તેથી રસ્તો કીચડથી ભરાઈ ગયેલો હતો. વળી આજે નવલના કમલાગ્યે વાદળા થઈ આવ્યાં હતાં. જ્યાં ઝાડી આવી, તેમાં જે માર્ગ હતો, તે કીચડથી ભરાયેલો હોવાથી ખેતરોમાં માર્ગ કાઢ્યો હતો; પણ ખેતરના ધણીએ રાત્રિએ ગાય, ભેંસ ઇત્યાદી જનવરો ખેતરમાં વાવેલું અનાજ ખરાબ કરી નાખે, એ ખીકથી છીડું દધ દીધું હતું. આથી એ ઝાડીમાં નવલ ને માર્ગ ન મળ્યો અને ભૂલો પડ્યો. રાત્રે કાણ હોય કે રસ્તા ખતાવે? આંખુઆંખુ ઘોડાને ફેરવ્યો, એટલામાં એક કેડી મળી, તે ઉપર ચાલ્યો. જ્યાં થોડે દુર ગયો, ત્યાં નવુંજ વન આવ્યું. અને માણસો જેવો શબ્દ સાંભળાયો. ગરજનો માર્યો નવલ તે તરફ ગયો, તો દુઃખતાપર ડાહ્યામ, ને પડ્યા પર પાડુ પડી. જે માણસ હતાં તેતો ખહારવટીયાનું યુથ હતું. નવલ પાસે જવા વાગ્યો, એટલામાં ખહારવટીયા ચમક્યા, ઘોડાનો દાખો સાંભળતાંજ તે ટોળાં માહેનો એક ભરેલી પીસ્તોલે સામો આવ્યો અને જરા દુર રહીને બોલ્યો “તુમકોન હય, બોલદે નહીંતો જન નયગા” — “હું એક ભૂલો પડેલો મુસાફર છું” ગભરાતો નવલ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડી બોલ્યો.

“સખરકરો, તેરી પાસ ક્યા હય ? કાહાંસે આતાહય” દમમાં તે શખ્સે કહ્યું.

“મારી પાસે કંઈ નથી, હું કુબેરપુરથી આવું છું. માર્ગમાં ભૂલો પડ્યો છું.” નમી નવલે કહ્યું “અખે તેરા સામાન દેખનેદે?” ખુનીએ નવલની કેડ તપાસી ત્યાં પટ્ટો નીકળ્યો; તો તે સસ્થાનની પાછળ પડેલી ધસત માહેનો આતમીદાર સિપાઈ લાગ્યો. પેલાએ ખુમ મારી; ખેચારજણ દોડી આવ્યા. “પકડો, પકડો, બાંધો, મારો” નો પોકાર થયો, ખેચાર જણાએ પકડી, બાંધી મારવા માંડ્યો. નિર્દોષ નવલ ત્રાસ છોડતો, હૃદય ભેદક શબ્દો બોલ્યો. “મને નાં મારો, મારી પાસ જુવો, હું વેપારીનો નોકર છું, સરકારે મારા ધણીને પાસ આપેલી છે. હું તમારા રાજ્યમાંહેનો શખ્સ નથી. માફ કરો, તપાસો.

ગરીબ માણસ માર્યો બહુધું. મને ખ્યાલો, દયા લાવો. કોણને ગર-
બ કે સાંભળે ? કેટલાક ખડીઓ તપાસવા માંડ્યા, તો અંદરથી
થોડાક કીકાસાઈ દોડ્યા, કેટલીક જમસાઈ કોરી, કેટલાક બાબાસાઈ
રૂપીયા, ને કેટલાંક રાજ, જુમલે રૂપીયા સોએકનો માલ મળ્યો.
ખીજત બણાઓ નવલને સમજાવવા માંડ્યા. તેમાંથી એકને દયા
આવી, અને કહ્યું.

“બાપુ દેખોતોં સહી,ગે પાસ કોન રાજ્યકા હય. કપી જોખમમે
આપેંગે, જખીતો વાંઢા છુપાતે હય વોખી નાંહી મીલેગા”-ચુઢામીયાંએ
એટલું કહ્યું.

તુરત પેલા ખુનીએ બાકસમાંથી દીવાસળી કાઢી ઝડકાવી નેયું,
તેમાંથી એક જણે વાંચ્યું, તો ગાયકવાડના વ્યાપારીનો પાસ નીકળ્યો.
“જેના રાજ્યમાં છુપાઈ ભરાઈ રહેવાનું તેની પ્રબળે આવી રીતે હે-
રાન કર્યું, તો કેમ ટકારશે?” એમ સમજી માંહોમાંહે વાતો કરવા
લાગ્યા. ખુનીએ પરત્તાઈ નવલને કહ્યું.

“માફ કરનાં શેક, લો વો તુમેરા પૈસા, હમ દુસરા આદમી
જાણકે તુમકો હેરાન કીયા, મગર તકશીર માફ કરનાં, તુમ રાસતા
ચુક ગયે હય, જાઓ હમેરા એક આદમી દીખલાનેકું આતા હય,
મગર તુમ કોઈકુ જોલો મત.”

“વાર મહેરજાન, તમારું જોદા બહું કરશે. ગરીબની જોયે
આવેછે, તેની જોયે પરમેશ્વર સદા આવે છે” ભાણુતુંડું જેમ આવ્યું
તેમ નમનતાઈથી કહ્યું. અંતે પગે પડીને ઘોડા પર સ્વાર થયો,
એક માણસ સાથે ચાલ્યો, અને તેને ખીજે ઠેકાણે આવવા ટોળીમાં-
હેના એક કાનમાં કહ્યું, ત્યાંથી છુટા પડ્યા. અને બહારવટીઆની
ટોળી ત્યાંથી એકદમ ખીજી ઝડીમાં જવા કુચ કરી ગઈ, થોડે દુર
માર્ગ ખતાવી તે માણસ ચાલી ગયો. માર તો ખાધો પણ માર્ગ મલ્યો
ને છવ જસો. એજ નવલે સંતોષ માન્યો ને ઘોડાને દકારી ચુક્યો.

વાચક! આ બહારવટીઆ કોણ હતા? શા માટે બહારવટું
ખેડતા હતા? તે ધ્યાન પર લવી લે. બહારવટીઆ તે શું?—

સંસાર સૂખની આશા છોડી, ત્રિ જાળકનો પરિભ્રમ કરી, મરં

જુપાસની જરા પણ દરકાર નકરી, જે સામે દુસ્મનાઈ વધારવા નીકળી પડે, ને પોતાના પરાક્રમે દુસ્મનને કાયર કરે, રાજ્યને તુકશાન કરે, પ્રજાને હેરાન કરે, અને આખરે મરતા સુધી દુસ્મનને ખીડીત કરે તે બહારવટીયા. સંસારી-પ્રજામાં બહારવટું એ દેશિત ધણીનેજ સપાટામાં લાવી સપડાવવો એટલુંજ, પણ રાજ્યનું બહારવટું તો રાજ્યને હેરાન કરવા પહેલાં પ્રજાનેજ ત્રાસિત કરવી તે.

આ બહારવટીયા કોણ હતા? કાઠીયાવાડ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય સંસ્થાન જૂતાગઢ તાંબાના ગામના મકરાણી જાતના હતા. ધણી વખતથી ચાલતી પેઢીઓ વગર હુકે પથાવી પડેલી જમીનો તથા ગરાસ સ્વતંત્ર પણ રાજ્યની બીન માહિતીને લીધે ઉપજ ખાતા હતા. પણ તપાસ થતાં તે તદ્દન પથાવીજ પડેલી માલમ પડી હતી. ને તે એ લોકોની ખરી થવા માંડે હુકમ નીકળ્યો હતો. લેખ કે પદા ન હોવાથી એ વાત વાંધામાં પડી હતી. પણ એ વાંધો ટાળવા રાજ્યનો એ ઉપર હુકમ જણાયાથી તેણે જખેલી મુકી, અને મકરાણીઓ ઉશ્કેરાયા. તે એટલી હદ સૂધી આવ્યા કે આખરે તેમને બહારવટે નીકળવાની વગર પુરાવે જરૂર પડી. જે પથાવેલી જમીન એટલા વખત સુધી એમણે ભોગવી તેનું કારણ હતું.

આ બહારવટું બહુ ગંભીર ખેડાતું હતું, ને તેમાં પ્રજા બહુ હેરાન-ગતી ભોગવતી હતી. છતાં એ બદમાસો પકડાતા ન હતા. તે ટોળીનો મુખ્ય નાયક કાદરબક્ષ કરી મકરાણી હતો. અને તે હિમતવાન સાથે શૂરવીર અને કદો હતો. તે કદો છતાં દયાર્દ્ર ચિત્તનો હતો. જે કે તે બહારવટીયા પ્રજાનાં ઘરખાર છુટવા સાથે નાક કાપીને હેરાન કરતા. પણ તે ઇચ્છા નાયકની મરજી વિરુદ્ધ હતી, ને તે કામ તેનો ભાઈ જે મહાઝતુનીને ખુની હતો, તે કરતો; તોપણ કોઈ કોઈ વખત બાળકો કે સ્ત્રીઓના કંકલાણથી તેને છોડાવી દેતો. અને લોકોની અફવા મુજબ એક મુસાફરને તે શખ્સ મળતાં તેને બહુ સંતોષ આપી દીધો હતો, છતાં દુસ્મનીય લોહી ઝળકી રહેલું હોવાથી તેના નામે બહુ ત્રાસ દેલાતો, અને “કાહુ આગ્યો !” એમ જે સંભળાય તો લોકો જીવ

પડી, ધન દોલતની કંઈ દરકાર ન કરતાં, આપડી છોકરાંને લઈ અને તેમ ન અને તો તેને રક્ષણતાં કરી, અજ્ઞાનીઓ, કાચા હૈયાના ને ખી-
ટણુ ખેડુનો પેતાનો છવ અચાવચા કોતરો કે પર્વતોની કંઠણુમાં યા
ઉમેલા મહેલોમાં^૧ કે રાફડા કે ઝાડી આડા સંતારી જતા. કેમકે તેને
મ્હોટામાં મ્હોટી ખીક કાન ને નાક કાપી જવાની હતી. ને તેથીજ
એનાથી ત્રાસ છુટતો હતો. જો કે તેની પાછળ ફોજ પડેલીજ હતી,
પણ આજાક માણસો સપડાવા મુશ્કેલ થઈ પડતા.

બાહારવટીના હાથમાંથી છુટેલો દુર્ભાગી નવલ છવટે રાત્રિના
બાર વાગે ભાગેળ પાસે આવી લાગ્યો, જો કે નીકળતી વખત ધા
રેલ વિચાર પ્રમાણે તો શેહેરના દરવાજા ઉઘાડા હોય ત્યાંજ પેરી
જવાય તેમ નીકળ્યો હતો, કેમકે કુબેરપુર અને દેવગપુર વચ્ચેનો
માર્ગ છ કલાકનો હતો. પણ બાહારવટીયાની મોડાણમાં રોડાણ
થવાથી આટલો વખત થઈ ગયો. તેથી “દરવાજા બંધ હશે તો શું
કરવું ? બાહારવટીયાની ખીકથી ઉઘાડશે પણ નહીં.” એ ચિન્તામાં
પડ્યો. દરવાજા પાસે આવ્યો, સારા નરીએ ખીજે દિવસ અગીઆ-
રશના તહેવારે ભીડબંજન મહાદેવમાં ધીની પુજા ખુલ્લી મુકવાની હોવા
થી દરવાજાની આગલી બારી સિપાઈઓએ ખુલ્લી હતી. નગરશેકું
કામહોવાથી દીવાળીની ગોણીની લાલચે દરવાજાથી પણ ના પડાઈ ન હતી.
અને બાહારવટીયાની ખીકમાં પણ આ લાલચુ નોકરોએ દિમ્મત કરી હતી.
આ લાભ નવલને મળ્યો, દરવાજામાં પેસતાં થોડા અંદર આવી ન
રાકે, તેટલી બારી ખુલ્લી હોવાથી બહાર થોડાને બાંધી અંદર સિપાઈને
દરવાજા ઉઘાડવા કહ્યું. સિપાઈ ઓળખીતો હોવાથી અગર ખુદી-
રસીક ગાયકે.

“કાચખી પુછે કાચખાને તું ધારણા રાજે ધીર.” એરાલ.

કાદુ તારો સાગડો સુટેરે, પ્રગણુ નવાળનું સુટે;

હાય બોલે દગ્ગર માણુદમાં, કાપે કાન ને નાક,

તરહાવેસે તરહાને તો કાદુડ તારી લાંક.

કાદુ.

માગ જુનાનો નવાળ દુલ્હો, નહીં કરે અન્યાય,

પગે પડીને માફ માગી લે, દાની લહેસે હાય.

કાદુ.

૧ અનાજના દાણા મુદાં ઉમેલાં સાંધા.

ઠરવાને ઉઘાડી આપ્યો. નવલ અંદર આવ્યો, કે પાછો બંધ કરી અંદર પેસી ગયો, નવ સુન્યસાન થયું હતું. ઘરની પાસે ગયો તે વેળા પોલીસેજેટમાં બરાબર બાર વાગાની આવબેલ થઈ હતી. અગાઉ કાગળ મળવાથી ગંગા પણ વાટ જાતી બેઠી હતી. પણ બાર વાગે જતાં નિદ્રાદેવીએ તેને ઘેરી લીધી હતી. નવલશંકરે ઘોડાને નાળવે બાંધી સામાન લઈ ઓટલાપર મુકી સાંકળ ખખડાવી, પણ કોણ જવા દે ? બિચારો નિરૂપાયે ઉભો રહ્યો.

વસંતતિલકાવૃત.

રાત્રિ વિતી બહુ ગઈ, થયું સુન્યસાન
નિદ્રા અતી વધી પડી, બન્યું સર્વ રાત.
નારી બિચારિ નિજ બાળ હૃદયે ધરીને,
હુંતી નિરાંત કરિને પતિને સ્મરીને;
તદ્દિપિ—ચિન્તાવતી મહ સતી પણ જીવ દહેતી,
નિદ્રા પિશાચળી વસી નવ સાદ દેતી;
નાબ્યા પતિ મન વિષે ગભરાઈ જાતી,
વાતો ઉમેદ તણી સ્વપ્ન વિષે વદાતી.

અથવા રાત્રે પરાયા ઘરનાં બારણાં ઠોકાય, અને તે સર્વ જનગૃહ જનો જાગી જોતાં નિર્ભયજ હોય, એવો પુરૂષ કોણ ? ઘરનો માલેક અને આપણી નાયિકા નવલગંગાનો પતિ નવલશંકર. પણ આવી ક્ષેણાએ ભરનિદ્રાદેવીનાં ભવ્ય મંદીરની રાસકીડામાં નિમેજન થએલ પ્રાણી કોણ નિસ્પૃહ હોય, કે બીજાના સ્વાલમાં સ્વરે ઢઈ ઉતર વાળે ? નવલે બારણાં ઠમકાવ્યાં, પણ અંદરથી કાઢએ મુખે ઉચ્ચાર ન કર્યો, જરા થંભ્યો, ફરી ખખડાવ્યાં. “જીહ” ફક્ત ઓટલુંજ સંભળાયું. પોતે શાન્તજ રહ્યો. પણ તેવોજ પેલો આવેલો સ્વર પણ શાન્તજ થયો. આ સ્વર થયા અગાઉ ગંગાની જે સ્થિતી હતી, તે આ વેળા

૧ જાનવરોને બાંધવા સાંકળ નાંખવાનું પથ્થરનું છીદ્રવાળું ભુગણું.

હોત, તો તે નવલને ઉભવું પડત? પોતાનો પ્રાણ યાંકેલો છે, મુજબસો છે, દુખી છે, તેવા જખમખર આહારવટીઆનો કારી ધા પડેલો છે, એવું એ નિર્દોષ નાર બાણતી હોત તો આટલો વખત બિચારા દુખિયારા નવલને શિક્ષવું થાત? તે વખતે નવલશંકરે પોતાના જખમની વેદના પ્રિયાના ચંદ્રવદનને નિહાળી મધુર શબ્દોથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ ચાલે, તો આપણી ગંગા પોતાના પતિની ગેરહાજરીમાં કરેલા કામનો દૃઢ તાપ શાન્ત કરવાને તત્પર ન થાત? અને અત્યારે જન્મેને પરાધીન અવસ્થામાં અન્યોન્ય વિનોદ પોતાના જ પેટમાં રહેલો મુજબ છે, તે વિમોચન ન કરી શકત? પણ લાચાર કે બે ધડીનાં પણ સુખવાસમાં વિસારે પડનાર દુખનો પણ લાભ આપવાને આપણી નિદ્રા રાક્ષણી અજગી ન રહી...

આ વખતે જેમ નવલશંકર ગંગાના પરાધીન પ્રકોપથી ઉભો થઈ વિભાસી રહ્યો હતો, તેમ થોડા વખત ઉપર નવલપણ ભાઈસાહેબના પ્રેમીત પરિતાપથી નરાસીમાં પડી રહી હતી. તે શું કરતી હતી? રાત્રિના સર્વે વ્યાગ્રુ ક્યાં અને નવલની વાટ જોતાં વખત બહુ વીતી ગયો, બાણી નવલ પણ જમી અગ્રુ^૧ અગ્રોટ^૨ કહાડી પોતાના કમનસૂદમાં ભરનિદ્રામાં પડેલા મણીકુંવરને લઈને ગઈ, પણ તે વખતે તરુપતા મનને તરસાવનારી નિદ્રા શેની આવે? જ્યાં પ્રેમનું દિગ્બંધન, જ્યાં મનનું પ્રતિ ચિન્તન, ને જ્યાં પોતાની મનોવૃત્તિનું થનાર શાન્તવન જનતું હોય, ત્યાં વળી ઉર્ધ્વ સ્પર્શ કેમ કરી શકે? આખરે પોતાની નીચે કરેલી પથારીમાં^૩ મણીને પારણામાં સુવાડી પોતે ટાળો^૪ ક્યાં.

અને ગણિત મનગમે—

મૃદઃસ્યામદમેષા વા વદેન્મિથ્યેતિ સંશયે ।

૧ એકું. ૨ સુદાને તથા જમતાં એકી થએલી જગાને છાણ-પાણીથી સાફ કરવું. તે ૩ કાઠીયાવાડની સવળી પ્રજામાં સંતાનવતી સ્ત્રીઓ આજે સાથે સુવાડતાં નીચે પથારી કરવાનો સાધારણ આદર કહેવાય છે. ૪ અર્થ નિદ્રામાં સુવું તે.

દારત્યાગીભવામ્યાહોપરાશ્ચિ સ્પર્શપાંસુલઃ ॥ શાકુન્તલમ્ ॥

જ્યારે રાજા દુષ્યંતે શાકુન્તલાને માટે શાર્ફુરવાદી તાપસીઓને કહ્યું,
ત્યારે તે બોલ્યા કે—

પરણેલી સ્ત્રિ સતિ છતાં પણ પિયરે રહે કદાપી.

દૂષણુ તેને લોક આપશે સદ્ગુણી હશે તથાપિ.

માટે સ્વીકારો—વાંત ન આવી ઉચ્ચારો. શકુન્તલા.

પણ તે ન સ્વીકારતા તેઓએ શકુન્તલાને મનેચ્છા પ્રમાણે ચાલી
જવાં સુચના કરી હતી, તેમ મન આત્માને સુચના કરતું હોય તેમ લાગ્યું.
નિશ્ચય શંકા થઈ. ઠાળો કર્યો છતાં અનિદ્રાએ એકાન્તમાં અને તે પણ
વળી પતિના પ્રેમીત દુષ્માં કેમ બેશી રહી વખત ગુજરવો? તે ક-
હીણુ થઈ પડ્યું. અને એ કહીણુતાને નરમ કરવા હાથમાં નળદમયંતીનું
આખ્યાન લીધું. અને પાનું ઉખેડતાંજ વળી નૈષધપતિથી વિખુટી પડેલી
દમયંતીની સિંહાન્યોડતી બોઈ. પતિ પ્રેમમાં ગાવા માંડી—

હરિગીત વૃત્ત.

વનરાજ તાઈ બ્રમણ આ, વન વિષે ચારે પાસછે,
કટિ તુજ સમી વળિ અંરિ વિષે, તુજ સમો જેનો ત્રાસ છે;
શત્રુઘ્ન તે નળરાયની, હું રાણિ તૂજને કરગઈ,
જો દિડો હોય નૈષધપતિ કહે, સુણી દિલમાં ધીરધઈ. ૨. ઉ.

(નલદમયંતી નાટક)

વાંચી જરા વિચારમાં પડી. અને આગળ મળેલા પત્રનું પ્રતિ-
સ્મરણ થયું. તળરાયે દમયંતીને તરછોડી તેમ પોતાને પરિત્યજ્ય ક-
રવાની મનમાં કલ્પના પેદા થઈ, શંકા થઈ છતાં દમયંતીએ પોતાના
પતિની કાયમ રાખેલી ટેકીમાં દૃઢ બની હતી તેમ મનને પુષ્ટિ
આપવા અસલ વૃત્ત યાદ આવ્યો ને વાંચ્યો.

મનમાં જાહુ આવઈ, પળ પળ પલટે વાસ,

પળમાં પિયુશું જઈ મળે, પળમાં બાળક પાસ. ન. ૬.

છેલ્લો બોલ બોલાયો, અને મણી રડ્યો, એટલે તુરત ઉડી. અને
છેવટ અર્ધપાસે પડી એક પયસ્થાન મણીના મુખમાં આપી ફરી

વાંચવા બેઠી; પણ નળ દમયંતી અદ્વે સાવિત્રિ ચરિત્રનું પુસ્તક
 હાથ આપ્યું. અને સત્યવતી સાવિત્રીના નિતીપ્રેમે પોતાના દલીલ
 મનને આનંદ આપ્યો. અને એજ આનંદે અખંડ દીવાની જ્યો-
 તમાં પ્રિયમુગ્ધ બાળકને પડખામાં રાખી એવીજ અવસ્થામાં નિદ્રાદેવીને
 આધીન થઈ, અને દીવાએ પણ શુદ્ધવાસ કર્યો. કહો હવે
 વાંચનાર ? ગંગાનો શું દોષ રાત્રિના બાર વાગવાની પોલીસ ચોડીમાં
 આલબેલ થઈ, પેહેરેગીરો બદલાયા, અને સર્વ જગત શાન્ત થયું.
 તે છતાં આટલા વિચારમાં તો તે ગુંચાઈ, મુંઝાઈ, અને જાગરણ
 કરીયું, પણ પછી તો થકિત થએલી અબજાની નિદ્રાએ માર્ગ
 પકડ્યો, ત્યારે નવલને પણ ત્યાં ઉભું રહેવાની જરૂર પડી. આ-
 ખરે દંડમાં થંભી રહેલા નવલની દાઝ નવલગંગાની વેરણી રાક્ષસણીએ
 ખાધી. ગંગાને નિદ્રાએ છોડી. અને નવલશંકરને હૃદય તાપે
 છોડ્યો. જેમ અવણુ કમંડળમાં પાણી ભરતાં વાસણ અને પા-
 ણીનો મેળાપ થતાં શબ્દ ઉડ્યો, અને મૃગ જાણી દશરથે બાણ છોડ્યું,
 તેમ જેવો નવલશંકરે મ્હોટેથી અવાજ કર્યો ને તે છોડતાંજ અવાજ
 સાંભળ્યો, અને સ્વપ્ન ચિન્તક ગંગાને એ સ્વર પોતાના પ્રાણનોજ
 છે એમજ બ્યારે દશરથની પેઠે નિશ્ચય થયો, ત્યારે તો ઝડપથી
 ઉઠી, અને મનોહર નારી પોતાના પુત્રના મોં માંહે ટકી રહેલા સ્ત-
 નને આસરે રહી કાઢી, પોતાનું છર્ણુ વસ્ત્ર સમારી પોતાના પતિને
 અંધારામાં ન લેતાં દીપક કરી લેવા જવા આવી. આ સમયે વાંચ
 નાર! તે અર્ધ જગત હતી. એક હાથમાં પોતાના છર્ણુ વસ્ત્રનો છેડો
 પ્રસારતી દીવો પકડતી આલતી હતી, ને તે દીવાને દુષ્ટ પવન ત્રાસ
 દેતો હોવાથી એક હાથ જ્યોતની આડે રાખી આગળ લેવા જતી
 હતી. તોપણ પવનના જેસે દીવાની જ્યોત નવ તરણીના સ્તંભને
 લાગતી હતી. છતાં પતિ પ્રેમમાં પણ આવી અવસ્થામાં દીવાને
 પણ જાણે કામ પ્રગટ થયો નહોતય ? તેમ મોહ થયો ને નીચેનો
 સ્ત્રોત બોલી અશ્વમેધ કરતો દેખાયો.

મંદાનિલા દત્તશિલા પ્રજ્વલં પ્રદીપ્તં

કુક્ષાન્તરે વિનિગતો સમયં તરુણ્યા
તસ્યા સમસ્ત કુચ કુંભ યુગં નિરિક્ષ
વાહુ વિનૈવ વિદધામિ શિરત્ર કંપતઃ

“શ્રંગારશતક” પ્રસ્તાવિક.

ખારણું ઉઘાડ્યું અને તુરતજ નવલ અંદર આવ્યો. એટલે
કમાડ ધીરેથી ખંધ કરી ગંગા પણ અંદર પેહી નવલે આવી ફક્ત
પાંચડી ખીંટીએ ભરાવી પોતાનાં સવસ્ત્રે એક પગ લટકતો નીચે
રાખી, બીજું શરીર પલંગપર ઢાલી માથાને હાથનો ટેકો દઈ બેઠો.
એટલે ગંગા નજીક ગઈ, અને પ્રેમ ચક્ષુ ફરકાવ્યાં, પણ ફેકટ.
નવલે પોતાના દુઃખારામાં પોતાની મનહર પ્રિયાને જોતા છતાં મ-
ધુર બાળકની મુખ મુદ્રાપર દૃષ્ટી પડતાં છતાં, અને દુઃખાવસરમાં નિ-
વૃત્ત થવાનું સ્થળ જાણ્યા છતાં બીલકુલ મંદ થઈ રહ્યો ને દરેક વ-
સ્તુનો પ્રેક્ષક છતાં નિપ્રેક્ષક બની એકી ટશે, દિગ્મૂઢ બની ગયો. અને
ગંગા શું કરેછે, તે એણે જોતો બેઠો.

નવોજ પ્રસંગ કરનાર પ્રમુખ્યા દાખલ થઈ હોય, તો બોલ-
વાને કંપાય, અગર અજાણ્યા પુરૂષ સાથે નવો સંબંધ કરવો હોય,
તો અચકાય, પણ આ વેળા તો ખચિત અર્ધ યૌવન તારણીમાં ખ-
પાતી છતાં, એક ગંગાને સંતાન પણ થયું હતું, તો પછી બોલવાને શી
અડચણ? અડચણ નહીં છતાં તો સ્ત્રિના ધર્મને અનુસરી આવી
નિરાશીમાં ગરક થએલ પતીને તો પુછવાની જરૂરજ હતી. જો
કે દ્વેષ આવ્યો હતો તો વહેમના વાદળનો પોતાનેજ હતો, એમ સ-
મજતી હતી. પણ નવલના મનમાં હતું તે શું જાણે? તેથી એમ
જરૂરજ જોઈ ત્યારે ગંગા ધીમેથી બોલાવ્યાના રૂપે પાણીનો કળશો^૧
માં આગળ ધર્યો અને “હમણાં બોલાવશે?” એ પ્રેમીત સ્વર સાં-
ભળવવા સવિનયે સદશુણી સાધવી ઉભી, પણ કોણ પાણી પીયે,

૧ આ ચાલ હીંદુ સંસારમાં પ્રાધાન્ય છે, પરોણાને પ્રથમ
આદરસત્કાર આ પ્રસંગથી શરૂ થાયછે.

ને કોણ જોલે ! આરસના પુતળાંની ? પેટે અને ખડાં થઈ રહ્યાં. ગંગાને વહેમ આવ્યો, જતી વખત કહેલ કટાક્ષ વચનો યાદ આવ્યાં, પણ તે હર્ષમાં લાવીનેજ પતીને મોઢે ખુલ્લાં કરાવવા, તથા પોતાનાપરથી આજ ખસેડવા સાથે પતિ વગર બંધુ માટે કરેલ અપરાધની માફી માગવા સ્વિકૃત્તા, ને તે પણ નિતીથી કરવા બેઠી.

વાંચનાર ! તુ શંકા કરીશ નહીં. સ્ત્રિ મહા સંકટમાં દિલારા પાત્ર છે. મોટા રોગમાં શાન્તિકારક છે અને મહા ઉદાસીમાં હાસ્ય જનક છે. છે એ સંઘર્ષ ખરું, પણ આપણા નવલને જે રોગ છે તે પરાયાપર છે ને તે પણ પોતાની હૃદયથી શાન્તિ થવો મુશ્કેલ થશે, એમ માનવું છે, તેમાં વળી એ રોગને પુરતું ઔષધ તત્કાળ લાગુ ન પડે તો આખરની ટકી રહેલી દોરી તુરત તૂટી જવા સંભવ છે ત્યારે એ આદ્રતમાં આ વખતે તેને રમણીય ક્રિડા કરવાનું કેમ સુઝે ! જ્યાં આખરની વાત, જ્યાં વડીલના નામ જળવવાની ચિન્તા, અને જ્યાં પરાયાપર આશા ત્યાં કેમ આવી ટેક ન રાખે ? પોતાનો નેક સાચવવો એ નિતીમાન આખરદાર અને કુલીન માણસને શીર સાટે જડેલું છે. ને તેમાં કદી અડચણ પડવા આવે એમ જણાય તો શું પોતાથી અધિકમાં અતી વહાલું પ્રિય કરવા બેસે ? હરિશ્ચંદ્રે આજક પતિ પ્રિય ક્યાં ? શ્રિયાળે પોતાના પુત્રને પ્રિય ક્યાં ! પાંડવે પોતાનું રાજ્ય પ્રિય ક્યું ? કર્ણે પોતાનો દેહ પ્રિય ક્યાં ? મોરધ્વજે પોતાના આત્માની કાળજી કરી ? નળે પોતાની પ્રિયાપ્રિય કરી ? બળિએ સર્વ કંઈ પ્રિય ક્યું ? નહીંજ. ત્યારે એવા આરીક વખતે નવલશંકર આવા પ્રેમની કાળજી કરે વા ? થણા વખત થયો, અને બન્ને ન જોલ્યાં, ત્યારે નવલગંગાજ ખોડી.

“પાણી પીશો?”—નહીં જોલવાથી કોણ જાણવાનું હતું? નહીં જોલવાથી છાતીપર આદ્રતનો આવી પડેલ જોળે કોણ ઉતારવાનું હતું? આમ સમજીનેજ નવલશંકરે ઉત્તર વાળ્યો; નિઘાસ નાંખ્યો. “કેટલું ક્યું, રાત્રિજતાં તરસ લાગતાં છતાં માર્ગમાં પીવાને નળન્યું અને

૧ જુઓ સરસ્વતિચંદ્રના પેટલા લાગમાં કુમુદમુંદરીના ઘરના એકાન્ત ભાગનું ચિત્ર.

પેટમાં અછોછી^૧ ધણી થતી હતી, તેથી યોગ્ય વરતારો કર્યો.” હા ?

“પ્રવાસથી આવેલા પરોણાને પાણી ધરવાનો ચાલ છે કેની-પ્રાણુ? પછી જોઈએ તો ભૂખ્યા હોય?” નવલે મોં મલકાવ્યું-

“હા, ને મનમાં તો પોતાને અંસારે મારા માટે રસોઈ કરવી પડે, તેથીજ પાણી આપ્યું હશે, કેમ?”

“નહીં નાથ—પણુ”—નવલ શરમાણી, ને બોલતી અચકાણી. જરા મુગી રહી બોલી “જમવાનું તૈયાર છે,”

“નાહકે દુઃખતાને દઢાવ નહીં. જા-પડી રહે. અશ્વશોષ ! મારા દૈવા?—” નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

“હું નથી દઢાવતી. અને એમ લાગે તો ચાલો ગરમ પાણી મૂકી આપું. નહાઈ જરા થાક ગાજો, જમીને પોઢો, હું પગ દાખીશ—ઉઠો નાથ”—કેમ જાણે નહાનાં બાળક ને કલાવતી હોય, તેમ ચરિત્ર કરવા લાગી.

“મારે જમવું નથી, માજી ક્યાં છે.”

“પાછળના ખંડમાં માથું ચડવાથી પોઢેલાં છે, કહેલું છે કે મને ન ઉઠાડતી. ધણી વાટ જોઈને જમ્યાં. અને હું પણ પાછળ બહુ વખતે”

“જમી. અને તમારીજ રાહ જોતી અમોટ કરી અહીં આવી પડી.”

“તેજ કહી આપે છે કે બાકી શું હશે?”

“તમારે માટે સઘળું કરેલું છે, તે રાખી મુક્યું છે. ને તેમ કહી

“ન પણ હોય તોએ મણી તો ખાવા શીખ્યો છે, એટલે તો માગે”

“તે સારૂં ઢાંકેલું તો હોવું જોઈએ ના?”

“બાળક માટે બાકી ઢાંકેલું તેમાં મને જમાડે છે, નહીં લુચી?”

“જા નીકળ અહીંથી.” મગજ ચડ્યો.

“નહીં ઉડશો?”

“કંકણાણુ કર નહીં.”

“નહીં માનો?”

૧અજીર્ણ—હૃદ ઉપરાંત અગર અપાયક અન્ન. ખાધેલું હોયછે, સારે દુખાવો થાયછે તે—

“ખોલ નહીં.”

“દયા નહીં લાવો ?”

“દુર થા,”

“ચાલો, ચાલો—” બાંધવા ગર્ભ.

“મારા મનની તું મુખત્યાર છે ?” તરછોડી.

“નાથ આજ આમ કાં ?”

“મારી મરણ.”

“પણ કહેશો ?”

“કંઈ જરૂર નથી.”

“આટલો રોપ ?”

“ચુપ.”

“આવો ક્રોધ ?”

“ખોલ નહીં.”

“આમ કેમ ?”

“સીટ.....”

“મણીના સમ.”

“ચુપ”

“શું થયું તમને ?”

જવાબ નહીં.

“નથી ખોલવું ?”

મુખ મરોડયું.

“નહીં કહેશો ?”

“આડું જોયું.”

“એમજ રહેશો ?”

પીડ ફેરવી.

“કાં વાર ?”

“નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.”

“માછને ઉઠાડું ?”

“અરરરર ! માથું કાં ખાયજે.” ત્રાસિત થઈ બોલ્યો.

“તારે કાં ખોલતા નથી ? મને આમ કરશો ?” વળગી પડી.

“મને ન બોલાવ”—દુર કરતાં ન છુટી.

“બીજા કોને બોલાવા જાણી, વાઈ ?” વધારે દૃઢ ચોંટી-રડી પડી
“તમે વીના મને કોણુ ?” આનંદ કરવાનો વખત, ધીરજ લેવાનો સ-”
“મય, ચડેલા ભારને ઉતારવાની તક, તે ટાંકણે આવું થાય તો કેમ”
“ટકાય વાઈ ? હું ક્યાં જઈશ ? તમે વીના માઈ કોણુ સાંભળશે”
હુસકાં ભરવા લાગી ! દયા આવી. આગલો જોમ તો કાયમજ હતો,
તે છતાં ગંગા પાસેથી એક મતલબ સાંધવાની એ હતી કે કંઈથી
પૈસા ન મળે તો તેના દાગીના લેણુદારોને દેવા લેવા હતા. એથી
આગલી વાત જાણે વિસરી ગયો હોય, તેમ નવલ ડોળ ખતાવવા
લાગ્યો પુરૂષ ચરિત્ર કરવા લાગ્યો.

“ગાંડી, ગાંડી, હું તો તારી મશ્કરી હતો, હાય ! હાય !” નવલ
હસ્યો અને ગભરાયલીને ઠંડી પાડી.

સારે તો મશ્કરીમાં પણ હું અધીરીને એમ કરવું ન હતું ? હું
નમાયીશ ! ઓછાપોર ન આવે ?”

“તો પ્રવાસીને પણ એકાએક બેહકાવવું ન હતું ?”

“મહારી ભૂલ થઈ.”

“તો મહારી પણ ભૂલ થઈ.

“સારે તેની શિક્ષા ?”

“તમારા પ્રેમનું મારા ગાલપર ચુંબન.”

“.....થા ખુશી”—ચુંબન કર્યું. હર્ષિત કરી પોતે ખુશી થયો.
અને હૃદયભાર ઓછો કર્યો. ગુસ્સો નરમ પડ્યો, વગડાનો વા ઉ-
તરી ગયો, રસમય બન્યો.

સમાનુવયી, ભણેલી ને તે સાથે સંસારી સુખ સમજનારી
(નહીં કે ઉછાંછળી) સ્ત્રીથી પુરૂષપર ગમે તેવી આકૃષ્ટ આવે, તો-
પણ થોડો સમય તો તેને વીસારી દેવામાં એક કુદરતીજ રસ રંગ
તેનામાં ઇશ્વરે યોજ્યો^૩ છે, એ નિઃસંશય છે; પછી પાંછળ ગમે તેમ બને ?

“વાઈ-સારે જમી લેશો ?”

૧ માયા વમરની. માયાપ મરી જતાં છોકરાં નમાયાં કહેવાય.
૨ નિરાધાર હાલતે થતું દુઃખ. ૩ મૂક્યો છે.

“દેખો નથી.”

“જરા નારતો ?”

“શું છે ?”

“પ્રાણુસાત્રમાદને ત્યાંથી બાણુ આવેલ છે.”

“વધારે સાફ, લાવ. હાંકેલું સવારે આપી દેજો. રાત્રી બહુ ગર્હ છે, અત્યારે હો, હા, નહીં જોઈએ.” મળતા અન્નનો તિરસ્કાર ન કરવાના હેતુએ ખચિત જુદાને માટેજ વાત રિવશરી.

“પણ ભોજન જમ્યાથી થાક ઉતરી જાત, અને શાન્તિ થાત.”

“ના કંઈ નહીં, એજ લાવ ?”

“જેમ મરજી.”

નવલ હોવા ગર્હ, નવલશંકરે વસ્ત્ર ઉતાર્યા. અને સુવાતું પં-
ચીકર બદલી બેઠો. ગંગાએ બરફી પેંડા વગેરે આવેલું આગળ ધર્યું.
દિગ્ગિરીમાં મન બાવતું નહીં છતાં જરા ખાધું. કપર પાણી પીધું.
અને નિરાંત કરી પલંગપર સૂતો. સારે નસીમે મણી પણ ઘોંટાઘ
ગયો હતો, એટલે ગંગા કામથી પરવારી નવલના પાવ તસાસવા
માંડી. તેની સાથે માર્ગમાં બનેલી હટ્ટીકત અને પોતાને આવવાની
પડેલી જરૂરની વિષદ વાર્તા કહેવા માંડ્યો. અતે થાકથી નિદ્રાધીન થવા
માંડ્યો. “એકાન્ત વખત છે, જરા શાન્તિમાં છે, તો તેમણે કરેલા શુરસા
નો ખુલાસો મેળવવા, ને મ્હારી વાત પ્રગટ કરવા લાવતી કહું?” એમ
વિચારી ગંગા પોતે કરેલ અનાદરની ક્ષમા ચાચવા તેમની પ્રકૃતિ
જોઈ ટકાવતી, ડરતી, બોલી—“જાગો છો કે?”—જવાબ ન વળ્યો. આંખ
મળી ગયેલી જોઈ બોલતી બંધ રહી- પણ નિદ્રાના પ્રમુખમાં પડી
રહેલા નવલે જીવમાંજ કહ્યું—“કાં ? તું નથી શુતી ? મને દેવે શુવા
દે, ને તું પણ સૂઈ જા, રાત્રી બહુ ગર્હ છે—” શાન્તિનો જવાબ મ-
ળ્યો, એટલે ધીરજ આવી. અને “મ્હારા બાદને દાગીના માટે કરેલી
મદદની વાત આવતી કાલે દેવે કહીશ, શુરસો નથી.” એમ મનવાળી

૧ કાર્ય કરનારને ત્યાં જે માણસ પૈસાની જોટ કરેછે તેને ત્યાં
પાસણમાં ભરી મીઠાઈ મોકલાવે છે તે. ૨ કાલીકા.

ગંગા પણ ત્યાંજ પગ દબાવતી લટી ગઈ, સુતાં રાત્રિ વીતી ને એમ કરતાં પ્રભાત પણ થવા આવ્યું. નવલને તો સ્વપ્નમાં એ મિત્રને ત્યાંથી મદદ મેળવવાના વિચારો આવ્યા. પણ—

છાતીમાં રાખ તું આ કોતરી વચન!

ખરો મિત્ર મળવો બહુછે કઠણ!

થશે તાહરા લહેજમાં લોકો મીતર!

જો હશે તુજ કોથળીમાં ખડું જર?

(શેકસ્પીયર) જ. ન. પીટીટ.

પંડિતોપિવરમ્શત્રુ, નમૂસ્વો હિતકારક ।

વાંદરેણ હતો રાજા વિપ્ર ચૌરેણ રક્ષક ॥

“મોજપ્રવંધ.”

કાકા મામા કહેવાના, ને પાસે હોય તો લેવાના, મિત્ર મિત્રતા બાણે કોય, નહીં તો હડતા ફાગો^૧ જોય.

ગીતી.

દુર્ભાગ્યે દુર્દશામાં, સગાં સ્નેહી સહુ કર ધરતા કણે,^૨

સુખિહાલતમાં જોકો, ખાતા, થાતા મદમાતા ચણે.

તે આ અવસર ન્યાણી, મિત્ર કુપ્રિતી કરી જતા બાણે,

નજરે જોતાં પણ તે, નથી નિહાલ્યું બતાવે તે ટાણે.

મોં કલેમંટ સો વરસીએ આત્મઘાત કરવા તમર થએલ પોતાના દોસ્ત કાઉન્ટ હેક્ટર^૧ ડી ટ્રેમોરલને બંધાવી, પોતાને ત્યાં રાખી, પોતાના ધરની માલેકી સોંપતાં, તેણે તેનાજ ધરનું, પૈસાનું ને અંતે તેની જિને ફિટાવવાનું પણ કાવતરું કરી તેને તેની જિ પાસેજ છમાસનું સ્વલ્પ ઝેર પીવરાવી મારી નંખાવ્યો તે પણ મિત્ર. અને આંપરાજ હાડાને શુળીના હુકમ વખતે પહાડસિંહે

૧ હીંદુ લોકો ફાગણ માસમાં અસંખ્ય શબ્દોનાં ગીત ગાય છે તે ફાગ-બહુ વચનમાં ફાગો કહેછે ૨ કાને.

પોતાની ગરદન આપવા કબુલ કરી તે પણ મિત્ર-એ બન્ને મિત્રો-માં આવા બારીક સમયે કાયમ પ્રિતી રાખનાર સેંકડે ફક્ત પાંચટકા છે, ખરિ પરિક્ષા વિપત્તિમાં થાયછે, સ્ત્રિની પરિક્ષા મહાસંકટમાં લેવાયછે, અને સેવાનો ખરો બદલો બારીક વખતમાં જોવાયછે.....

પ્રભાત થયું, સર્વ ઉડ્યાં. નવલને ચિન્તા હતી, તેથી પણ વહેલો ઉડી, ગરમ પાણીની દરકાર ન રાખી, ઠંડે જળથી નહાઈ તૈયાર થયો. અને બાંધેલી આશા પૂર્ણ કરવા તેના મિત્ર અમૃતલાલને ત્યાં ગયો. થોડીવારે સવિતાગવરી ઉડ્યાં. અને નવલશંકરને આવવાની વાત જાણી. પણ એટલામાં તો નવલશંકર બહાર નીકળી ગયો હતો, તેથી પોતાને મથ્યા વગર જવા માટે ગુસ્સો ચડ્યો. એકતો ગંગા માટે ક્રોધ હતો. ને નવલે પણ આવી ઉદ્ધતાઈ કરેલી જોવાથી બહુ ગુસ્સે બનીને ગંગાને મોં ચડાવી હકીકત પુછી. તે જાણતાં તો વધારે ક્રોધાતુર થઈ, અને એ ક્રોધે અંતે એજ નવલનું સત્યાનાશ કાઢ્યું. નવલને માતાની તખ્તીયત ખરાબ હોવાનું કારણ હતું. પણ સવિતાને વહુની પાસે કરેલી વાતની ચીડનું કારણ હતું તેથી અગ્નિમાં ધી પડ્યું. દીકરો વહુવાસો થયેલો લાગ્યો. સવિતાને થોડી ખબરછે કે નવલને વાત ન કહેવાનું કારણ છે. ને જે કારણ માતાને ખેદ ઉપજે તેવું છે.

નવલશંકર જે મિત્ર ને ત્યાં જતો હતો, તેનું નામ અમૃતલાલ હતું. તે તેનો મિત્ર થવા સાથે કંઈ નિષ્ટનો સંબંધ ધરાવનાર સગો હતો. અને નવલની સારી સ્થિતી માંહેથી હાલ કહેવાતો સારો પૈસાદાર બન્યો હતો. ને તેને આગલા વખતથી હજુ સુધી ખટાવ્યા કરતો હતો. તેથી નવલને પોતાનો ગણી વખતે વખત જોઈતા પૈસાની મદદ આપ્યા કરતો. અને આ વખતે તો નવલ માટે જે વિચાર બાંધ્યો હતો તે ઉલટોજ હતો, ને તે નવલશંકરના નશીબની નિ-પ્રજ્ઞતાના દોષનું કારણ હતું.

સવારના આઠ વાગતાં ટપાલના આવેલ પત્રોમાં શોખીન વા-ચકમાં ખપનાર અમૃતલાલ પર “કાઠીયાવાડઠાઈમ્સ નામનું ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર આવ્યું. તે વાંચતાં કાઠીનારની ખબરોમાં નવલના કાઈ

દુશ્મન વેપારીએ લખેલો નીચેનો ફકરો વાંચવામાં આવ્યો.

“એક વેપારી પેઢીની ભય ભરેલી હાલત” ગાયકવાડ મહાલ-
 “ના કોડીનાર ગામની જાણીતી શરાફની વેપારી પેઢીમાં કેટલીએક ગડબડ.”
 “માલમ પડવાથી નવા ભાગીઆએ તકરાર ઉઠાવી છે. અને તે દેશ પ્રદેશ-”
 “ના વ્યાપારી આડતીયાઓને માલમ પડવાથી મોટી અધીરાઈ પકડાઈ”
 “ગઈ છે; એમ લોકોમાં અફવા ચાલે છે. અને એમ પણ કહેવાય છે કે”
 “કેટલાંક લોકો પોતાના લેણા માટે ઘટતાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે”
 આવાંચતાં અમૃલાલત બહુ શકમંદ થયો. ઘણા દિવસથી નવલશંકર
 નો મેળાપ ન થયો હતો, તેથી અંદરની ખબર નહતી. એટલેઆ કારણ
 તેને યોગ્ય લાગ્યું. અને વળી તેને પ્રુષ્ઠિ આપવા ખીજે કોડીનારનો
 પોતાના મિત્ર તરફથી આવેલો પત્ર હાથમાં આવ્યો, ફાડી વાંચતાં તેમાં
 પણ એજ અનુસરતી ખીના નીકળી. જતે પોતે સ્વાર્થિ ને લોભી
 હતો, તથા ઉઘરતી ગરીબાઈમાંથી પેસા મળ્યા હોવાથી જીવ સાટે
 તે પૈસાને ગણતો, તેથી આપેલા પૈસા સિવાય હવે એક પાઈ ન
 આપવાનો દઢ નિશ્ચય કર્યો.”

“આવી આફતમાં મારો આશ્રય લેવા નક્કી આવશે.” એમ
 ધારી પોતે નવલની ખબર કઢાવતો. અને જ્યાં સુધી તેને સન્મુખ
 મેળાપ ન થાય તેમ રહેતો. એટલુંજ નહીં પણ પોતાના સિ-
 પાઈને એટલે સુધી કહી મુક્યું હતું કે “તે દરવાજા પાસે આવતાં
 રોકી બહાર ગયેલાનું બહાનું બતલાવવું. પૈસા પેદા કરવામાં પરસેવો
 ઉતરે છે,” એમ સ્વાર્થે સોધ્યો, પણ એ પૈસો ક્યાંથી પેદા કરેલો છે?
 તેનું પ્રતિ સમરણ ખીલકુલ ન થયું.

નવલશંકરને આ સિવાય ખીજ પૈસાદાર સગા હતા, પણ
 તે લોકોની લાચારી ન કરવાના તામસી સ્વભાવે અને પોતાની સ્થિ-
 તી જાળાવા ન દેવાના કારણે કોઈ પાસે મળવા કે લેહેવા જતો નહીં; જોકે
 જાયતો આ વખતે આપે નહી તેવાં પણ હતાં. તોપણ એ વિચાર
 ગ્રહણ ન કરવા પોતાની અહંકારી ટેવે એ ખ્યાલ આણ્યો નહીં;
 ને અમૃતલાલ મિત્રને ત્યાં જવું ઉચિત ધાર્યું હતું, પણ ગરીબનાં
 નસીબ ગરીબજ.

ગીતિ—હુવંટ સમયે ભવિષ્યે, પાસેં અવગો સદા પડે સર્વે,

ધારે કંઈ થાયે કંઈ, હુસ્મન તેથી બને અતિ ગર્વે.

જેની પાસે કામ હતું, જેની ઘણીજર હતી. જેના આશ્રયથી-
આજ બનરમાં ભાગેલી પેટી ટકાવવી હતી. જેની મદદથી પોતાની
ટકી રહેલી આખર રાખવી હતી. અને જેની મિત્રતાથી નાતમાં મિ-
ત્રપદ બહેરકરી બચ્ચાંઓને બટકું રોટલી ખવાડવા સાથે આગલનો
ખદ્દો વચેસો દેખાડી આપવો હતો, તે માણસ તો તેને મિત્ર ધર્મ-
માં આપેલ વચન પ્રમાણે મધ્ય દરીએ નાખી, ડુબાવી દેવા નિશ્ચય
કર્યો હતો. અને અતે ખરો પડ્યો હતો.

નવલગંગા દરવાજા પાસેગયો, અને સિપાઇને પુછ્યું. “અમૃ-
તલાલભાઈ હા ?”

બોલીતો કલદીનકા જુનાગઢ જમીનકા ટંટાસે ચડ ગયે હય”.
શીખવેલા સિપાઇએ ઉત્તર વાળ્યો. ઈભરાગના મોઢામાંથી આ શબ્દ
નીકળ્યો, ને પોતે નિરાશીના ઉંડા ખાડામાં ઉતર્યો. વીચાર વમ-
ળમાં ગુંથાયો, કાન્તિ મરીગઈ, આખરે રૂધિરનો નિઃશ્વાસ પેટમાં
ઉતારી ઊભો થઈ રહ્યો.

હજુ જોકે અમૃતલાલના દેખાવ છતાં, ને તે મળવા છતાં પો-
તાની ઉમેદ પાર પડી, તો ઈશ્વરાધીન કે તેમની મરહુપર હતી.
તથાપિ મનની આશા ખીન પ્રત્યુત્તરેજ નાબૂદ થઈ, એટલે “એ
દેવ તો મારી આગર રહેત” એમજ ઉમેદમાં પોતે આશામય રહ્યો,
આશા ભેટવાની આંધી, પણ તે તુરતજ નિષ્ફળ નીવડી અને મિત્ર
તાની બેવશાઈનો દર્શનીક પૂરાવો રજુ થયો. નવલ હજુતો મનમા
વિચાર તુરંગમાં ગુચવાતો લાંજ ઉભોછે. એટલામાં દેવયોગે કુદરતીજ
અમૃતલાલને ઈભરામનો ખપ પડ્યો, ને ઘરના એટલા પર આવી
રેલાના આરણ્ય આગળથી ઈભરામને બોલાવાને સાદ માયો. પણ અર્ધ
સાદમાંજ નવલને જોયો. અને અંદર પેશી ગયો. નવલ ચમક્યો, ને
આકસ્મિક બોલી ઉઘ્યો.

“એ દેવ? અમૃતલાલ ભાઈ?” આંગળી ઉઠી કરી ભવાં ચ-

ડાવી, પોતે પગ ઉઘો કરી અંદર પેસતા અમૃતલાલને જોઈ કહ્યું.

“નહીં, નહીં. ઔરસીપાઈ અટક્યો.

“યે હય? મએને સાદસે પએછાના, મુખસે દેખા?—

“હોગા, મગર, તુમેરેકું ઓ મીલ સકેગા નાહી.

“સખખ?

“કુચ્છ જાણુનેકા જરૂર નહીં હય?

“મગર કારણુ તો હોગા—

“આપકી મરજી!

“મેરે ખાસતે અયસા હુકમ હય ?

“નાહીં; મગર.....ખેલી ન શકયો. માયું ખંજવાન્યું.

કુચ્છ શીકર નહીં, જરા કહેગા તો અયસાન હોગા.

“કહેનસેં કાયદા કયા? આપ ખુદસે પએછાન લેના ચાહીયે.

“ધીરમ?—અંદરથી સાદ આવ્યો, “સલામ આલેકમ”—કરી ચાલ્યો. ધીરમને જરા ચાલતાં વિચારયયો, અને પાછો આવી દરવાજે નવલ ઉભેલ છતાં બંધ કીધો. નવલ શરમાયો, નીચુ જોયું. મનડું રડયું અને પોતે ખેહોશ જેવો થતો છતો ટટાર પેઠે ઉભો. મનને વાર્યું પણ ન રહ્યું. અને આગળ ચાલ્યો મિત્રની પરિક્ષામાં છે તરાયો લાગ્યો. જગત પૈસાનું જસ્વાર્થિ જણાયું.

અવિશ્વાસના રંગમાં વજ્રલેપ બની પશ્ચાતાપ કરતાં ધર તરફનો માર્ગ પકડ્યો—

“અરેરે મારો આવો વખત? મારી આવી દશા? મારો આવો”

“દીવસ? એક વેળા જેને હું સેંકડો રૂપીઆ કમાવી આપતો, જેને હજારો”

“રૂપીઆ ધીરવા હિમ્મત કરતો, જેને સુખપાલમાં ખેસાડતો, જેને”

“મોજમાં ભાગ આપતો, જેને દૈન્યની વાત કહેતો, તે માણસ આ વ—

“ખતે ખેવશું થઈ, મારી સાથે આવી વર્તાણુંક ચલાવવા તત્પર થયો?”

“અરે મને જોધને નાસી ગયો? કદી મને મદદ કરવી ન હોતતો “જી-

૧ રજપુતો લડાઈમાં મરે છે તે વખતે તેના શીલા લેખ કોતરાવી ત્યાં પથરામાં ઉભા કરી મુકે છે. તે અગર આકસિક મરણ થતાં તેની નીચાની લખલો શુદ્ધ લોકો રાખે છે તે.

બ હોયતો કિતર ઘણા” તેમ અખાડા કરવા હતા. પણ મને આમ,”
“અપમાન કરવું નહતું, પણ અરે! હું તેને શું દોષ આપું?”

“શું સંસાર આવોજ સ્વાર્થિ હશે? દુનિયાં આમ ચાલતી હશે?”

“મિત્રની આવી વફાઈ? કરેલા ઉપકારનો આવો બદલો? અકુ-
લીનતી મિત્રતામાં આવી ફટકે? નેટ મિત્રતાનું આવું ફળ? અદ્વિશોષ?
પદારસિંહને શું સ્વાર્થ હતો? શું મિત્રતા પોતાના સ્વાર્થ માટે બંધાય
છે? મિત્રતા આવા બારીક વખતમાં દુર થવા બંધાય છે? મિત્રી આ
કારણસર કરે છે? પોતાના સારા વખતમાં મિત્રને મદદ કરવી, પૈ-
સાથી ન બની શકે તો અંગ બળ વાપરી પીડામાં ભાગ લેવો. કદી
મિત્રનું મૃત્યું થાયતો હોયટ તેમનાં સ્ત્રિ બાળકને પોતાનાં માતા તુલ્ય
ગણી બને તેટલો આશ્રય દેવો, એ મિત્રાઈ. સારા વખતે નહીં કે
દ્રોહી ખાવાની, ને દુર્દશામાં છોડી જવાની.

શિખરણી.

ગ્રહો મિત્રો તેથી, દુખદ સમયે સાલ્ય ગ્રહવા

કરે મૈત્રી તેથી, જીવન સુખસાથે સુખિ થવા

કહે મિત્રો તેને, વિપદ સમયે શિર ધરશે

જ્યાં દ્રોહી ખાવા, મધુર વદવા સર્વ કરશે

“અંતે ધીરજ ધરી ઘેર આવતાં માર્ગમાં પોતાના આડ-
તીઆને આવતો જોયો, એટલે તો ગભરાયો. ચમક્યો. ચાલતી
દાક્ષત યાદ આવી, અંતે જળજળીયાં આવ્યાં, વધીલ ભાગીયો
આ વેળા કાવતરાખાજ ખુનીને ત્યાં ઉતર્યો. અને એમના ચએલ કાવતરા-
નો ભોગ નવલ. એ ભોગનું બળીદાન આપવા વિચાર કરતો ધરના
ખુણામાં આવી બેઠો, પ્રભાતનો જમવાનો વખત થયો, દસ વાગ્યા
પણ સર્વ ભોજ્ય વિપમય લાગ્યું. અને વિચાર ન પહોંચતાં આંખમાં
અશ્રુ લાવતો “પ્રિયાના દાગીના શું દેવાજ પડશે?” એમ દિમ્ભતવાન
બહાદુર શોચ કરવા લાગ્યો. ને દુર્દટ સાગરના ઉછળતા વિચાર
વમળમાં ઘસડાયો-કોણ મારો મિત્ર કહે? ને કોણ આશ્રય દે?

સાખી.

સર્વ ધમાં છે સત્તુ સાથે, વખત સખતને જોઈ.

અહુ વિચાર પહેંચ્યો નહીં જ્યારે, પડ્યો આખરે રોધ

આશ સહુ ખોઈ, નાખ્યું નહીં કોઈએ લોઈ

માણસને માથે ચારે તરફની આફતે આવેછે, ચારે તેની અ-
ક્ષતો દરવાજે બંધ થઈ જાય છે, સેંકડો માણસો લેવા દેવાને
સદ્સાહ પુછવા આવનારા તે આ વખતે એજ માણસની સામુંપણ
જેવાને કંટાળે છે ? શું જગતમાં સ્વાર્થ છે ? નિશ્ચય !

वृक्षक्षिणफलंत्यजंतीविहंगा, सुक्ष्मंसरसारसा

निर्गन्धःकुसुमंत्यजंतिमधुपा, दग्धवनस्यमृगाः

निर्द्रव्यंपुरुषंत्यजंतिगुणिका, भृष्टंत्यजंसेवका

एतत्सर्वस्वार्थजनोहीमरणं, वोकव्यनावल्लभाः

“પંચતંત્ર”

આશાથી નિષ્ફળ થએલા નવલ અહુજ શોક સાગરમાં પડ્યો
છે. એટલામાં “કાળમાં અધિક માસ.” તેમ લેણદાર ભાગીયો પેલા
નીચ કાવતરાખાજ ખુનીને લહી પવન જેમ દરિયામાં ડોલતી સ્ટી-
મરને ડુબાવવાજ ડુકવા માંડે, તેમ જોસમાં અંદર અંવી ચડ્યો.
“વેરી આદરભાવ સાર” એ રીતે ઉતાવળા આવેલ દુશ્મનોને નવ-
લશંકરે સત્કાર સાથે ઠંડા પાડ્યા. ને બેદીવસ થોભવા કહ્યું. વકીલને
ખુનીએ બહેયો હતો, તેથી ઉછળતો બોલ્યો.

“પોળીઆ લીધા છે, સમન્યા? અમોલા અમોલા કાઢી નાંખો,
નહીંતો ફજેત થશે. લોકોને ફસાવવાના આવા ધંધા કરોછો કે ?
હજુ તો ફાજદારી થશે,” સુકો દમ લીલો બનાવી લગાવ્યો.

જેમ તમે સારા લાગો તેમ કરો. પણ બે દીવસની મુદત આપો.

“હવે ! ખાંડ ખાઓ ખાંડ, શેક ? મુદત કેવી ને વાત કેવી,
હજુ કંઈ ખીણ પિછોડી ઝોઢાડવી છે કે શું ? અહીં તહીં છુ-
પાતા ને રખડતા ફરોછો, તે શું હમે જોતાં નથી, કે જાણતા નથી ?
જો મુદત માગેછો ! લખી આપેલ છે, તે પર પેશાબ કરો. ને તેમ

પણુ કરશે, તો આ ભાઈ કેવા જમીન છે ?

“હું ક્યાં ના કહું છું. પણુ તે એ એવો એટી છે, કે નહીં હશે તો છાતીમાં દાગીના ફોટી દેશે ?” પોતાના મનની માતીતી ઉમેદ પાર પાડવા તેમનો ઉપરનો ભાઈ પણુ અંદરનો કસાઈ થઈ બોલ્યો.

“ભાઈ જેવો ભાઈ નહીં ભાઈ સમ કસાઈ નહીં.

હું આપવા બંધાયેલ છું, અને તે પણુ જમીનગીરી સાથે. એ કમુત્ર કરવા છતાં મને એ દીવસની મુદત મળશે, તો મારા દાગીના મને વેચવા નહીં પડે.

પૈસા હશે તો દાગીના ક્યાં થતા નથી, તમે તો ગાંડા છો. મારી દો મોંપર, કે જમીનનો પણુ છુટકારો થઈ જાય,”—મનને સંતોષ દેવા ને નવત્રને દ્રસાતી જોવા બુક્યો.

“મેં છંદુલાવને રૂપિયા માટે મોકલ્યો છે. ત્યારે એકાએક રૂપીઆ આપતાં દાગીના પર તળાપ મારવાની જરૂર શું ?” પાડા પાડી સાથે કામ, કે દુધ ધી સાથે.”

“જો મારી ગેરહાજરીમાં દાગીના મુકી કે વેચીને રૂપીઆ વ-મુત્ર દરેલા માલમ પડશે, તો કઠાર્થ ને વિશ્વાસઘાતના આરોપી લખતના કરાર મુજબ તમે થશો, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે—

“હા. કેમકે એ દાગીના હમારી સમતિ વિના ખીજને ત્યાં મુકાય નહીં, એવી મહારી જમીનગીરી છે.” કેમ જાણે ગંગાના દાગીનાનો હમણાંજ ફજોતો થાય. પણુ જાણતો નથી કે પોતે અંદર હાથ નાંખ્યો છે તે પ્રથમ અપરાધી તો પોતે છે. કારણ નવલની રજા લીધી નથી. તેથી તે વાત પ્રગટ જાણે તો નવલશંકર તે ખૂની માટે કેવો મત બાંધે ? પણુ સીતાનું હરણ કરતી વખતે રાવણે ક્યાં મરણ ધાર્યું હતું ?

“હીકે છે ત્યારે કોની કે દાગીનાજ લેવા છે.

“ના, હમણા રૂપિયા આપો તો કંઈ નથી. નહીંતો હમારા કહેવા પહેલાં તમારું કાંઈક કમુત્ર કરશે.

“શેઠ કંઈ ઘરમાં બાંધેલ પલ્લા નથી, ને તેમ હોતતો તમને બાગીચો કરવાની પણુ જરૂર પડત નહીં, સમજ્યા ? માટે કાંઈની લાજ

પર ન અવાય, સરકાર પણે જે દીવસની મુદત માટે ના નથી કહી શકતા.” ભેલું મસલ્યું.”

“મારે મારી સગવડ કરવા જવું છે, જે સાંજ સુધીમાં નહીં આપો. તો ઘટતાં પગલાં ભરવામાં આવશે, એટલુંજ નહીં પણ નાહક ફજેતી સાથે ખરચના ખાડામાં ઉતરવું પડશે તે જુદું, હા.”

“પણ હો હા કરવામાં માલ છે?”

“જે એમ કરવું હોત તો, કુખેરપુરના વ્યાપરી ક્યારેના અહીં-આ ટાંચ લાવ્યા હોત, પણ હુંજ વારી આવેલ છું,”

“તે તમારી લાયકી છે, ને એ લાયકી મુજબ તમારે થોભવું જોઈએ.”

“હા, થોભીશ. ને તે પણ આ ભાઈના કહેવાથી, તે પણ ફક્ત સાંજ સુધી.”

“જે દીવસ” — પગે લાગતો હોય, તેમ આજે કાળે લાચારી કરવા મંડ્યો.

“વાર, ત્યારે કાલે સવારમાં ચુકતે કરજો, સમજ્યા ?

“વાર, ત્યારે ગોડવણ કરીશ—અણછુટકે પણ કહેવું પડ્યું.”

“ઠીક છે, ચાલો—

“હરકત નહીં. સાંજે નહીં રૂપીઆ દે તો દાગીના દેશે” — ખૂનીયે વચમાં ટચકું મૂક્યું. ને બન્ને ચાલી ગયા—

નવલ વિચારમાં પડ્યો, ગંગાને બોલાવી, પોતાને ધારવા કરતાં ઉલટું થયું. ઈફુલાલને મોકલ્યો હતો, તે ફેડક્ટ નીવડ્યો. કેમકે આ વા-યદામાં પ્રપ આવે એમ લાગ્યો નહીં. અને દાગીના મુકીને પણ સાંજે આપવા વિચાર કરી, ગંગા ઘર કામમાં ગુંથાઈ હતી, તેને મળવા પોતાના દીવાનખાનાના પલંગ પર જઈ બેઠો. ગંગાને માટે શકમંદ થયેલો છતાં ગરજને ખાતર નિઃશક દેખાવતો બન્યો, નિર્દોષ પત્નિને કહેલાં કડવાં વચનોની માફ માગવા ઈચ્છા કરી, અને નિર્ધનતાના

પ્રભાવે દૃઢ મનના પુરૂષને ઇચ્છા રહીત કાર્ય કરવાનો વખત આવ્યો. સારા નસીબે ગંગાએ પોતાના ભાઈને મદદ કરવા રૂપીઆ લેવા મુકેલા દાગીનાની નવલસંકરન કે સવિતાગવરીને ખબર ન પડી, અને હીક થયું, કે આ વખતે ઘર કામમાં ગુંથાયેલ ગંગા તથા દર્શન કરવા ગએલાં ગવરી સાસુને ભાગીયાને લખી આપેલ દાગીનાના કરારની જાણ ન થઈ, નહીંતો અદેખી આંખે સવિતા પણ પ્રથમ તો ચડી રહેલા ઉભરો ખાળી નાખવા બેધડક નવલના દાગીના માટે નવલસંકરન ઉધડા લઈ વેરત. ને ગંગાનું કાટકું કરત તે તો જુદું— પણ ઈશ્વર કરેછે તે હીકજ કરેછે.

સવિતાગવરી આ ગડબડથી બહુ વિચારમાં પડી, પોતાને કંઈ વાત ન જણાવાથી નવલપર ગુસે થઈ, પણ એ શું જાણે, કે નહીં કહેવામાં નાહક દુઃખી ન થવાનો લાભ રહેલો છે. પણ દુર્ભાગી નવલ ના કમનસીબે તેના મનમાં પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ને મુગી મુગી સર્વે ચેટક જોવા લાગી, ગંગા પર ચીડાવા લાગી.

પ્રકરણ ૮ મું.

શિ તો એજ

પત્ન્યુ પાનક્તિ પત્નિહી સર્વસ્ય મિત્રં
મિત્રત્વાય યદ્વૈપત્ની યજ્ઞસ્ય કરોતિમિથુનં
તદયો પત્નિયા એ વૈષ યજ્ઞસ્યન્વારંભોઽનવહિત્યૈ

“કૃષ્ણ યજુર્વેદસંહિતા”

“પત્નિ પતિ ઉપર પ્રિતી ધરેછે, સર્વજનોમાં પત્નિ એજ મિત્ર છે, મિત્રત્વ કરવાને માટેજ પત્નિ પરણે છે. પતિ અને પત્નિથી એક પ્રતુની બંધિતનું આશુ દુઃખ અટકાવ કરી શકાય છે. દમ્પતી વીના

આરાધનનાં કામ કરી શકતાં નથી, અને બન્ને હોય તોજ તે કામ સફળ થયેલું ગણાય છે.”

નવલશંકરને આરે તરફની પીડા પોતાને માથે આવી પડવા સાથે સઘળે ઠેકાણેથી અપમાન પામી હડધુત થયો, આથી તેનો જીવ કંટાળી ગયો. અને હવે “માતાને કહેતાં ઉલટાં વાધી રોગમાં છે, તેથી અધિક યશ.” એમ જાણી કંઈ બોલ્યો નહીં, ને નવલને કહેવું ઉત્તમ ધાર્યું. પણ એમ માતાની દાઝ ખાવાથી પોતાને માથેજ આફત આવી પડવાની છે, અને એજ દાઝના માતાના ક્રોધથી જેમ મેનાવતીના સમજાવાથી ગોપીચંદને યોગ ધારણ કરવો પડ્યો હતો, તેમ પડવાનો છે,

એ નવલશંકર ક્યાં જાણે છે? નવલ બહુ વિચારને અતે એટલું મનમાં બોલ્યો કે “ક્રોધપણ રીતે નવલને સમજાવી, બોલાવી, ફાસલાવી દાગીના કઢાવું. તેમ કર્યા વિના છુટકોજ નથી. આ વખતે તો આનંદ પણ પુરુષચરિત્ર કરવું જોઈએ. નવલના નહીં કહે, તોપણ તેના પર હવે મારો પક્ષ વિશ્વાસ ન હોવાથી ઠગાઈ કરીશ. વળી—એમ કરવાથી તેની મનોવૃત્તિ જાણીશ, અને આગળ આવેલા પત્ર માટે હેમનું નિરાકર્ણ થશે.” એમ સમજી ગંગાને આવતી જોઈ મન સાથેજ પોતાનાં દુઃખની વાત કરતો હોય તેમ દેખાયો. પ્રાણને સુખ સંતોષ આપવાના ઉત્સાહમાં હું તેને તો દગલખાણ કરું છું. એટલુંજ નહીં પણ એ ઉત્સાહ તો હું અત્યારે ભંગ કરવા પગલું ભરું છું. કેવો ખેદ ! કેવો દુર્ઘટ દેખાવ ! ત્યારે ? હરિશ્ચંદ્ર પેઠે વચન પાળવા હું વેચાણ ?.....

“નહીં નાથ ! જ્યાં સુધી દાસી હાજર છે, ત્યાં સુધી આપને વેચાવાની કંઈ જરૂર પડવાની નથી.” એકદમ શુદ્ધ અંતઃકર્ણની પ્રમદા પતિનાં સંકટ વાક્ય સાંભળી બોલી સામે આવી ઉભી, ને નવલચમકી પલંગપરજ બેઠો થઈ ગયો—

“ત્યારે શું નવલને વેચી મારા ઋણથી મુક્ત થાઉં?” આવેશમાં બોલી ગયો. ને નવલને દેખી થંભી ગયો. ને સામા જવાબના પ્રશ્નમાં ઉતર વાળ્યો હોય તેમ બોલતો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એટલુંજ નહીં પણ એક ટશે ? નવલના બોલવાપર લક્ષ બેચી રહ્યો !

“હા નાથ, શા માટે નહીં? જો તમારા હવને એમજ મુખ યતુ હોય, તો એ મુખને સતોપ આપવા મને વેચવામાં કંઈ દરકત નથી. મારા પ્રાણના ભલા ખાતર, તેમની અચલ હંદગીના મુખ ખાતર, ને તેની કાયમ રહેતી આજરને ખાતર, કદી મારે વેચાવું પડે તો મોટી ખુશી સાથે કબુલ કરીશ. તારામતી રોહીતને લઈ કાં વેચાણી, મારાનાથ ? ગભરાવું શા માટે જોઈએ !” વળગી પડી. અને ઉમર લાયક છતાં કેમ જાણે નવી જુવાની ખીલતી હોય, તેમ પતીને લાડ કરવા લાગી.

“ધુપાતી, લપાતી, લટકતી, મટકતી પતિનો એકાએક વિચાર સાંભળતી આવી કેવી લડી જવાની પેરવી કરી ! મ્હારી બ્હાલી મણી ? હું તને વેચું ? ને વળા ગુલામીખત કરી દઈ સરકારનો મોટો ગુન્હો અને પરમેશ્વરનો મહાપરાધ માથે ધરી લોકોની મોટી કહેણી, બાળકનો પ્રચંડ ત્રાસ, દુનીયાતું અધિક મુંખ, અને સ્ત્રીની અતુલ્ય ઉમેદ, તજવી એ કામ કરવા હું પગલું ભરું ? ને મારી બ્હાલી દારાનો હાથ હું હવતાં ખીજને સોપું ? હાથ !” ફક્ત ગંગાની હૃદય પરિક્ષા જોવાનું એક હુકારો બન્યો.

“આકળા ન પડી જાઓ, ગભરાઓ નહીં. ગુલામી ખત નહીં પ્રાણ, ગુલામી ખત નહીં, પણ ખીજની વેદ, મજુરી કે લાચારી, ને તે દરણું, પાણી કે ખીજનું કામકાજ, તે ફક્ત તમારા મુખને મારેજ. તેમાં ગુલામી વેચાણું ?”

“દનરો માણસોની હજુરમાં પવિત્ર હાથ પકડી પરણેલો, મારા અંતઃકર્ણથી જડીત કરવાને કળુલાત આપેલી, પાણી મદણ સંસ્કાર વખતે મારી દ્રષ્ટી તજેથી જરાપણુ દુર ન કરવાને સોગંદ આપેલા સાથે ખરા પ્રેમને આધીન થઈ મુખસાગરના મનહર વાયુમાં રસખસ કરવાને દિગ્ગંધ થએલા એવોદું તે શું તને પરાયા હાથ નીચે સેવા કરવા જવાઈ ? કિંકારજો મારા હવતરને. લ્યાનત છે મારા કર્મને. ને શરમજો મારા વિચારને ? પ્રાણ તું ગભરાઈશ નહીં” લોબાને કિર્તીની પરવાર હોતી નથી. ને સ્વાર્થીને મુખની દરકાર હોતી નથી.

“કંઈ નહીં નાથ, કંઈજ નહીં. દુઃખમાં હું ભાગ ન લઉં, તો શું એકલા સુખમાંજ ભાગ લેવાને મને તમારી સાથે જડીછે?” નિર્દોષ મનની નારી ખરા સંદુગુણોમાં સાક્ષતા કરવા બોલી.

અલબત્ત? સ્ત્રિ પરણી તે કંઈ પીડા સહવા, બોજ ઉપાડવા કે દુખી થવા નહીં. પણ ધણીના પ્રેમમાં સુખ ભોગવવા, લહાવ લેવા, અને આનંદમાં જીવન ગાળવા. કમઅપ્ત માણસજ સ્ત્રિને વેઠમાં, આક્રમણમાં કે દુઃખમાં નાંખે, સ્ત્રિ તો ક્રોધજન્ય જાત છે, તેને વળી પિડીત મજબૂરીમાં કસાવવી જોઈએ? અરે એક ન્હાની સરખી ચિન્તાના તોપમાં પણ કસાવવી નહીં જોઈએ. મેં બહુ કેળવણી લીધી નથી, હું બહુ સ્ત્રિના વિદ્યા ગુણુ જાણુતો નથી, તોપણ આટલુંતો સમજીશું કે અગ્ની લોકો સ્ત્રિને ભાર ઉપાડવા, ખેતરોમાં ઘાસ વાઢવા, કે ઘંટી જેવી કઠોર વસ્તુથી ખેંચવા પાપી ગધેડાઓ, બળદની પેઠે હજી ખેડાવા જેવા ધંધા કરાવી એમની ક્રોધજન્ય પવિત્ર જાંઘળી ખરાબ કરે છે, તે અચિત્તસ્ત્રિઓના સંસાર સુખના દુશ્મન બને છે. ધરકામની વાત અલગ છે. વળી—અલબત્ત ગરીબ વર્ગના યાજ ગલી, ને શુદ્ધ જાતિને માટે આ નથી. પણ સારા વર્ગમાં અપાતા કેળવાયલા લોકોને માટે બહુ ત્રાસદાયક છે, માટે મારાથી તો પ્રિયા? એ કામ બનવાનું નથી. મારા મોઢા માંથી દુખી હાલતમાં ને ભ્રમિત વિચારમાં એવું નીકળી ગયું ખરું, પણ હવે મને પસ્તાવો ને મારાપર ધિકાર છુટે છે.” આટલું વાક્ય પણ ગંગાને છાપરે ચડાવી પોતે કરેલ અપમાન ટાળવા, ને જોર-જીલમને બદલે ઉપરના સ્વચ્છ હેતમાંજ દાગીના કઢાવવા કહ્યું.

“શા માટે? ત્યારે શું સ્ત્રિઓને પાટલે બેસાડી પુજતા હશે? શું મહેનત કે કસરત સ્ત્રિઓને ન જોઈએ?”

“જોઈએ, પણ રીત સર, હું એમ નથી કહેતો કે સ્ત્રિઓએ ધર સંસારનું કામ છોડી, આજકાલની સુધરેલીમાં કહેવાતી, પણ બગડેલી અપાતી કેટલીક સ્ત્રિઓની પેઠે હરામનાં હાડકાં કરી, હાથમાં વર્તમાનપત્રો કે માસિક લઈ, વેત્રાસન કે આરામપાટ (કોચ) પર પગ પર પગચાળા વાંચવાને, અને ધણીપર સખત હુકમનું દબાણ કર-

વાને સરવ્વેર થવું. પણ તેને અસહ્ય કાળમાં નાંખી, નહીં બનતો બોલે તેના પર ચડાવી, તેને જરા જરા વાતમાં દમ દેવો, અગર નહીં આગતમાં દરેક વખતે ચીડાવું. કંઈ કંઈ બાબતે અજ્ઞાનતામાં નહીં દેવાય તેવી ગાળો ભાંડવી, ને એ દેખતે આધીન થઈ બહારની રીસ તેના પર ઉતારવી, આ રીતતો હું બીલકુલ પસંદ કરતોજ નથી; પછી જોઈએતો મારા વિચારથી બીજાને કદી ઉલટું પણ લાગે. જોકે મારી માતાને તારાપર નિર્દોષ પ્રકોપ ને મારી ગેરહાજરીમાં તેનું તને વેડવું પડતું દુઃખ, મને તો જરાએ ગમતું નથી. પણ શું કંઈ પ્રાણ? દીલગીરછું કે અત્યારે હું લાચાર છું. એમ એમ કરવાથી પરિણામ આવેછે એવું, કે બન્નેનું સંસાર મુખ ધુળમાં મલી જાયછે. એટલુંજ નહીં, પણ ટોક ટોક કરતાં સ્ત્રિઓપણ કંટાળા ચી-ડતી મારી સાહસીકતામાં આવળે માર્ગે ઉતરે છે.

“સ્ત્રિ, આકર, ને બાળકને તો અંકુર જોઈએજ, એક આંખમાં દસાવવાં જોઈએ, અને બીજી આંખમાં રડાવવાં જોઈએ.

“એ ખરૂંછે, તોપણ નહીંવા દોષો મનપર લાવી જંગલી લોકો બિચારી અબજાને તણઠઈ જન્મભરની દુઃખણી કરેછે, ને તેમ કરવાથી એના પશ્ચાતાપે ધણીનું કહીંપણ બહું થતું નથી. હું પણ જે ખીડીત થાઉં છું તે ફક્ત તારા પર નાખેલી વેડના શ્રાપને લીધે છે”

“નહીં નાથ, હું આપની દાસીજ છું. હવે કહેશો કે આપ ગયા હતા ત્યાં શું થયું? અહીંતો માતાએ નાહક તોળરા^૧ ચડાવ્યો છે.

“તેનેતો ટેવછે. દુઃખતા પર ડાહમ દેવાની તેની પ્રકૃતિ છે. સ્વભાવનું ઝોસડ નથી. પણ તે પુછવા કરતાં જાણવામાં પણ જરૂર ન ધારવી.” મતલબના મહાદેવજી બની માતાને તિરસ્કાર કર્યો, સ્વાર્થ સાધ્ય કરવામાં જૂઠાણું કરતાં ન ડ્યો.

“શા સાર નહીં?”

“તું જાણી શું કરશે!”—નવલનો વિચાર લેવા માટે અંદરની હપ્તીકત પુછવા માંડી.

“મારાથી બનતી મદદ કરીશ?”

“તારાથી શું થસે?”

“મારાથી શું થશે? અરે ધણુંએ થશે, હું એક રીતે ભુલતી નહોતિતો ખરું હોવું જોઈએ કે તમારા મગજમાં ઠસેલા વિચાર મુજબ સ્ત્રી જાતિ એ કામ કરવા તદ્દન ના હિમ્મતદાર છે. પણ તે જાણવું ભૂલ ભરેલું છે. દાખલા તરીકે આપને વાંચેલું યાદ હોવું જોઈએ કે સાવિત્રી, બેહુલા, દમયંતી, તારામતી, દ્રૌપદી, સીતા, વગેરે એ પોતાના ધણીને દુઃખથી બચાવવા કેવા ઉપાયો લીધા છે ! કદી તમારા મનમાં બીજી પણ શંકા થશે, કે આજની સ્ત્રીઓ તેવી હોતી નથી, તો તેનો દર્શનિક પુરાવો દેખાડવાનું મારે તમારો હલેવાતો બોજ માથે ઉપાડવો છે. તે જો મને ખુલાશો કરશો, અને મારાથી બનશે, તો મારા ધણીના માથાપરથી દુઃખના કુંગર તોડી પાડવાને પૃથ્વીના આ છેડા પરથી બીજા છેડા સુધી જઈશ, અને તેમ કરતા કદી મારા પ્રાણનો પણ ભોગ આપવો પડશે તો મ્હોટી ખુશીથી આપીશ.

“શાખાશ, બહાલી શાખાશ. સ્ત્રીઓનોતો એજ ધર્મ છે. કદી થતું ન હોય, તોપણ આટલી મદદ તારા તરફથી બસ છે.” ચડતું બેટા સુલીપર.

“ના, ના, એમ કરવાથી તમારું દુઃખ ટળવાનું નથી, બેહુલી જાઓ તે પછી પ્રયત્ન કરો, માથે દુખના મેઘ ગગડે છે, ને તમને નિશ્ચિંતપણે શાખાશ કરવું કેમ સુજે છે?”

“તારી મધુરી વાણી અને ધીરતાનાં વચનથી સર્વ આકૃત વીસરાઈ જાય છે, પણ જો બેહુલીને બોલાવે છે, તો હવે ફક્ત છેવટ આત્મધાત કરવો બાકી છે.” સ્વચ્છ દીલની સ્ત્રીને ગભરાવા દમ દીધો, પ્રેમમાં અચળ રહેલી પાતિવ્રત તારણી પર ખરી અસર થઈ.

“કરેને તમારા દુઃખન. એટલી શી જરૂર પડી છે. શું પૈસા નહીં હોય, તેથી માણસ મરી જતાં હશે? એમ જો દુનિયાં માનત તો ગરીબીને તવંગરી ચાલતજ નહીં, સમજ્યા?”

“ત્યારે તું કહેતી હતી કે હું મદદ કરીશ, તે તું શું રસ્તો બતાવે છે, બોલ?”

“તમારા ખુલાસાપર મારો આધારછે, તે જાણતાં છતાં શું તમારો શું પુછો છો ?

લે, તો જાણ કે મને બેઠગતર રૂપીઆની જરૂરછે. અને એ જરૂર આ વખતે કામ ન આવશે, તો આ મોં—

“મોં ન દેખાડશો, એમ? જ્યારે મ્હારા જ્ઞાતાને મોં ન દેખાડ્યું એવું જ થાયછે, તો તમારા આપેલા મેં ડોકમાં ધાલેલા સોનાના ચક્રચક્રીત દોરા ને હાથમાં નાખેલી સોનાની ખાંગડીઓ શું ખપમાં આવવાની છે ? મારા પતિના સામાન્ય દાખલ ફક્ત એક ભલીને સાદી સુડી અને મોતીની સર રહેશે એજ મને ઉત્તમ યર્થ પડશે. આપું એ દાગીના, ને જલદી વેચી આપો લેણુંદારને. જ્યારે આપણી આખર જવા બેઠી, તો પછી એ પીળીયાને ડોકમાં રાખી લજવાયા જેવું શા માટે કરવું ? નવલ પેહેરેલા દાગીના કાઢવા માંડી. તેને મુકેલા દાગીનાની બહુ ધારતી હતી, તોપણ પોતાના વરને હાલ તુરત હિમ્મત દેવા બોલી.

“એટલામાં કંઈ પુરું થશે ? પળીનું તૂટ્યું પાવળે સંધાવાનું હતું ?

“બીજી શું કંઈ ? મારાથી બનતી મદદ કંઈ. મારી પાસે દાગીના છે તે આપું. મારે હવે પેહેરી શું કરવું ? મારે તો તમારે સુખે સુખ, અને તમારે દુઃખે દુઃખ, આ છવન અને આ પ્રાણુ જે તમારા પર કુરબાન છે, તો આ દાગીનાની શી વીસાત છે ? વખત આવતે તો તેથી વધારે દાગીના થશે, ને હવે મારે પહેરવા છે પણ ક્યાં કાલે સવારે ઈંદુલાલની વહુ આવશે, પછી વહુવાર માણસ ઘરમાં છતાં મારાથી ગાંઠો શોખ થવાનો હતો ? કાઢો આ દોરો, બીજા લઈ આવું.”

“એમ કરતાં મને શરમ થાયછે, લોક શું કહેશે ? કે અંતે દાગીના પણ વેચ્યા, એ કરતાં દસ ટકા બ્યાજ દેવું સાઈ.”

“પણ દેવું તો વધારવું ખરું કેની ? નાચવા જવું ને ધુધેરો રોનો તાણવો. કદી દાગીના વેચ્યાને તે પોતાની જાઈરીના છે એમ જાણ્યું તો પણ શું ખોટ ગઈ ? કેટલાક લોકો ખપ વખતે રાખેલી રાંડના પણ દાગીના વેચી ખાઈ જાયછે, ને પાછળ બચાવ થાયછે, એમ કરતાં તો આ સાઈ છે ?

પણ નાગરી નાતમાં પછી ઉભાશે ?

ત્યારે રોકડનાણું ક્યાંથી લાવું ? માફ પલ્લું^૧ એ નથી કે આપું ?

ત્યારે કહોતો પ્રભાકુંવર ને સાં જાણી?"—નવલને યાદ આવ્યું.

"નાહક વળી આખર ગુમાવા શા માટે જાય છે ? આજ આપણું કોઈ નથી. અમૃતલાલે દગો કર્યો તો ?

"આ એમ નહીં કરશે. મને ખાતરી છે.

"જેમમરજી—જવા દેવા ધચ્છા કરી ને રજાઆપી. પણ શકમદ થયો. કેમકે પ્રભાકુંવરની ઉપરની ચાલચલણ માટે શક હતો. ને એ અસર ગંગાપર થતાં અગાઉના પત્રે વધારી આપી હતી. તોપણ ગરજનો માર્યો સર્વ ઉત્તમ કહેવા લાગ્યો ને મનમાં શુચવાવા લાગ્યો. નવલ ખુશી સાથે ગદ્ય પણ જતાં વિચાર કર્યો કે "કદી ના પાડશે તો? મારા દાગીના સાથે લઈ જાઉં; ને તે રાખીને લાવું. પછી બને દાગીનાની વાત પતિને કરીશ, પ્રભાકુંવરને ત્યાં મારા દાગીના છે, તે ધરમાંજ છે, કદી બે દીવસ અડવું રહેવું પડશે તો ફિકર નહીં. પણ મારા ધણોને દુઃખ થાયતો મ્હોટામાં મ્હોટીને ચિંતાગ્રસ્ત વ્યાધી છે," એમ વિચારી બાકી રહેલા દાગીના સાથે ચાકરડીની છોકરી પાસે મણીને તેડાવી પોતાનો નવલ સખી પાસે ધણા વરશે તે ધણા અનુભવે આજેજ પતિને ખાતરે મદદ લેવા ગઈ.

વાંચનાર ? સ્ત્રિ કરોતો આવીજ કરજો, કે-આવા ખારીક વખતમાં સાલક થઈ પડે.

પતિપ્રિય હિતે યુક્તા સ્વાચારાસંયતેન્દ્રિયા ।

૧ હીંદુરીવાજમાં કેટલીક નાતમાં આવું છે, કે વેશવાળ સમે વર પાસેથી અંમુક રકમ લઈ સંતાન થતાં સુંરી વરકન્યાના નામના જુદે ઠેકાણે મુકાવે છે. પણ નાગરી નાતમાં તેમ નથી. પણ નવલશંકર ફરી પરણેલો હોવાથી કંઈક યુના વહેમને માટે ચોક્કસ રકમ અનામત મુકાવી હતી. પણ તે ઉપાડી લીધી હતી.

ईह कीर्ति मवाप्नोति, प्रेत्यचानुपमं मुखं ॥
 सन्तुष्टो भार्ययाभर्त्ता, भर्त्ता भार्य्यातथैवच ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं, कल्याणं तत्र वै ध्रुव ॥

“સુભાપિતરત્વભાંડાગારમ્”

બાનુઓ ? જો ખરું પતિવ્રતપણું ધરતી હોય, ખરી દૃઢતા રાખતી હોય, ને ખરું સતીપદ પામવું હોય તો; અને ખરા દેશની, દુષ્ટબની, ને પતિની પ્રીતી સંપાદન કરવી હોયતો આ નવલગંગાનાં સર્વ સદ્ગુણો ગ્રહણ કરજો. પણ સાદસીકતા કરી જોટા વેહેમમાં ભમાઈ જઈ ધણીથી વિમુખ ન થજો. મનમાં ઉદ્ધાસ ધરતી, પતિના કાર્યમાં ઉન્મત થતી, અને જાણે ધન્ય સાક્ષી થવાનો હોય તેમ સદર્શ પોતાના ખુલાસો જાહેર કરવાને પતિની પીડિત આપદ ટાળવાને દ્વિત પ્રમથન પતિ માટે નવલ સખીની સાક્ષતા લેવા ચાલી. અને અંતે સફળ થઈ.

પ્રકરણ ૯ મું.

સહીયર તો એજ

માલિની વૃત્ત.

સખિ સદ્ગુણ બરી તે, કાર્યમાં કામ આવે,
 મન અવગુણ તજતી, ઊર ઉદ્ધાસ લાવે;
 પ્રિત નિજ દૃઢ કરવા, ચિત્ત નિત્યે ઉગ્રજો,
 ધડિ ભર નવ મળતાં, ત્રેગિલી અંગ બાજે
 સુખદ સરળ પ્રિતે, જે સદા આત્મ જાણે
 નિતિ રસમય બની તે, સાક્ષ થાયે સદાણે
 અરસ પરસ દુઃખ જો, મોં કને લાવવા દે
 કદિ નવ, ખરિ સખી તો જોણું એ આવવા દે.

દેવળપુર માહાલની રેવન્યુ અદાલતના અધિકારીની પત્નિ છતાં, નાગરિક નાતના થોડે પૈસે અને ન્હાને હોદ્દે મોટું ડોળ બતાવનાર નાગરાણી છતાં, કુળવાન માળાપની દીકરી હોવાથી, અને નવલગંગાના પિયરની પ્રિયસખી હોવાથી, તથા બાળકપણમાં એકજ સંગાયે એકજ શિક્ષણ અને એકજ પ્રેમ ખરો કરેલો હોવાથી પ્રભાકુવર અને ગંગા એ બન્ને વચ્ચે એટલો એખલા થઈ ગયો હતો, કે તેમના પ્રેમનો વિયોગ એક ઘડી વર્ષ તુલ્ય થતો. અને એક દીવસ ન ભેટાતાં યુગસમાન જતું. એટલી પ્રિતી છતાં ગંગા કોઈ દિવસ બંને સાં મુઠ્ઠી લાચારી કરવા ન જતી. અને આ નવલ સખી પ્રભાકુવરે પણ નાગરી સ્ત્રિની મગરૂરી મુજબ ગંગા ગરીબાઈમાં ખપી છતાં તેમના પરની અતુલ્ય પ્રિતી આણુમાત્ર પણ ઓછી કરી ન હતી; તે હંડા મિજબની મલતાવડી, ને પ્રિતીપાત્ર સખી હતી. એટલુંજ નહીં. પણ તેનામાં સહીયરપણાના સર્વ સદ્ગુણ ભરેલા સાથે અગણીત ગુણદોષને પીછાણવાવાળી હતી. જે કે તે રૂવાબદાર મરોડદારને ભપકાભેર હોવાથી સામા જોનારની આંખ અંજની નાખવા સાથે ધણીપર પ્રેમનું પુરતું ચલણ ચલાવતી. પણ આ ગંગા સાથે સાદી નરમાશવાળી ને ઘણી વિનયવંત રહેતી હતી. પ્રભાકુવર ખીજની પેઢે સંતાનથી કે કળા કૌશલ્યથી બેનસીય છતાં દ્રેષી ન હતી. તે ખીજ સ્ત્રિની પેઢે નિર્ધનતામાં ખપાયલી સ્ત્રિને હલકામાં ખપાવી ઓછા આદરમાનમાં રાખવાને મોજ સંમજતી નહીં. આ ગુણ તેણે લીધેલી કુળવણીના ને ખરું કહીએ તો ગંગાના સાહસ સહવાસના હતા. જેમ નારદમુનીના તપ પ્રભાવે (વાલ્મીકીક્રમ્પિ) વાલીયાભીલને શુદ્ધમતિ થઈ હતી. તેમ કાણ જાણે ગંગાના પતિવ્રત તપોબળથીજ કુદરતી પ્રભાના હૃદયમાં ઉત્તમ ગુણે વાસ કર્યો જણાતો હતો.

પ્રભાકુવરનું ચલણ ધરમાં સવાવીશ આના હતું ને તેથી નવલે પણ પતિ પાસેથી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ખરી નીવડવી માનતી હતી. સાસુ, સસરો, જેકે, દીયર કે નણદ કોઈનો અંકુર ન હોવાથી પોતે ધરમાં સ્વતંત્ર હતી જાતે જરા દેખાવડી ને ચહેરે નમુન હોવાથી પ્રાણલાલ તેના પર શીદા શીદા થઈ ગયા હતા અને તેથી પ્રભાકુવરના મોઢામાંથી

પડતો બોલ ઉચકી લેવાને તે બહુ હર્ષ ને વડાઈ માનતા હતા, એ મુખ્ય કારણ અધરીત ચાલતું નહીં પણ પ્રેમપાસ બંધનનું હતું અને પ્રભા પણ એવું સ્વતંત્ર ચક્રણ ફક્ત તેમના ધરમાંજ ને પતિના લાડ વખતેજ ચલાવતી. બાકી બહારના લોકોમાં તો પોતે લીધેલી કેળવણીના બૂબાણને બોજ આપવા પતિની એવી મર્યાદા રાખી વર્તતી કે સામા માણસને સ્વપ્ને પણ સ્વતંત્ર વળણનું ચલણ થાય નહીં.

ચોમાસાના દિવસ હતા તેથી ખજાં^૧ ભરવાં, ગામડાઓમાં જતું કે બીજી દેખરેખ કરવી પડતી નહીં. એટલે દેવડીમાંથી^૨ વખત બે વખત ઘેર આવી પવિત્ર પ્રભાકુંવરના પ્રેમની મોજ લેતા. અને મુકવારે^૩ ટ્રાઈ બંધ હોવાથી આજે તો પોતે બપોરના વખતે બપોરીયા^૪ કરી હડી ચાહ પાણી પી પાનપટ્ટી ચાવતા હીડોળાપર હીંચ^૫ લેતા પ્રભાકુંવરના મનહર મુખડાને નિહાળતા તેમના મુખની મૃદુલ વાણીમાં મોહ પામતા બેઠા છે તેવામાં ગંગા દાખલ થઈ અને મણીને લઈ ચાકર છોકરીને ઘેર જવા રજા આપી અને પોતે આવેલી છે એ વિશે માણસ પાસે ખચર કરાવી તેવીજ પ્રભાકુંવર પોતાના દીવાનખાનામાંથી નીકળી નીચે બેસવાના ખંડમાં નવલ પાસે આવી. નહીં આવવાની જાણાવેલ છતાં ઘણે દિવસે ને તે વળી શુક્રવારને^૬ દીવસ આવી ચડી તેથી નક્કી વહેમ આવ્યો ને ઘણુંકરી સાસુ સાથેની કંઈ અદેશા ભરેલી વાત વિશે લાગ્યો પણ તે વાત ગંગા કહેવા આવે નહીં અશંકાનું નિવારણ થતાં બીજા કાર્યનું કેસકેદરક અને નવલશંકર

૧ સરકારે અનાજની ઉપજ ઉપર ખેડુત પાસેથી હકસાર્ધ લેવા અનાજના કરાવેલ ટગલા. ૨ સરકારી ઉતારો. ૩ મુસલમાની રાજ્યમાં તે દીવસે ટ્રાઈ બંધ રહે છે. ૪ બપોરીયાના બે અર્થ છે. ૧ બપોરે ચૂઈ ઉડતું. ૨ રાંદો કે બપોરીયા કરવા એટલે બપોરે ખાતું તે. આ દેશી બોલ છે. ૫ બે અર્થ છે, ૧ હીંચકા ખાવા. ૨ નવરાત્રીના ગરબામાં જે પુરોણું ટોળું મળી કરવાનો ચાલ છે તેને પણ હીંચ લેવી કહે છે. ૬ આ દિવસ રજાનો હોવાથી દમ્પતીને એકાન્ત મુખ લેવાનો જાણતાં બહુ ટ્રાઈ ચોક્કસ વખતેજ મળવા જાય.

આવેલ છે. ને તેનાપર આકૃત છે. એમ પોતાના પતિના મુખથી સાંભળ્યું હતું, તેનું સ્મરણ થયું. અને ગંગાની વાત જાણવા આતુર બની, અને આવી. આદરસહારથી બોલાવી. મણીને સુખન કર્યું. અને બંને બેઠી. પ્રભાકુંવર મોં મલકાવી પ્રેમમાંજ બોલી.

“બહેન ? અહુ દિવસે કુરશદ મળી! કેમ બેઠા મણી ? તું પણ રીસાયો કે શું ? હે લુચ્ચા” લાડ લડાવતી ગાલપર આંગળી મારીને મણીને હસાવ્યો, ને તેડવાનું કર્યું.

“જા, બા, માસી પાસે જા.” નવલે આપતાં કહ્યું.

“મારા મણીને તો તેડવા હું આવતી કાલે માણસ મોકલનારજ હતી.”

“હમારે બા માણસ શા માટે જોધએ ? વગર તેડે આવીએ છધએ ને ?” બેઠીત થઈ,

“હા, બેન હા, નવલશંકરનાં માનીતાં બાનું તે વળી એમ આવે કે ?” મોં મલકાવ્યું.

હમેં, શાં માનીતાં ? ને માનીતાં હોધએ તોપણ—અટકી

“તો પણ શું ? તારો બોલ નવલે ક્યારે ઉઠાવ્યો, વાર ગંગા ? તે દોષ દઈ અટકે છે” ?

“હું દોષની વાત નથી કરતી. પણ “વાવમાં નહોયેતો અવેડામાં” ક્યાંથી આવે ?”

“હા” કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ ડોળ કરતી બોલી. “મેં સાંભળ્યું છે, તે વાત ખરી ગંગા ? હું જાણું છું કે તું માનેતેવી તો નથી. તોપણ હવે તો મારે પુછ્યા વગર રહેવાનું નથી.”

“જેમ તને પુછ્યા વગર રહેવાનું નથી, તેમ મને હવે કહ્યા વગર પણ ચાલવાનું નથી. પણ બધું, શું કહું ? પ્રભા ? મને બહુ શરમ લાગે છે.” નીચું જોયું.

“શરમાવાનું શું છે ? હું પરભારીર છું ? નકી જાણકે મારે મોઢેથી

૧ વાવની પાસે ઢોરોને પીવરાંવા પાણીના કુંડ બાંધે છે તે.
૨ પરાઈ, જુદી.

વાત જવાની નથી. તું તો ઘેરી છે, કે અંતર રાખે છે. તારે ખીલું દેણુ દે? આ ઘર તારૂં છે ને હું પણ તારી પોતાની જ છું.

“નેતેથીજ હું આવી છું ખૂંદેન? અગાઉં-હું શરમને ખાતર તારી પાસે વાત કરવા પ્રયત્ન સામ્રુને રોમે અંચકાતી. તોપણ આ વખતે તો તને કહેવાને, અને તે સાથે તને તરદી આપવા આવી છું. સામ્રુએ તો દાયરો ચડાવ્યો છે.”

“ઊંટ પલાણ્યાં ગાગરતાં ભલાં” તરદી? ને વળી તારા માટે? હોયજ નહીં. જોલની ખૂંદેન? વળી શું આજ ખુશી કરે છે”—કેમ જાણે ગંગાના શિક્ષણ માટેનો આજેન બદલો વાળવાનો એકાએક સમય આવ્યો હોય? તેમ જાણી દર્પિત થઈ જોડી.

“તું લાયકીવાળી છે, એટલે તો તું ગમે તેવી તરદીની વાત સાંભળીને પણ ખુશી થશે. પણ મને તો તે કહેતાં ઘણું દુઃખ આપવા જેવું થાય છે,” ગંગા શરમાતી જોડી.

“પણ મને જાણવું તો જોઈએ? એવું તે શું છે ગંગા?”

“ખીલું તો શું ખૂંદેન! આજ કાલ હમારો દિવસ”—અટકી

“હું જાણું છું, એ વાતની મને ખબર પડી છે. અને તે માટે હું તને પુછવા મોકલનાર હતી. પણ કહેની એ શું ગડબડ છે? જો, હમણાં જોજ વાત કરતા હતા. ને તે પણ એક તારા માટે સારો વિચાર બાંધી એકલા હતા.”

“હા. એકબે અગત્યનો વખત આવ્યો છે. ને તે ફક્ત તને કહેવાનેજ હવે આવે છે,”

“ખુશીથી કહે. હું બનતી તજવીજ કરી દઈશ.”

“ઘણું વખતે પોતાનો બેઠ એર ખુલ્લો કરવા પામ્યા છે. ને તે સાંભળી મને બહુ ખેદ થાય છે. અરે એણેતો એટલે હવે સુધી વાત કરી, કે જે ધારેલા કામમાં વિન્ય ન પામેતો છેવટ આત્મ—રડી પડી

“આત્મચાત કરવો? ગાંડી. તું તેને સમજાવી શકી નહીં?”

“ખીલું સમજાવીને શું કહું? અમને જોઈતી ચીજ દાગીના

૧ જરાડા પાડતાં, ૨ પ્રાણસાલ, પ્રભાનો પતિ.

૨ નવલસંકર—

સિવાય મારી પાસે શું છે? લેહેની ખુલ્લું કહું? તારી પાસે શું અનણ્યુ રાખું. “સુયાણી પાસે પેટ શાનું છાનું રાખવું?” માફ પલ્લું સુદ્ધાં ખપી ગયું છે

“ત્યારે તારા બોલવા ઉપરથી અને અગાઉના સાંભળવાપરથી તેમને રૂપીયાની ભીડ આવી છે, તે બેશક. તે ટાળવા હું ખુશીની સાથે મારા પતિને સમજાવીશ. આ માટે હમે અગાઉથીજની વિચાર ગોઠવ્યો હતો. એવાત તારો મર્મ જાણ્યા અગાઉ મેં તેને કહેલું પણ છે,

“હા, ખૂબ. તારોજ મને આશરો છે. ને તેથીજ હું દુઃખણી છતાં માફ મન સુખી બન્યું છે. આવો ઉપકાર હું કમતરીન સખી આરે વાળીશ?”—રડતી બોલી.

“રડ નહીં. મુજ નહીં. તને કેટલા રૂપીયા જોઈશે!

“રકમ ઘણી મ્હોટી છે. અને તે કહેતાં પણ શરમ આવે છે, તો પણ કલા વીના ચાલતું નથી. રૂપીયા બેઢનરની ખરી આશ્વત છે.

“ઠીક છે. હું એમને કાને વાત નાંખું?

“પણ તે નાખવા પહેલાં મ્હારી વિનતી સ્વીકારવી પડશે.” ઓશીયાળી થતી ગંગા બોલી. અંડલ છોડવા લાગી.

“શું છે?”—પ્રભા સમજી ગઈ હોય, તેમ મોં મલકાવી સ્મિત બોલી—

“હું દાગીના લાવી છું તે રાખ, અને મને”—અટકી દાગીના આપવા માંડી.

“અસ, બહુ થયું. ગંગા તું માંડી થઈ છે કે શું?” કહી આલવા માંડી.

“મારા સમ—

“ત્યારે, જા, ખીજને ત્યાં આપી, લઈ આવ.

“ખીજને ત્યાં જાઉં તો અહીં કાં આવું? આ વાત કહેવી પડી, તે તને. અને આ દાગીના બતાવું તોપણ વારા જેવી ભરંસાદાર સખીને. નહીંતો નાગરી નાત તું જાણતી નથી?”

“તો મુગીમુગી જોયા કર! નથી જોઈતા તારા દાગીના, કે નથી જોઈતું વ્યાજ, “પાડા પાડીતું કામ કે દુધદહીતું કામ” હું આપું તે લઈજા.

સદિયરપણાની ખરી દિમાયત કરનાર દિલગુદ્દ પ્રભાને શું ખબર કે અગાઉ ખૂની કિશોરલાલ મારફત મુકામલા દાગીના ગંગાના છે? ને જે ગંગાના છે, એમ એ કુલીન સખી બાણે તો આ વખતે કેવી કપડો દેય? ને સખી તરીકેનો દાખલો બેસાડવા કેવી શરમમાં નાંખે?

“પણ અહીંયાં રાખીશતો અડચણ છે?”

“એક લાખને અદાવીશ હંતર વખત.

“તેથી એમ કહેવા નથી માગતી, કે ધરણા ઉપર તું આપે- છે? પણ એમ રાખવાથી હમને ચોંપ^૧ થશે.

એ તારી કહેવાની ફરજ અને લાયકી છે. પણ” મને તાકી- દથી નેધએ સારે કેની? સગવડે આપજે, બસ.

“લાયાર છું—ધીમેથી શરમાઈ બોલી “ગરીબનીઓએ આવે છે તેની ઓધે પરમેશ્વર આવે છે” એમ મન સાથે બોલી આશિષનો ઘુંટડો ઉતાર્યો.

“બસકર. જરા બેસ—હું ઉપર જઈ આવું—” ઉપર ગઇ, ને ગંગાને, પ્રભાના આભારની લાગણીની ખરી અસર મનરપ વસતાં પોતાના મન સાથે લાંબ બોલાવા લાગી.

“લોકો કહે છે કે સખીઓ આવી દીલગુદ્દર અને બહા ખવા- સની હોતી નથી.” એ મારાથી કેમ કહેવાય? આવું સંકટ, ઓવી ઈ- “જત જવાની વેળા, અને આવો બારીક વખત છતાં, ખીલકુલ કો- “ઇ જાતની દરકાર ન કરતાં વગર બ્યાજે, ને વગર આધારે આવી “રકમ કાઢી આપે છે, આ ઉપકારનો થોડો અવેજ? આ સખીપ- “છાની થોડી દિમાયત? આ પ્રિતીનો ઓછો નમુનો? આ પ્રેમની “થોડી પરિસ્તીમાં? અરે દેવ, મને એવો ક્યારે વખત આવશે, કે હું “તેનો બદલો વાળી શકું? સખી પ્રભા? હું તને ક્યારે ઉપયોગી” “થઇ પડીશ? તું જે હોત નહીં, તો માઈ સાભાજ કેમ રહેત?” “મારો ધણી આવું કામ કરવા જાત નહીં, ને તું મદદગાર થઇ ન” “હોત તો આત્મચાત કર્યા વીના રહેત નહીં. સારે હવે કદી મને ન-

“આવનાર, ઉગારનાર, સૌભાગ્યને અને જીવનને વધારનાર, ને ટકાવનાર”
 “જે કોઈ છે, તો ફક્ત તુજ છે. ને આ દેહ ટકવા પામ્યો છે, તો”
 “ફક્ત તારી ભલમનશાધ ને ભલા ખવાસની લાગણીજ છે. એમ”
 “કહું તો ખોટું?”

“પિયર તરફનો આધાર છે, તો તું છે; મારી મોટી બેન નથી,”
 “અને જે ગણું તો તારી લાગણી છે. ને મારી માતા નથી, તે બ-”
 “દલે ગણું તો તારી પ્રિતજ છે. તો હવે એથી વધારે ખીણું કોને”
 “ગણું? સખીઓ મળજો, તો આવી મળજો; સખી હોજો તો આવીજ”
 “હોજો. પ્રીત કરજો તો આવી કરજો, કે આવા વખતમાં અગણીત”
 “સાલકારક થઈ પડે; મારા પર કરેલ ઉપકારનો બદલો વાળી આ-”
 “પવાં થોડામાં થોડી જો શરીરની ચામડી ઉતારી આણું, તોપણ”
 “ઓછી કહેવાય, એમ કહું તો શું ખોટું?—અરેરે પ્રભા! મેં નહીં ધા-”
 “રેલી એવી મદદ તું આપે છે? અને એ મદદ માગવાને પણ આવજો”
 “ફક્ત મારા પ્રાણ પતીના ભલા સારુંજ આવી છું. કદી મારી રાખેલી”
 “ટેક જો કે આ વખતે બે શરમ થઈ મેં છોડી છે. તોપણ મારા”
 “કાન્ત, મહારા બહાલાને માટે એવી ટેક તો શું, પણ પ્રાણ શુદ્ધાં જો”
 “એમના ખપમાં આવતો હોય તો મારાથી આપવાને કેમ ના કહી”
 “શકાય વાર? આ સખી! સખી! હું કોણ? અત્યારે મારી કેવી સ્થિતી?”
 “અત્યારે મારે કોની ઓથ? ફક્ત તારીજ. સખી? ફક્ત તારી

પ્રભા પતીને સમજાવી. આપવા ધારેલી મદદને પુષ્ટિ આપી,
 ગંગાને પૈસા લેવા આવવાની ખબર કહી. અતે તેમની પાસે પોતાના
 શરાફ ઉપર ચીકી લખાવી આવતાં ગંગાને બકતી જોઈ ને છેલ્લા
 બે બોલ સાંભળી, તેને અત્યંત દયા છુટી; અને હસી વળગી પડી.

“હા, હા, હા, ગંગા? એ વળી શું બકે છે? મને બોલાવે છે?”

“હા બહેન? તનેજ યાદ કરું છું.” ગંગા શરમાઈ.

“લે તારે ઠાવી,^૧ તારી ઉમેદ ખર આવી. ને આ ચીકી લા-
 વી, લહે.

ચીકી આપી, ગંગાએ, જોઈ વાંચી. આંખમાં પાણી આવ્યાં.

“કાં વાર ગંગા! કંઈ વધારે જરૂર છે! બોલની અવધાન છેકાં?—

“ના ખેન. આટલી મદદ લાખો રૂપીઆ નેટલી થઈ પડી છે

“આપુ રડ નહીં, પણ શું ? બોલી”

“શું બોલું ? બોલવામાં ફક્ત એટલું જ કે હું અત્યાર નિર્ગુણી નારી ખીલકુલ અવેજ વાળી સક્યાની નથી”

“તેથી શું થયું ? ગાંડીરે ગાંડી ?—મને જોઈતા નથી તો”

“એતો તારી લાયકી છે ખેન ? પરન્તુ—

વાર કંઈ નહીં. ગાંડા ન કાઢ્ય—અને નવલસંકરને મોકલી મંગાવી કામ ઉઠેલીદે !”

ત્યારે હું રજા લઉંતો ? તું એમતો નહીં કહેશે કેની, કે “ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી.” હસી પડી. અને અંદર ઉપકારનો ઉભરો બતાવી હારથ વદન જણાવ્યું

“ના, બા. નવલસંકર વાટ જોઈ રહ્યા હશે ?” મંરકરી કરી ગંગાને હસાવી. શોક વિસરાવ્યો.

“હા એમજ છે, અત્યારે પોતે મોટી ચિન્તામાં ગભરાયલા છે.

“તો તેને જઈ શાન્તિ આપ ? તારી કાન્તિથી શાન્તિ થશે. ને આ ચીકીથી પ્રાન્તિ જશે—બા, પણ મણીને તો મુકતી બા.

“નાં, નાં, માં.....—કાલું કાલું બોલી ગંગા પાસે મણી વળગી ગયો

પ્રભાએ ખાંવાનું આપ્યું. મણી ખુશી થતો ગયો. બન્ને સખી-જો ભેટી જુદાં પડ્યાં. પ્રભાને આજે મોટો લાભ થયો હોય તેમ હરખાતી, સખીને મદદ કરવાના હર્ષમાં મદમાતી પતિ પાસે ગ-હ. અને ગંગાપણ પોતાની નવલ સખીના અનુપમ પ્રેમનો દાખલો બેસાડવા, આવી મદદ લઈ પતિને હરખાવવા, ત્વરિત પોતાના ઘર તરફ આવી. પણ તે પહેલાં તો અહીંયાં સત્યાનાથ વળ્યું હતું.

નિદ્રાપ ગંગાને થોડી ખળ્ખળ છે કે જે હર્ષ, ઘડી પહેલાં પોતાના હૃદયમાં પતિની હિમાયત કરવામાં સફળ થતાં ગયો સમાયો જતો નથી. તેજ હર્ષ એક ઘડી પછી હળાહળ ઝેરના પાણી જેવો પતિની આંખમાં પ્રવેશ થવાનો છે.

ગરીબ ગિયારી ગંગા ! આવા સંકટમાં પતિને સોંઘી યવા છતાં પ્રભૂ કેવો ગાંડો કે નિતીમાનને ગેરમનસાદ આપવા ન અચકાયો, ને અંતે ગંગાનો તેપણુ વેરી થયો. ગંગા, તો નિર્દોષ, ને હીંદુ સંસારનો એક કાકીયાવાડી અજ્ઞાની પણ ટેકી ને નેકી, ભોળી ને વિશ્વાસુ નારીયોનો અમુલ્ય નમુનો છે.

એ નમુનાનું રત્ન નિર્દોષ ગિયારી અળખા એક ખરેખરી ભોળીભૂલના આદ્યતનું પાત્ર થઇ પડી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ભોળી ભૂલ.

“ચાકર માણસો ભોળાં અને નીચ સ્વભાવનાં હોયછે. તેને પૈસાદીકની લાલચ આપી હોય, અગર તેને હુલકાવી છાપરે ચડાવી હોય, તો ભેદ ભરેલી છતાં છુપીવાત કહેવા કે ધારેલું કામપારપાડી આપવા સુકતાં નથી.”

“સાંજનો વાયદો કરેલછે, અને પાસેતો નવલના દાગીના સરખા પણ નથી, તેથી કેવો ભવાડો થાયછે” એ વાટ જોતો પેલો કાવતરાંખાજ ખુની આવેલ ભાગીયાને પોતાના દોષ કંઈ બહાને ઢાંકી, નવલના લેણા માટે ઉરકેરી તલ્લી રહ્યોછે. અને “ક્યારે સાંજ પડે ને આ ભવાડો ખુલ્લો થાય” તેજ ચિન્તવન કરી રહ્યોછે, તે સાથે “એ શી તજનીજ કરેછે.” એ પણ જોવાને પુઠં પકડી બેઠોછે. એ ટલામાં એમને કાને “નવલ બહાર જાયછે.” એમ અવાજ આવ્યો ક્યાં જાયછે?” એશંકા થઇ, ને પ્રભાને ત્યાં “દાગીના માટે જતી હશે. પણ પ્રાણલાલ અહીં નથી. એટલે ઠીક લાગછે” એમ સમજી નિરાંત વાળી તોપણ પેલી ગંગાની સાથે જતી નાદાન છોડી, જો ફરી આવે. તો તેને પુછવું. તે માટે બારણું રોકી પોતાની પત્નિ કહ્યાને બેસવા હુકમ કર્યો. કેધાતુર કહ્યાએ તેને ઉતેજન દઈ તેની ખચર કાઢવાનું માથે લઈ ત્યાંજ બેઠી. દરમ્યાન થોડાજ અરસામાંતે છોકરી ત્યાં આવી. એટલે કહ્યાએ જોલાવી બેસાડી. અને જેમ સેતાના સુક-

સાચાથી દાતાબુનાથીને આજ્ઞામાં દયાવે તેમ રોક્ષમાં પૂછવા માંડ્યું. ને નાદાન આગાએ કહેવા માંડ્યું.

“અયોરી વખત ક્યાં રવડેછે, છોકરી ?

“મારી આઘ હાથે ગઈતી કાકી.

“હું ? કાણ મદારાં સાસુ ?

“નારે ? ગંગાઆઈ.

“ત્યારે તો કંઈ હીર, સુતરકે ઉન લેવા ગયાં હશે?

“ના ણીજીવંત કામ હતું.

“હું ! ત્યારે તારા માટે કંઈ કામ હશે?

“ના કાકી. મદારું હું કામ હોય ? ઇતો ઇવલુને કામેં આંસ.

“ક્યાં, વળી ?

“એતો—

“કંઈ છુપે કામે ગયાં હશે, ને તને કહેવા ના કહેલું હશે, કેમ ?

“ના. ઇતો—ઇતો

“ગવરી આઇતો યુમ મારેછેકે ક્યાં મરી ગયાં ? તે પુછશેતો?

“કહીશ, કે પરભાળાઇને ત્યાં ગીયાંસ.

હું ? ત્યાંશું ? નવલશંકર ઘેરછે. ને તે રખડતી કાંકરેછે?

“મારી આઘ રખડે ઇવી નથી તાં? આપુ ઇતો પોતાનું કામ

હાંધવા ગઈસ. પકીસે, પકી. કાકી તુને ને હુંને વેચીને દાણુ કરે

ઇચીતો દેખુંને ? હોવે ?

“વળી એવું તે શું?

“ વરીહુ? કંઈ લેવા દેવાનુંસે, “ઇતો ધરમાં હેઠને હેઠાણી વાત કરતાંતાંકે રૂપીયા લેયે, તો મારી આઈકે હું લઈ આવું. ઇવું મેં દાદરે સડતે હાંબયું, પસી ભગવાનીયાને માલમ । હા.

“હા. તુંતો સાંભળે તેવું કહે. તને બિચારીને વધુ શી અચરા મરીયા બિચારી અલી તને કંઈ અપાવેછેકે?

“અપાવ્યા કરતાં માયા રાખેસ, તે થોડીકે? અસારતો દાડો નઅસા ખેડો તીમાં આપણે હું માગીયે. હરમાઇએની?

“શાબાસ. તું તો બહુ શાણી દેખાયછે ને શું?

“પણ ગવરીબાઈનો હભાવ ધૂળ જીવો. કોઈને હાથે વાતે કરવા ન દેતો?

“હા ‘બ’ બા. વળી નાહક તને ને મને ફજેત કરશે—

“હા કાકી. ચાલી વરી કાણુ જાણુ—

“હમણાજ બૂમ મારતાં હતાં—

છોડી ગઈ. અને વાત હાથ ચડી. કેવી ભોળીભૂલ? નાદાનને વિશ્વાશુ ચાકરડીને શી ખબર કે પોતાની બાઈનું ગળું કાપવા આ યુક્તિ થાયછે. વાચક? ગંગાના ભાઈનો કાગળ સાંભળી નવલને અને ગંગાને એક વખત ફસાવ્યાં. અને આ વાત સાંભળીને વળી કૂર ખુની શું એ કરશે? અફશોસ દુનીયાં? માણસ પણ શું આવા કાવાદાવામાંજ પોતાનો ભવ પુરો કરતાં હશે? હોય. —જમાનો છે.

ગંભીર વાત હલકા હૈડાની અબજાના હૃદયમાં પ્રવેશ થતાં કેટલુંક વધારીને પોતાનું વેર લેવા પેલા ખુનીને કહ્યું. તેની આંખમાં ઝેર આવ્યું “કદી પ્રાણલાલની વહુએ દાગીના નહીં, પણ રૂપીઆ આપ્યાં” “તો? પછી પેલા દાગીનાની વાત બહાર પડતાં છતાં આણી આપેલ” “રૂપીયાના આભારમાં નવલ દબાઈ તેની ભૂલ કમુલ નહીં કરે તો?” “માટે કદી રૂપીઆ આપે અને દાગીનાનું કપટ પણ જાહેર ન થાય” “તે પહેલાં હું સવિતા માતાને કાને વાત નાંખું, કે તે નવલપર” “ભભેરાયેલાં છે તેમાં આગ લાગે ને મ્હારી ઉમેદ પાર પાડતાં નવલવહુનો ભવાડો થાય અને મ્હારૂં વૈર દહેવાઈ રહે. એમ થશે તો પછી નવલને અને ગંગાને વિપક્ષ થશે અને હૃદયને ઠંડક થશે.”

આવો નિશ્ચય કરી નવલગંગા આવતા પહેલાં આ ગોઠવણુ માટે કુતરો જેમ રોટલાના સ્વાર્થી લોભ માટે લપાતો જાય, તેમ સવિતા-ગવરી જ્યાં ધુધરો^૧ ચડાવી બેઠાં હતાં ત્યાં ગયો. સવિતાના કોષમાં પુષ્ટિ આપનાર આ માણસ હોવાથી તેને માન સાથે બોલાવ્યો અને પોતે બેઠો. બેસી ઠગબાજના પેલા અંકનો પડદો ઉઘાડ્યો. ભોળી સવિતા ભોળવાઈ ને ખૂની બોલ્યો.

“કેમ માછ ? તખીયત કંઈ જરાખર નથી ?”

“શું બાપુ ? એકાનો ધરડો હાડ, અને તે સાથે ધરમા કંકાસ.

બેની ? નાહક લેવા દેવા વગરની નવલે તારી વહુ સાથે કંઈઓ
“કીધો.” કેમ જાણે પોતાના કોધનો દાવ વાળવાજ આ વેર લેતી
હોય ?

“હોય, આજ કાલના ઉઠાંછટા વહુવાર તો એવાંજ ? આજ
મોટાં ન્હાનાતી શરમ છે ? તમે તો સુખી થયાજ નહીં.

“નવલ બિચારો ગરીબડો ! મડમસાહેબ બોલે તે બોલે બોલ
ખરું. ને આપણે આદત તેનો દોષ બતાવીયે, તોપણ બોલો.

“આજ કાલના છોકરા પણ વહુ વધાવતો.” બોલો ખરાની
શી વાત. પણ બ્યારે તમે વાત આશરે વાત કરોછો, ત્યારે કે
મારીજ જંગ ઉઘાડી થાયછે. પણ તોએ કહેવા હિમત કંઈ. અને
તે પણ ફક્ત તમારેજ ખાતર. કે વહુ એ તો તમને અને નવલસાફર-
ને એકત્રે વેચ્યાં છે.

“શું ? શું ?” સવિતા અધીરી પડીગઇ, અને ગંગાની સાથે હાડ-
વાને કંઈ બહાતું નહોતું મળતું, તે શોધવા આકલી થઈ બોલી.

“વળી શું ? પોતાના ભાઈ માટે તમારા ધરના દાગીના—” ન-
વલગંગાએ પ્રવેશ કર્યો, અને ખુની વાત કરતો અટકી લપાઈગયો.
ગંગા હર્ષમદમાં અંધ થતી ખુણા પાસે બેઠેલું દોષ બહારતું માણસ
છે, એમ દુરથી બેઈ લાજ કાઢી આવી ગઈ. અને બહાવરી બનેલી
સવિતાએ પુછ્યું.

“દાગીના શું દીકરા ?

“કંઈ નહીં. અરે બા એતો એમજ.

“નહીં મારા સમ ?

“સમ ન બાઓ. વાતમાં કંઈ દમ નથી. જવા દો

“મારા સમથી વાત વધારે ?

“શ્યો ત્યારે કંઈ. પણ—અરે જવાદો બા. નાહક અને બ-

દનામી આવે હું તો જાણીશું.” હક કરતો ઉઠવા માંડ્યો.

“આમતો દીક નથી લાગતું જો વળી ?” હાથ પકડી બેસાડ્યો.
“તું મારા ધરતું કલંક જોવા રાજી છે ?”

“જ્યારે મને દાઝ આવેછે ત્યારે તો હું આવ્યો છું, કે દાગીના ચોરી પરાયાને ત્યાં મુકી રૂપિયા પરમારા ભાષ્ટને મોકલ્યા છે ?

ઓ નખોદ ગયું ?” આંખ ઉપર ચડી ને ભવાઈ ફરકવા માંડ્યાં.
માજી ! શું વાત કહું. પણ વચમાં હું પણ પર વિશ્વાસે ખરડાયો છું. મને શું ખબર કે આ માંહે કાવતરું છે. મને તો હમણાં જાતી ખબર પડી. પણ એકતો ભવાડો ધર આગળ ભાગીયાનો છે. તેમાં હું ક્યાં ફેદ લઈ બેસું. તેથી ચુપ બેસી રહ્યો.

“પણ ક્યાંથી રૂપિયા લીધા. ને શું થયું ?

“હમણાં કહીં નહીં. હું તો આ ચાલ્યો. હશે. “પવન ઉડશે ત્યારે એની મેળજ વાળ ખુલશે.” લો બેસો” ઉડ્યો.

“પણ કહેશે કે ક્યાં”—હાથ પકડ્યો.

ખીજે ક્યાં ? તેનાં હોય ત્યાં ? હમણાં ક્યાં ગયાં હતાં ?

“તે પ્રુછીને જાય છે શું ?”

“ત્યારે પુછો. ને પછી વાત કરો ? જાઓ સંભાળો. નહીંતો ધર શીટશે. અને લાખોની આખર ધુળમાં મળી જશે.

“વહુ ઉપરતો મરી શીટશે. ને એતો કાગડા ઉડાવવા તૈયાર થઈ છે.

“આ સાંભળીને તો મારા પેટમાં આગ ઉઠી છે.

ના, આ, આગને ઓલાવી નાંખો. કાણ જાણે, કદી મારી અકલ ભૂલાવો પણ ખાતી હોય, માંડ નામ ન દેતાં. પણ તપાસ તો કરો.

“કંઈ નહીં. એમજ થયું છે. એ ભટકવાતો શીખી છે. ને જગતની ખત્રીશીએતો ચડી. છે પણ હમણાં એનો ખરો ભાગ્ય છું.

“ના’ ના. મારા સમ. એમ ન કરો, હશે ? વહુવાર છે. વખત મળે સૌ દીક થશે.” વિશ્વાસ બેસાડવા બગભકત બન્યો—

“એ કેમ જોવાય, વહુ શું મારી રજા વગર દાગીના ખહાર લઈ

જાય, ને તે વળી ઘરેણે મૂકી રૂપીઆ લેય. અને વળી તે પીયર મો-
ટલતા છતાં મારે મોઢે વાત ન કહે?” સવિતા સવિસ્મયતાએ બોલ્યાં.

“નવલને ક્યો છે તો તમારી ક્ષી વાત? હશે બા, “વય
બોલ્યા વયમાં રહેશું ને તમે તો હમણાં એક યશો” પણ તમારા
વિચારે કહેતાં મ્હારું નામ ખ્દાર ન પડે, હો?” પોતાના મનને
સંતોષ આપ્યો. અને નિર્દોષ દેખાવડી પડદામાં ભરાઈ દુરાચરણ આદર્યું.

“ના, રે ભાઈ? “ગુણુપર અવગુણુ? મને સપડાવતાં ક્યાં નથી
આવડતું.”

“લાંખી હુંકી શું કરવાને? દાગીનાજ તપાસોને?” ગુન્હો કરેલ
અપરાધી ક્યાં સમજે છે કે સાચાપણામાં એ પોતે સપડાવાનો છે.

“હા એમજ કહેછું.

“હું રજા લઉંછું. પુરાવો જોઈશે, તો લાવી આપીશ. હા. બેસો.

ખુની કિશોરલાલ ગયો. સવિતાગવરી ચીકાઈ તો રહી હતી,
પણ દાવ ન મળતો હતો, તે મળતાં વધારે શુરવીર બની. અને
“છકેલી ગંગાનો હવે તોર ઉતરશે” એ સંતોષમાં ઉઠી. ને સાંજ
પડતાં રસોઈ કરવાનું ખ્દાનું કાઢી તુરત ઉપર ચડી. લાંબુની
આંખે નવા તમાસાજ લાગ્યા. નાચક? વિસ્મયતાનું કારણ ઉ-
છરતા જમાનાનાં સુધરતાં કર્તવ્યો જુના રીવાજનાં વૃદ્ધ ગાત્રિકો
જુની નજરે જોય તે? અને જો તેમાંથી હદ બાહર કંકાસ થાય
તે ભાગ્યદેવીની થયેલી અવકૃપા તે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

“જૂની આંખો નવા તમાસા”

જન્મે ઉત્તમ જૂનમાં, પણ શિલ્પદીન તે ઉત્તમ ન ગણાય;
મનહર ઉપવન માંડી, કંટક તરૂં અતિ વિના શ્રમે થાય.

મૃચ્છકટિક.

સવિતાગવરીના કાંન ભંભેરાયાથી તેનું મસ્તક પાથુ ભમી ગયું
હતું, “અને સમય ક્યારે આવે? એ સ્ત્રિવશ થયેલા છોકરાને ક્યારે વાત

કરી ઠેકાણે આણું? ને બનેપર ચડેલી દાઝ નિવારું?" આ દાવ સોં-
ચતી સવિતા બેઠી છે, પણ ક્રમે ક્યો વખત હકતો નથી. આ અગાઉ
નવલશંકર કેવી રીતે એકલો વખત ગુજરતો હતો?—વાટ જોઈ
રહેલો નવલ ગંગા ન આવતાં અધીરો થઈ ગયો. ને શમ જેમ
સીતાના પ્રેમ વિયોગે અધીરા થયા હતા, તેમ નવલ સ્વાર્થ વિયોગે
અધીરો થઈ બોલ્યો—

ગીતિ.

સ્નેહ રસે, શીતળ, તુજ સ્પર્શ, પ્રેમ તણી મૂર્તિ સમો હજી એ;
નવરાવે પ્રિતી રસમાં મુજને, પણ ક્યાં ગઈ તું નન્દનિ રે!—

“ઉત્તર રામચરિત્ર.”

વળી તેનાં આવાં કર્તવ્ય માટે શંકાશીલ નવલ તે જોમ ભૂલી જઈ,
ઉપકારના અધિકારમાં ગંગાના ઉમદા ખવાસ અને પતિપરની અનુપમ
લાગણીજોઈ, મન સાથેજ વખાણ કરવા લાગ્યો. તદ્દપી તેની ભાગ્યદેવી
એવો પ્રેમ જોઈ ન શકવાથી મગજને ફેરાવી નાખનાર છે. એ છતાં
અધિકારમાંજ રહેલો નવલ આશ્ચર્યતાથી બોલ્યો, કે

“એક અખળા જાત, એક નાહિમ્મતદાર ઓરત, એ પણ શું
ખાજે વખત ધણીપરનો બોજો ઉઠાવી લેવા આવી હિમ્મતદાર
અને સાહસીક નીકળે છે? પ્રિયા? તને મેં આવી બાહોશ પત્નિ
ધારેલી ન હતી, લોકો મને પરણતી વખત “ઉછાંછળી ને શિખેલીના
અપવાદે ઉછળી જશે” એમ કહેતા હતા. પણ એતો બોલવામાંજ
રહ્યો છે. ને તે એક ખરી મહોદ્ધાર તરીકેનો દાખલો બેસાડી આપ્યો છે.
સીતાપર લોકાપવાદ ચડતાં ન સ્વિકાર્યો. તે કારણથી રામની પેઠે
એમ કહું કે—

ગીતિ.

પવિત્ર ત્રિભુવન તુજથી તુજપર દે જન અપુન્ય અપવાદ,
ધણિયાણાં જન તુજથી નહીં ધણીયાણાં પિડાય તું આજ.

“ઉત્તર રામચરિત્ર.”

તો શું અધિક! તારાથી બનેલું મારાથી તૃણમાર બની શકવાનું છે? આ

“વખતે તું જેની ઉપકાર કરવામાં સમજાવતીજે, તેવો હું ખનીશ? ખરે-”
 “ખરે તેં મ્હારા સારા વખતમાંજે મારી પાસે એક દાગીના છે ઉમદા”
 “વસ્ત્રની માગણી કરી છે? નહીં, પ્રિયા! તે કંઈ માગણી કરી”
 “નથી, પણ મેંજ તારી પાસે માગણી કરી છે. અને અંતે તે મારા”
 “કરેલા અનાદરના બદલામાં સાદરપૂર્વક માફ વચન માન્યકરી મારી”
 “માગણી સ્વીકારી છે. ને છેવટ દાગીના તો શું, પણ તારો પ્રાણ”
 “બીજાના વૈતરામાં બંધાઈ મને મદદ કરવા તત્પર થઈ પડ્યા મને”
 “અભયવચન આપેલું છે.

“શું આવી સ્ત્રિઓથી પૃથ્વીપરનો ભાર ઝોટો નહીં થતો”
 “હશે? આવી નિર્દોષ નારોથી જન્મમાં અનહદ પડતાં હુઓતું નિ”
 “માણું નહીં થઈ શકતું હશે? ને શું આવી સાધવી સ્ત્રિઓથી”
 “દેવતાઓ પ્રસન્ન નહીં રહેતા હશે? શું એવા મણીરત્નની દયા”
 “બીજાના હૃદયમાં નહીં વસતી હશે? શું તે સામાને અતુલ્ય કિંમતી”
 “જવેરાત નજર આગળ ખડું થએલું નહીં જણાતું હશે? આપાદા”
 “હાહા! નવલ! નવલ? તારા કૃત્યપર દૈવ કાં આકરીન નહીં યાય?”

“બસ. તમારો પ્રિતીભર્યો બોલ એજ મારા જન્મ સુખતું અમુલ્ય-
 સાર્યક થયું સમજીશું. તમે મને શું ઝોટું બતાવ્યું છે? જેને ધણીનું
 સુખ નથી, તો પછી પતંગ સરખા ચળકતા પૈસાનું સુખ શું બપતું છે?
 શું માણસ પર સુખદુઃખનાં વાદળો નહીં ફરતાં હશે? ધીરજ ધરો,
 એમ ન કરો, તમારી સાલ હથ્થરે કરી છે.” છુપાઇને નવલના
 વિચાર સાંભળતી ગંગા પ્રગટ આવી બોલી, ને ચીડી હાથમાં આપી
 પાસે બેસી ગઈ.

ઓહો!! સાલ કરીજે? જે તેમ હોય, તો તે તારોજ પ્રજાળ પ્રતાપ
 છે, સાધવી? છુટો ઉભો થઈ ગયો. ચીડી વાંચી સન્મુખ બેઠી રહ્યો.

“મારા શિરદ્રવનો? શુ સ્ત્રિઓ પોતાના ધણીનું કામ નહીં કરતી
 હશે? જરા સરખું કામ કરવામાં કદી હું તમારા પ્રાંત તબોળાજે સફળ
 નીવડી, તો તેમાં આટલું બધું શું વાર?”

“જરા સરખું? હા, હા, હા,” હાસ્ય છુટ્યું. હર્ષાશ્રુ ગરી
 પડ્યાં. “તેં મારો સમય સંજાળ્યો. ખરેખર તેં માફ છવન ટકાવ્યું.

“તે ફક્ત મારા સ્વાર્થ માટેજ.

“તેમાં તારો શું? તેં મને તુચ્છકારી કાઢ્યો હોત, તો મારો કાણુ, ધશ્વરે પણ બેલી હતો?

“નીચ, પાપણી, અધમ, હીચકારી, કૃતમી ને ફૂલટાનું એ કામ છે. ધશ્વર કોનો પાધરો હોય કે આવો. અવસર સ્ત્રિઓને આવે? ને વળી તે સફળ થાય?

“શાખાસ. આ પરણેતરનો કેવો બદલો—

“કંઈજ નહીં, બે ખરો બદલો વાળવાનો છે તો ફક્ત મ્હારી નવલસખીના વર પ્રાણુલાલનો.

“શું તેણે એકાએક કાઢીજ આપ્યા, કે દાગીના રાખ્યા?

“ગમેતેમ, તે વાક્ય પુછવા કરતાં શુભજ રહેવું વધારે સાફ છે.

“તોપણ?

“કંઈજ નહીં.

“શું લખાવી લેવાને પણ કશું નહીં?

“ના,

“આટલો બધો તારાપર પ્રેમ! —જરા અંદરનું હૃદયકમળ સંકોચાયું.

“વળી પ્રેમશો? ફક્ત પ્રભાની લાગણી.

મનમાં વિચાર થયો, જરા વાર ન બોલ્યો, તરંગમાં એમ

“આવ્યું કે “નહીં ઓળખાણુ, નહીં પીછાણુ અને પ્રાણુલાલ જેવો”

“કંબુસમાં ખપાતો આદમી નવલને એકાએક વગર દાગીને અને વ—

“રગ દસ્તાવેજે હજારો રૂપીયા જેવી રકમ કહાડી આપે, એ મારા”

“તો શું, પણ ખીજ સાંભળનારના મનમાં પણ કેમ ઉતરે? રખે મને”

“દગતી ન હોય? કંઈ એમની સાથે પ્રેમમાં ફસી તો નહીં હોય?”

“મધુતિષ્ઠતિવાચિયોષિતાં, હૃદિહલાહલમેવકેવલમ્.”

“ખચીત જગતમાં સ્ત્રિઓની વાણીમાં મધુરતા રહેલી હોય છે.”

“પણ તેના હૃદયમાં કેવળ ઝેર હોય છે માટે—

વિશ્વાસોનૈવકર્તવ્યં, સ્ત્રિં રાજ કુલેષુચ.

“શાસ્ત્રની એમ સમતિ છે, તો હું કેમ ન માનું? પૈસાની લાલ—

“અમાં, વા, ઇશ્કની ચારીમાં એ લલચારી કાં ન હોય ? પ્રભાએ”
 “પોતાના ધણીની મરણ સંપાદન કરવા નવલને એ માર્ગે કાં ન હ-”
 “તારી હોય, અને મને રાણ રાખવા તથા ઉપરથી નિતીવંત પ્રેમ ને”
 “અંદરથી કપટભાવ અતલાવવા કાં પૈસા આપ્યા ન હોય? ઘણી સ્ત્રિઓ”
 “એવું કૃત્ય કરે છે, એ મેં સાંભળ્યું છે. તેથી એ સંક્રા ખરી કાં ન”
 “ગણું? મને મળેલું આગલું કાગળ ખડું પડવાનું હશે, શું ? આવો
 અઘટિત અને હલકો વિચાર તેના હૃદયમાં પ્રવેશ થયો. થંભ્યો.
 પણ ઉપધારના આવેશે એ વિચારને ફેરવ્યો. “નહોં, નહોં, એ હોય
 “તો મને કહે નહોં? દાગીના મુકીને આવેજ નહોં, અને કદી એ મૂકે”
 “તો પ્રાણલાલનો તો ભરસો નહોં, પણ પ્રભાકુંવર તો કદીએ હશે”
 “નહોં કેમકે નવલ સાથે તેને હૃદયની અસરકારક પ્રિતી છે. પછી
 “તેની વાત પરમાત્મા જાણે.”

હૃદ વિશ્વાસના સ્થાયી સંસારમાં પાછો ફર્યો.

વાચક? ધડીભર ઉપર કરેલ વિચાર વૃથા ગયો. અને આ ભુલિ,
 પૈસાના ઉપધારે સૂઝડી હોય, તેમ પતંગ તેજની પેઠે જણાયું.

“આમ શું વિચાર કરોછો?” ગંગાએ ધીમેથી કહ્યું.

“કંઈ નહોં. કહુંજે દાગીના મુક્યા હોયતો ખેવડું કારણુછે. કે
 ચોંપ રહે” વાત કઢાવા ફેરવી તોલ્યું.

“ના, રે? પણ કદી એમ હોય, તોપણ અત્યારે શું પુછવાની
 હકેલી? તમને ખાત્રી પડેછે, કે પ્રભા દાગીના રાખે?

“ના મનેતો નહોં. પણ—હું જાણું છું કે કદી માર્ મન દુખા-
 ય તેથી તું નહોં ખોલતી હશે.

“હા. એમ ગણેતો તેમ—”ગંગા એ બેઠ જાણુ કાયમ રાખી.
 નવલ તેથી આનંદમાં આવી હર્ષ ગોદમાં દબાવા આત્માને ઉશ્કેર્યો,
 કૃતાર્ય થતો ધર્મ અગ્નિવવામાં સાલજૂત થનાર પતિને ચુંબી કરવા
 ગયો, એટલામાં તો.

चक्रवाक बहुष आमन्तेहि सहअरं उपविआ रअणी,

“દેવકવાક સાંજ પડવા આવી, હવે તારા પતિને છોડી દે.” એમ નેપથ્યે

‘चक्रवाकवभूके आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनी;

“ઓ” નાખીદ ગયું !! એતો બહુ ભણેલાનો ભવાડા નતો !!” પ્રકરણ ૧૨ મું.
 (કોલભાઈ સ્ક્રીન મુનર્)

(સીએમક પ્રેસ)

અન્યોક્તિ કરી ગૌતમી શકુન્તલાને દુષ્યંતથી જુદી પાડવા કેમ બોલતી હોય” તેવીજ રીતે પવિત્ર રસઅસમાં નિમગ્ન થયેલાં ગંગા અને નવલશંકરનાં જોડાને છુટાં પાડવા કુદરતીજ અવાજથી સવિતાગવરી બોલતાં હોય, તેમ અવાજ થયો, એટલામાં તો ખરેખર ગૌતમી આવી પહોંચે તેમ—

“નવલી? ઓ મડમ સાહેબ? રાત નથી પડી કે શું?”—સવિતાગવરી ઉપર ચડી આવી બોલ્યાં. અને ખન્નેને બાજા બાજી કરતાં જોઈ, જુના રીવાજના માણસનું મગજ ચસડ્યું—

“ઓ નખ્ખોદ ગયું? એતો બલ્લેલાના ભવાડાજ તો?” જુની આંખે નવો તમાસો જોયો. દમ્પતી છુટાં થઈ ગયાં. ચુંબી અધુરી રહી—અને દુષ્યંતને જેમ પશ્ચાતાપ થયો હતો, તેમ નવલના મનમાં થયોકે—

મહુરંજુલી સંવૃતાધરોષ્ઠં

પ્રતિષેધાક્ષર વિકલમામીરામં

મુખમંશવિવર્તી પદ્મલાક્ષા

કથમપ્યુન્નમિતન્ ચુંવિતંતુ, “શાકુન્તલમ્”

ગંગા લાંજ કાઢી એક બાજુ ઉભી રહી. નવલશંકર શરમાઈ જઈ ગભરાતો કંપતો આરસના પૂતળાપેઠે એકી નજરે ટટાર થઈ રહ્યો. સવિતા ઠપકો દેતાં હાથ લાંબો કરી બોલ્યાં.

“જરા શરમા? જા—ધરમાં જઈ ચુલાતું મોં જો, ધરડી થવા આવી તોપણ હજુ ધણીની જોદ છોડતી નથી. અને આ મુવો રાંડીયા જેવો પણ જોને કંઈ લાજેછે? ક્યારનો આવી મુવોછે, પણ માતાતું નામ પણ લહેછે. ? કોણ જાણે રાંડે શું એ કમાણી ખતલાવી છે કે છાયામાં દબાઈ ગયોછે; હજુ ભવાડાતો હવે જાણશે. જા વહુ ?—“નવલ ગિયારી શરમાતો મોઢે અંદર ચાલી ગઈ.

“માણ ! આજ વળી આટલો બધો ક્રોધ ? ભૂત ભરાયું છે કે શું ?” હસતે વદતે નવલ બોલ્યો.

“મનેતો નહીં પણ તને તો ભરાયું છેજ. નહીંતો આવી રીતે ઊઠ્યો અને નહીં. જે માતાની રજા વગર ઘુટડો પાણી પીનારો નહીં, તે રાંડના પડખામાં પલોટાઇજ જાય તે શું વખતનો ફેરફાર નહીં ?

“માણ ? વહુને રાંડ કહી માઈ શું ઇચ્છવા ધારોછો ?

“હુંતો ધારતી નથી. પણ તારી પરેણતર લીલાકુંવરી જેની યદ્યે. ને તે મીસ ફેન્ટેનજ ધારેછે—

“એ એવું ઇચ્છીને પછી ખીજું કયું સુખ લેવાની હતી ?

“તે તારા મનમાં કેમી ! જેમી, ઘરમાં ઊંદરથી ખીવે, મે ખહાર સાપના મોઢામાં હાથ ધાલે. દીવસે ઉંબરમાંથી પગ ખહાર કાઢતાં ડરે, ને મનનો ખપ પડે દરિયાના દરિયા ઓળંગી જાય. રાંડની તને શી ખબર ? તને કેમ સમજાવે ને મનમાં કેમ હોય, તને કેવી રીતે ઉરાડે ને પોતે કેમ ઉડે, તારો જીવ ક્યાં ભમાવે ને પોતે ક્યાં ભમે, એતો ખાયડીની વાતો ખાઇડીઓનેજ ખબર. જે જાજે વિ-
શ્વાસો રહ્યો કેની, તો જાણુકે ખારે ખુઝા. હુંતો તારા માટે કહુંકું. પછી જોઇએતો માવડી જાણુકે જોઇએ તો દુસ્મન ગણુ. હું તને હમણાંતો કડવી ઝેર જેવી લાગતી હમણ. પણ કડવું ઓસડ માતા-
જ પાય”

“આટલો બેદમાં જોલવાનો કંઈ સખખ—

“ખહારા પેટની હોળી—

“મને લાગેછે કે તમે હમાઈ સુખ જોઇ શકતાં નથી.

“હા. હા. પરંપ્રથો તો તુંજ છે કેમી ? ખાયડીતો તારેજેની ? નવલંગી લાવ્યો તે કંઈ માથે રીંગડાં ને પાછળ પુછું લટકાવી આ-
વી દશે, કેમ ? નવીતો નવનારંગી નવ દહાડા.

(*A nouveau loutest beau*) ફેન્ટ.

“તમારાં જેવાં જુનાં રીવાજનાં માણસથી સુધરેલા સંસારમાં ખતલ થાય તે જોડું નથી.

“ઓ સલામતશ ગયો ?—આતો ફટકા ગયો ? હાયા ! હાપરે માં ! આતું તો બેજું ચસકાવ્યું છે ને શું ? ઓ તાઈ અદીક થાયરે રોયા, તું ક્યા ખાપનો સુધરેલો સુવો, કહેતો ખરો, આજ સુધી તારો

મુધારે ક્યાં છાનો હતો, કેળણી ગયો હતો, તે આજે ફરી ઉગી નીકળ્યો. મુવા આવી ઉતરેલી રાંડ લાવ્યો, ત્યારે તારે મને આમ બોલવાનો વખત આવ્યોને? હવે હહે બચાજ, તું પણ ને રાંડીયાના ભવાડા! કાચા હૈયાનો કુટો હજી સમજતો નથી. આમજ રાંડ ફારી દેખાયછે. હાય હાય રાંડને તો પરમેશ્વર પહોંચે, ઘડીમાં કેવો વશ કરી લીધો? અરેરે? સોના જેવા છોકરાને કથીરને પાયે મુકી દીધો, હું ને અવું બાણત તો આવી ઘરમાં ધાલત! બાધરે? કોઈ બાણતો ભૂલે ચુકે ભણેલી રાંડને ઘરમાં ધાલશે નહીં—મુવા દરરોજના ભવાડા હવેતો થવાનાં. આજ દીવસ મુધી ઠેકાણે હતો, હવેતો દીન દુનીયામાંથી ગયો? હવે?—

“છે શું?”

“તારીએ નખખોડ વાળ્યું—

પોતાની ભૂલને પારકી અજીત જણાય નહીં” નવલતમારી સાથે લડી, એમકે? તેમાં કંઈ એકના વાંકથી બોલવું થાય નહીં, કંઈ વહુને ને કંઈ સાસુને—તે છતાં નવલ તો બોલે નહીં એ ખાત્રી.

“ત્યારે હુંજ બોલું એમજ કે? મુવા પહેલાં ભૂત ને પરણ્યા પહેલાં અધરણી શાની કરેછે? મેં ક્યાં લડવાની વાત કરી, કે પેલા મુખાધના પારસી ગૃહસ્થ મલબારી પેઠે રાંડીયાની તરફેણ કરી ભાષણ ઉપર ભાષણ ચલાવા માંડ્યો. મારા રોયા, તને બાઈડીની ભેર તણાવતાં શરમ થાયછે? હજી વાતતો પૂરી સાંભળતો નથી, ત્યાંતુ શાનો તરફેણ કરી ઉભો રહ્યોછે. તેમાંજ તાં ધનોત પનોત વળી જવાનુંછે દીકરાજ? અધીરા ન પડો હમણાંજ હોળી પ્રગટશે, અને ફાગ ગવાશે.

“એટલે? મનની આશ્ચર્યતાથી પણ ઉપરના ગંભીરપણાએ વહુમી નવલે વાત વધારી પુછવા માંડી.

“એટલે એટલે એટલો ને ધી જોળને રોટલો,” બાપલા, રાંડનીજ વાત સાંભળ્યા કર. પણ રાંડ તાં કાસળ કાઢેછે, તેમાં ધ્યાન ન ધર.

“નવલ? એતો માંડે વિશ્વાસ રત્નછે.” પોતાનો શક દૂર કરવા એમની પાસેથીજ મુઠો લેવા એઠો.

“તેમાંજ તારો ડાટ વળવાનો છે. નકી જાણ કે એ વિશ્વાસ-
માંજ તું ચીરાવાનો છે

“મને સંતોષ છે. એ સ્ત્રિ ખીલ જોવી નથી. તેના માટે મને
હનન ગાઉપર ભરસો રહેલો છે. કે તે નેકજાત સ્ત્રિ છે.

હરિ! હરિ! હરિ! આટલી બધી માથે તે ક્યારે ચડાવી? તાં
શું તેણે દાખીદર ફાડી નાખ્યું. જે આંખ ઉઘાડ. એટલો આંધલો
ન થા દીકરા, જરા તપાસ્ય. તારી બહાલીને વિશ્વાસુનાં પોગળ હમણું
જણાશે, ને સૌ સાંજેન થશે. પણ બહુ પુષ્ટિ ન દે. સારી હોય તો-
પણ રાંડને ન કુલાવીયે. પગનાં ખાસડા પગમાં સારાં લાગે કંઈ મા-
થે ન મૂકાય, સમજ્યો ઢોર! દશરથે કેફેના લાડમાં ખાંડ ખાધી
તે જોયું કેની?

ક્યાં રાજ બોજને ક્યાં ગાંગોતેલી!”

“ધણીને મુજે ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને આરીસામાં પણ ન
સૂતે” જોઈએ તેમ કર! પણ વાર નવલ હું તને પુછું કે કદી તું
નવલનો હોય અસારે માનતો નથી, પણ જે તેનો દાખલો નજરો
નજર દેખાય તોપણ કશું કરે નહીં, ખરો કે?

“પણ ખુલાંતો વાત એજ છે કેની કે નવલ એવું હીયકાં
કામ કરવા પગલું ભરેજ નહીં. ને તો પછી એ દાખલો તે
ખતાવોજ કેમ? ને નજરો નજર દેખાય ક્યાંથી? તથા તો મારાથી
મનાયજ ક્યાંથી વાર, માણ?

“ત્યારે તો થઈ રહ્યું ભાઈ! આતો રંડાએ ડાટવાળ્યો, ને સ-
ત્યાનાશ ગયું! હાથહાયા જેને સોનું જણ્યું હતું, તે છતાં આજ સુધી
અનુભવથી જાણતી હતી કે આ રત્ન ખોરું નથી. પણ તેમાં હું એ-
કએક કઠાઈ ગઈ, અને થોડીવારમાં આખું મંડળ ફરી ગયું, તેનું
કારણ શું હતું?

“માણ એ મંડળ ફર્યું નથી. પણ તમારું બેજીનું ચકાસીગયું
દેખાય છે.

“સુપરે, મુવા કાલબેરવ! મારું બેજીનું તો નથી ચસક્યું, પણ
તાંજો ચસક્યું છે. વાર, આ પેલા કાળા કરતુંકે કરનારને ત્યાં ધા-

મધુમ શાનીછે?

“તે જઈ પુછી આવી એ કેની?” ખીજી વાત પણ જાણવા આડે જવાબ દીધો.

“વારૂ! રોકડો જવાબ આપતાં અને મર્યાદા છોડી છુટથી બોલતાં તેને તેની દશાએ સુમડયું કે કેમ? હું જાગતી છું કે સુતેલી. સ્થિતીસર છું કે બેભાન. આ ગમજ પડતી નથી. આ મારો નવલકે મ્હોટો?—

એજા તમારો શેવક.

“મારા બાપુ? તું માઈ માન્ય, એ બધા ઢોંગ જવાદે, હું સમજું છું, તાઈ સુખ હું તોડવા ઇચ્છતી નથી પણ “સોનાની કટારી કેડમાં રખાય, કંઈ પેટમાં ન મરાય” સમજ્યો. મારે કંઈ તારાપર કે વહુપર દ્રેષછે? તું નાદાન છે. મેં સાંભળ્યું છે કે એકતો આપણી લાજ જવા બેઠી છે. તેમાં કાં વધારો કરાવેછે? માઈ જરા સાંભળી, જા. પછી તારે તપાસ કરવો ઘટે, ઉપાય લેવો ઘટે તો લેજે, નીકર તારી મરજી! “જોર પરણાવી આપે, કંઈ ઘર ન ચલાવી દેય.”

“વારૂ. શું છે? ત્યારે કહો,” નવલચંકરને નક્કી જ કંઈ નવું જ લાગ્યું.

“જેની, બાપુ. વહુ તાઈ નાક કપાવા બેઠી છે. સાઈ છે કે હજી વાત બહાર પડી નથી. સોડમાં પેડી છે તેજ આગળ રહી માથું કપાવે છે. ને જેને તું દુશ્મન ધારે છે, તે કિશોરલાલ અતે ખરો નીકળ્યો છે. પોતાનો તે પોતાનો જ તો.”

“એટલે? મને સમજણ પડતી નથી, એ શું ટાવલું છે?”

“તાઈ ઘર તપાસીજે! તારી રડા એ તારા ઘરમાંથી માલ ચોરી જઈ, તેને પીયર રૂપિયા કરી મોકલાવ્યા છે.

“હાયજ નહીં. શું માલ?”

“દાગીના?”

“મને હમણાં જ ખતલાવ્યા છે.

“તે જુદા હશે? હું ખાત્રીથી કહું છું કે દાગીના લઈ તેની સખી પ્રભાકુવરને ત્યાં મુકી. પાંચસો રૂપિયા લઈ તારી ગેરહાજરીમાં, મારી સંમતિ સિવાય તેમના ભાઈને મોકલ્યા છે. પછી કદી તારી

રત લીધી હોય, કેતને કંઈ હોય, વા હવે પછી કહેવાની હોય, અને તે કષ્ટ રાખ્યું હોય કે રાખવાનો હોય, તો મને માફ છે.

“એમ અનવાને કેટલા દિવસ થયા ?” પોતાની શંકાને ટેકા મળતાં ખરે મુદો પુછવા માંડ્યો.

“તું ગયા પછી થોડાજ દિવસે.

“આંથી લીધા?

“તેની સહિયરો ત્યાંથીજ કદી હશે?

“ત્યારે માફ કાગળ ખરું? મારા માટે મંગાવેલ રૂપીઆ ઉપર કીધેલ શક સાચો? હા”—મનમાં બોલ્યો, વિસ્મય થયો. “આ વાત મારે કાને આવીજ નથી જી, આ ? પણ—

“હો, હા, ના કરીશ. ઉઘાડું ન પડતું. ખાનગી તપાસ કરી ને. અને ખરું હોય તો લોકોમાં જાહેર ન થાય, તેમ જાણાવી દો. એકતો આદારમાં બેઠો છે. નેવળી બીજા તાકી રહ્યા છે. તેમાં ક્યાં તૂટ ઉભું કરીએ. દીકરા આજતો સમજતાં છતાં મૂઢી ખંજવાળી બેસી રહેવાનું છે. હાથેજ તમારો મારી મોઢું લાલ રાખવાનું છે. ઘરનાં માણસજ શીયાં ત્યાં શું કરીશું? પેટ ફાટ્યું ત્યાં પાટો ક્યાં આંધીશું? હું પેટેલીજ કહેતી હતી, કે આપુએ વહુ આપણે ઘેર નહીં જાને. ખબર નથી કે સ્વચ્છ રસિક ઉપર કાગળ લખતી. આજકપણથીજ એ ઉછળી ગયેલી તો છે. તેમાં વળી તે પ્રેમ આપી, એટલે તો બેહેરી ગયા સિવાય શું? પણ કંઈ નહીં. વખત વરતી વાત કરવી. હજુ મારા કહેવાપર બંદો ન રાખ, તો જતે તપાસ કર. દાગીના મેળવ. કદી મને વાત કરનારે ખોટી પણ કરી હોય, ને હું બૂલાવો ખાતી હોજી.

“વારૂ હીકે.” ગમરાટમાં પડતા વિચાર કોધને ખેંચી રાખી દેતો.

“ખાનુ જે ખદાર ન સાંભળાય !? લોકો કહેશે જે બૂખબરો કરે છે. “દુબલો માટી બહરપર મુરો” થવા જેવું ન બતાવીએ. રાત પાડવા આવીએ. મારા પેટમાં તો હોળી સળગે છે. એવી રાંડને તો નાક ચોટકો દ્રાપી કાઢી મુકવી નેહએ. પણ શું કરીએ? આપણો દલાઈજ પાંધરો નહીં મળે તે? હશે, આપુ જેવું હોય તેવું બોગવતું.

“ઠીકરાતું વાસણુ છે તે કાઢી નાંખીએ? કપાળે ચોંટયા કાન કાપી નંખાય છે ભાઈ?” જેમ કસરેવળે ઠંડે પેટે પોતાના ભાઈ અફરાસીયાખનાં જમાઈ શાવક્તને સમજાવી લાભ લેવા માંડ્યો હતો, અને કારસ્તાની યાગોએ જેમ કાચા કાનના (A.Thelo) ને ભમાવી તેમની પ્રિયા દેશદીમોનાને ગુંગલાવી મારી નંખાવી હતી. અને દુર્યોધનના કાન ભંભેરી દુઃશાશને દ્રોપદીનાં ચીર હરવામાં મોજમાની હતી. તેમજ પોતાતું પૂર્ણ વૈર લહેવા નવલના કાન ભંભેરી સવિતા કહેવા માંડી. “મને ઠીક ખચર આપી. માંછ હવે મન બોલવાતું કંઈ નથી. હું એ રાંડને સારી પેઠે જાણુવા માંડ્યો છું, કે હવે તેનું પાનીજી ફરી ગયું, છે. પણ હું મારી આખરમાં તણાતો હોવાથી કંઈ કરી શકતો નહતો. કેટલાક સંજોગો મને જુદા લાગતા હતા, પણ હવે તમારા કહેવાપરથી ને આગળ મજેલા પુરાવાપરથી સાખીત થાય છે. હવે હું શું કહું? તપાસતો કરીશ. પણ—

“પણ હવે સમજી બેસી રહે. હાલ આ કળાહોળમાં કંઈજ બોલાય નહી.”

“આપણું ભુડું થવા બેઠું છે, આ વાત ખરી હશે, તો નક્કી પરિણામ જુઝું આવશે.”

“આપણું દીનમાન ખરાબ છે. તેમાં કંઈ કરીશ તો રાંડ જાતને ગળે પડતાં વખત નહીં લાગે, માટે જવા દે. કોણુ જોવા ગયું છે કે રસિકચંદ્રની પ્રિતી કાયમ રાખી નહીં બેઠી હોય, પેહેલાં તેના કાંગળો પણ તારા શીરનામાના આવતા, હવે તો તેનેજ નામે આવે છે.”

“ખરી વાત છે?”

“મારા સમ બોલું હોય તો. વહુને તો નહીં પણ શરીનાં માણસોને પુછ્ય.

ત્યારે તો સત્યાનાશ ગયું. નક્કી કંઈ કાણુ ધોળું. હવે શીટેલી રાંડના ભરૂંસા શા? ચાલ તપાસતો કંઈ?”

“હા, જા, હું આ ચાલી નીચે. રાંત પણ પડી. ખબરો રહેડો?”

મોં ચડાવી સવિતાગવરી કેશને છતી નીચે ચાલી ગયાં. નવલચંકર-ને એકાએક ઝેર વ્યાપી ગયું. મન સાથે બોલ્યો. “આ ચીઠી લાવી

“તેજ વેળા મને કુદરતી આવેશ આવ્યો, કે કંઈ શક નેવુંછે. નહીં તો”
 “વગર જનમીનગીરીએ સાધારણ પીછાણમાં ઓરત જાતને અને તે-”
 “પણુ વળી મારી યુરી અદ્વા સર્વમાં ઉડેલી છતાં એકાએક આવી મ્હોટી”
 “રકમ કહાડી આપે, એજ વિચારશીલ છે. મારી પૂર્ણ ખાતી થઈ.”
 “આગળ કાગળ કોઈ મારા ખરા હૈતરવીએ લખેલુંછે, આજ સુધી મેં રાખેલ”
 “દૃઢ વિશ્વાસમાં હું ઠગાયો છું. મારા લાયક ન છતાં આ સ્ત્રિને લાવ”
 “વામાં મારી યુરી દશા આવી છે. સ્ત્રિના વિચારમાં ભર્યુંદસીએ”
 “વિક્રમાદિત્યને દેશપાર કર્યો હતો, તેમ મેં માતાને જે જુદી કહાડવા”
 “ધણા વખતપર સાદસીક વિચાર કર્યો હતો, તે જો અમલમાં લા-”
 “ઓ હત, તો નીચેનો ભત્રહરીનો પશ્ચાતાપ મને નકપી થાત. કે

માલિની—મથિ નથિ નથિ રવખે દુષ્ટ સંકલ્પ કીધો,
 નથિ નથિ નિતી ઉપરે પાય દીધો,
 વગર સમજ કાઢ્યો બ્રાતને મે વિદેશે,
 ભર્યરો લુપ ભૂલ્યો ભામનીને ભરંમે

ભત્રહરી—(મો. ના. મં.)

“સુધરેલી સ્ત્રિ અને વધારે શીખેલી નારી આપણને ન જાને”
 “એ માતાએ કહ્યું હતું, તથા રસિકમાં રસીલી અનેલી રમા તારૂં ધર”
 “સભાળશે નહીં. એ મિત્રો એ બતાવ્યું હતું. અને કન્તેડુ એ લગ્ન”
 “કરતી વખત મારે કાને લોકો તરફથી અવાજ આવ્યા હતા.”
 “છતાં મેં એરંગને રિવકારી, એ ભૂલનો આ જે પશ્ચાતાપ થાયછે, તે”
 “ઓછો નથી. પ્રથમનો પત્ર જોટો માન્યો, મિત્રોની વાત કાને ન ધરી,”
 “માતાના વચન ધિકારી કાઢ્યાં, અને નવલ! અરે ધુર્તનારીનું માન રા-”
 “ખ્યું ! અદ્યોપ ! લોકોની નિંદા માથે ધરી, ખરચમાં પડ્યો, વૃદ્ધપણે”
 “અર્થાત હું ન પરણ્યો હોત તો ઈદુલાલ ઉમર લાયક થયોછે તેની”
 “વધુ માફ છવન એટલે અટકું રોટલી કરી મને ખવરાવત. તે છતાં મેં”
 “નવત્રને પ્રિય કરી, તો આવા બારીક વખતે મ્હારો બવાડો થયો ?”
 “હા! એ સર્વ વાતને હું પછોંચત. પણ આવા હદખાર પગલાને શી”

“રીતે પહેંચાય? અહો! સ્ત્રિઓનાં ચરિત્ર કેવાં ભેદીત? આજની ધડી”
 “સુધી અરે એક ધડીની અગાઉ પણ મને ખરા પ્રેમ ખતાવવા”
 “કેવી ચોખા દીલની દેખાતી હતી?” વાચક વૈદ! બહેમનું ઝોસડ”
 “હોય તો આવા માણસને પાઈ શાન્તિ દે.”

“અરરર; આવા સ્ત્રિઓના પ્રપંચા વ્યભીચારીણી સ્ત્રિઓ લગ્ન”
 “સહિત ભમવા, પણ શોખને માણવા, આવા બહાર ખેલ ખેલતી હશે?”
 “ને ધણીને રાજી રાખવા આવા પ્રસંગો ખતાવી પોતાનું કામ પાર”
 “પાડતી હશે? ડાશી બિચારી રાતના પડી રહેતી હશે, તો આ રાંડ”
 “કાં નીકળી નહીં જાતી હોય. નિશ્ચય હવે તો મારે કાંઈપણ વિચાર”
 “કરવો જોઈતો નથી. ફક્ત આજ ઉપર જીવન ટકાવ્યું હતું. તે એ”
 “વીજ મતલબે કે નિરાધાર પડેલી માથાપની પણ મારીજ એથે”
 “ટકી રહેલી સ્ત્રિને માથે અપવાદ ચડતાં છતાં, એકાએક ખરા સંયો”
 “ગો કાન તજે આવતાં, પણ તપાસ કર્યા સિવાય કે ખરા પુરાવા”
 “સિવાય ધિક્કારથી નહીં. ને કંટાળામાં સર્વ તજવું હતું તે છોડવું નહીં”
 “પણ હવે તે નિશ્ચય થયુંછે, કે તે મારા કામની સ્ત્રિ નથી. ખીજું”
 “શું થાય? તેનું પાપ આપણે શીર લહી આપણેજ ભોગવવા સંસાર”
 “પાર થવું. લોકો કહે છે કે રસિક પણ તેના પ્રેમાન્ધ દુઃખમાં સ”
 “સાર છોડવવા તૈયાર થયો છે, તો આપણે અપ્રેમી વિયોગ દુઃખ”
 “માં તજવા તૈયાર થવું. એકતો આદ્યતમાં જીવ અચાવવો નહોતો,”
 “તેમાં આ અધિક કારણ મળ્યું. આ પોતાને શીરે દોષ રાખી આ”
 “ભ્રમવાત કરવો પડત. હવે એ પાપ એ રંડા શીર જશે.”

“રસિક જીવિત સંસારમાં યોગનાવ વચ્ચે તરે, તો આપણે”
 “મૃતક નાવમાં ડુબી મરવું. પણ એગ કરવા પહેલાં એ અધમ પાપ”
 “ણીને તેનેજ હાથે પશ્ચાતાપ કરાવી, શિક્ષા દઈ ચાલી જવું. હવે ચિ”
 “ન્તાં નથી. ઈંદુ પણ ઉમર લાયક છે. દેખવું નહીં ને દાઝવું નહીં.”
 “મુવાપછી માલ જોલણ ગાડાં ભરે” મારો ક્રોધ અહીં સમાવવો”
 “મને હજી કેમ ઈંગે, તે જોવું. મહારા વડીલના કુલીનપણામાં જગત”
 “ના લોકોને એમ ન જાણવા દેવું કે રાંડીયાના પાપમાં સંસાર છોડ્યો.”

“પણ મારા કરેલ કામો મુખર્જતામાં લેખાય નહીં, અને કરેલાં”

“કામને કલંક જેસે નહીં, તેમ કરવું.”

“આઠ હવે આ ચીઝીમાં કાગળ રજુ કરી દાગીના લાગર કર-”
 “વા કહું. યોગ તપાસની અંતે તેને છેવટની પરણેતરની ગાંઠ છોડાવી”
 “સોગન માફ કરાવી ગુપ્ત રીતેજ જીવનને દૈવાર્પણ કહું. મને કંટાળો”
 “આવ્યો છે, હવે નાહક સંસારમાં શું રહેવું? કદી રંડા માટે રહું તો”
 “અર્થ પાપ ઉઘાડુ થયા વિના રહે નહીં. સારે દેખતી આંખમાં ધુળ”
 “નાંખી કલંક જેસાડું? લેણદારો જ્વલમાં નંખાવે, સારે પ્રસક્ત જ્વેઈ”
 “રહીને નિરપાયેજ સફળ કહું? ના. તે કરતાં બેદમાંજ કલંક જેસે તે શું”
 “ખોટું? આપણે ક્યાં જોવું છે. રાંડે મને આટલી હદ સુધી ઠગ્યો,”
 “હું કંઈ ન સમજ્યો ને સ્ત્રિથી પણ હું કગાયો? ઝો પ્રભુ! આ કેવો”
 “પ્રાદુર્ભાવ. હવે ક્રોધ કેમ લાય રહે?” આટલું જોલી શંકરે જેમ કામ-
 દેવને ત્વરિત દગ્ધ કરવા ત્રીચું નેત્ર ઉઘાડ્યું હતું. તેમ નવલે પોતાનો
 ક્રોધાગ્નિ ઉત્પન્ન કરી કાચાકાનના શસ્ત્રને લાયમાં પકડી એકદમ પો-
 તાના સંસાર મુખને ખલલ કરવા પોતાની પતિ ઉપરજ ધસ્યો. કેમ
 જાણે નળદમયંતીને છોડી સ્વતંત્ર થવાનું માન ખાટતો હોય તેમ
 લણાયો. વ્યાજ અંધ રહ્યાં. સવિતાગવરીના હૃદયમાં સળગેલો તાપ
 ખુલાસા રૂપી જળથી શાન્તિ પામ્યો. પોતાનું વૈર લેવાઈ રહ્યું. નવ-
 લનું બેજી અસહી ગયું. ક્રોધજે સમજણ ન આપી. “માખાપ તેવાં
 છોકરાં” નીવડ્યાં. રાવણના વિચારમાં હનુમાનની પુછડી સળગાવતાં ક-
 પિવરજ બળી જશે, પણ લંકા બળશે તેનો વિચાર ન આવ્યો હતો.
 તેમ સવિતાગવરીએ પોતાની સળગાવેલી અગ્નિથી પુત્રને ખોઈ જેસવા
 સાથે પોતે પણ રજળશે તે વિચાર ન આવ્યો. અને ખુશીથી કંડા પેટે
 સો ઊંદર મારી મીની ખાઈ પાટ જેસે તેમ નિશ્ચિંતપણે નીચે જઈ
 મોડી રાત થતાં સૂતાં અને એજ વિચારમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. પેટની
 શીતળતાએ બૂખ પણ મરી ગઈ, ઘરનાં કંદાસથી લોકોમાં થનારી
 નિંદાની વદ્ધ ગાત્રિકે ખીલકુલ દરદાર ન કરી, તો મૂર્ખ અને કાચા કાન-
 ના વહેમાયલા ને નળણી સ્ત્રિતામાં નિપુણ થએલા નવલ માટે તો
 શું પુછવું?” પોતાની રજા વગર અને તે પણ દાગીના ગીરવી મુઠ્ઠી
 પૈસા લેવા માટે તેને બદખસલતની ગણી હિમતવંત પણ વ્યર્જિયા-
 રણી કરાવી, વળી દાગીના મુઠ્ઠી હશે? અગર પોતાનાં યારને

(LOVER) આપી તેની પાસેથી ફેકટના ધસડી લાવી હશે? તે શંકા થઈ. પ્રાણલાલ જેવા કંજૂસ માણસ પાસેથી એટલી મોટી રકમ કઢાવી લાવવા માટે તેના પર હડહડતાં નીચ કર્મનો આરોપ ચડાવ્યો. તે સાથે પ્રભાકુંવરને કુલીન પણ સોખતથી હલકા ખવાસની ગણી. એમ કરતાં પોતે અત્યારે કેવો બન્યો છે, તેનું ભાન ન આવ્યું. વળી દગલખાણમાં રમી ધણીને છેતરી પોતાની અધમ ઉમેદ પાર પાડવા માટે એક હીચકારી બણી, એ સ્ત્રી કોમનું ખુન કરતાં વખત ન લગાડે, બીજાની સોખતથી પોતાના ધણીનો અંકુર કાયમ રહે, તો તેને પણ મારીનાંખવા અર્થાપેટે ચુકે નહીં. એ નિશ્ચય ઠરાવ્યું. હડધુત કરી કાઢેલાં માતાના વચનો ખરાં અનુભવ્યાં વૃધ માણસની વાતમાં “સાહે બુદ્ધિ નાહી” આ કહેવત પર પાણી ફેરવ્યું. નવલગંગા હલકી નીકળવાની વૃત્તિ ખરેખર વજ્રલેપ બની ભણેલી સ્ત્રિઓપર આરોપ ચડાવ્યો. નેકદાર બણેલી સ્ત્રીથી ઠગાયો માલમ પડ્યો. વિશ્વાસુ પ્રિયાને ખોટો દમ આપી ભાવલપુર જતાં ફરીને ખરોજ ઠયો માન્યો. પોતાની શંકા જરી છતાં પ્રથમ નવલે મદદ કરવા કહેવાથી જે પ્રેમાવેશમાં વાત તણ ગયો હતો, તે પરિતાપ થયો. માતાએ એવાં આચરણુ જ્યાં ને તેમાં આજ સુધી રાખેલી ટેકથી તે વિમુખ થએલ લાગ્યો. નિતીવાન ભણેલી સ્ત્રિને રસિક ન મલ્યો, તો બીજો શોધી લીધેલો જણાયો. ઉછૂંખલ માણસ અને ઠરાયું ઢોર એક ગણ્યું. બીજાની સોખત અને તે સ્ત્રિઓની છતાં હલકી નીકળે તે સિદ્ધ થયું.

દરેક જાતના અંકુરો છતાં સ્ત્રિચરિત્ર વધારે બળવાન માલમ પડ્યું. પોતાને રાજી રાખવા અને ચારની પ્રિતી યાવશ્ચંદ્ર કરવા પૈસા લાવેલી દેખાઈ. ઉછાંછળી, હલકી, સાહસિક વ્યભીચારણી, ખૂની છત્યાદી નીચેના શ્યોકનો પૂર્ણ આવિર્ભાવિ જણાયો.

अनृतं साहसमाया, मूर्खत्वमति कौभता ।

अशौचत्वंनिर्दयत्व, स्त्रिणादोषास्वभावजा. ॥

કડવું ઓસડ માથે પાવાથી નિરોગી થવાય, તેવું લાગ્યું. સ્ત્રિના મોહમાં પડવાથી આ દશા, અને હવે પછી થનારી દુષ્ટ ગતિ, માની. માહાર્ધાતાદિનો કાને સાંભળેલો દાખલો અનુભવ્યો. લોકોમાં પોતે

હલદ્રો અને મોદાંધ્રી કહેવાયા છતાં સ્ત્રિના ગુણ રૂપના અહંકારમાં ઉન્નત રહેતો, તે આ વાત બહાર પાડવાથી તદ્દન ગરણ્ય પાત્ર થાય, તેજ હર લાગ્યોઃ નિર્ધનતાપર કંઈ દેષ ન આવ્યો. પોતાની સાહસિકતાપર કંઈ કલંક ન લાગ્યું. માડી દશામાં નિર્દોષ નારનો વિશ્વાસ તરફ જાણ્યો. અને એકદમ દ્રુત પોતાના આવેશમાંજ નિર્પરાધી અબજાપર એકાએક તોહમત દોલી પાડવા તૈયાર થયો. ધૃશ્વરેજ તેના મનમાં વાત ઉતારી. હરિશ્ચંદ્રની સત્યતા માટે વિશ્વાભિવ્રતે ઉચ્ચેયા, તેમજ નવલનાં નેત્ર ઉઘડ્યાં. અને તેના કર્મની દશાએજ સોનીને સોનું તાવી શ્વચ્છ કરવાનો ધંધો સોંપ્યો. અને પુષ્કરને બાગ્યદેવી રૂપી કળિએ જન્મ લબોયે તે માર્ગે ચાલ્યો. તેથી કાચા કાનની ખ્વારી કરવા નવલગંગા પાસે દોડી ગયો.

કરણ ૧૩ મું.

કાચા કાનની ખરાબી.

The Wise and Prudent Conquer Difficulties

By daring to attempt Them sloth and folly

Shiver and shrink at sight of Toil and danger,
and make the Impossibility They Fear.

Rowe.

‘વિવેકી અને હુદ્દશી હોયછે. તે કઠિણ કાર્યો કરવાના સાહસ-ધીજ તે કાર્યોને છોડે છે. પણ આલસ્ય અને મૂર્ખતા છે તે વ્રમને અને બયને દૃષ્ટીને, ધૂળેછે અને સંકોચાય છે. અને એમ થયે જે આ સાધ્યતા સારૂ તેઓ ખીને છે તે પોતેજ ઉત્પન્ન કરેછે.

અરતોદય.

પુરૂષો નેટલા સ્ત્રિઓની ચાલચલાણુ માટે વેહેમ ધરાવે છે, તે દ્રુત પોતાનું સંસાર મુખ ખોલા, સ્ત્રિઓને હાથે ક્ષીને કંટાળો આપી આટે માર્ગે ઉતારવા, અને લાજ, પૈસા અને સુખ્યતાને ધુળ મેળવવાનું કરેછે. સ્ત્રિઓને ગમે તેટલી દિગ્ગંધ કરે, તોપણ તે જાતેજ અધમહશે તો કદી પણ નીચ માર્ગ પદ્ધતિ સિવાય રહેશેજ નહીં.

સ્ત્રિયશ્ચરિત્રં પુરુષસ્યભાગ્યં । દૈવોનજાનાતિ કુતોમનુષ્યાઃ ॥

કદી વહેમ તો નહીં, પણ પુરુષો કાયા કાનના થઈને પણ પૂર્ણ તપાસ કર્યા સિવાય શક ઉપરજ પોતાની વિચાર માલતી રેન્ટ ફેરવેછે, તો તે જેમ કાચો પારો પેટમાં જતાં નુકશાન કરેછે. કાચા વાલથી જીવને અશાન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ કાચા વિચારના માનવીથી નિશ્ચય હાનિકારક પરિણામ આવ્યા સિવાય રહેતું નથી. અને આવા વહેમીલાં માણસોથી લૂચ્યા, દગલખાજ, બદમાસ, અને અધમ પાપીઓ ફાવી ગયા સિવાય પણ રહેતા નથી. પોતાની નીચ ઉમેદ પાર પાડવા ખીજને જેમ તેમ સમજાવી સ્ત્રિઓને પણ ભોળવી પોતે વચ્ચે દુષ્ટ લાભ લેછે. અને કદી તેમાંથી નિષ્ફળ જાય તો દમ્પતીઓમાં વિયોગ પડાવીનેજ પોતાના મનને તૃપ્ત કરેછે. નજ દમયંતીનો વિયોગ, દ્રોપદીનાં ચીર, અને ગંગાને વિષ્ણુ પાડવાની યુક્તિમાં, કળિ, દુઃશાશન, અને કિશોરલાલ સર્વે જણે પોતાના મનને સતોષ, વિયોગ કરાવીને ન આપ્યો? પરંતુ એ કૃત્ય કરનારાને ઉત્તેજન દેનારાજ કર્તા સખસો હોય તો પછી ખીજને શું દોષ આપવો? કાચા કાનની ગુલ (ઈસ્ટલીન) હતી તો પેસી પોમેટમ ઉર્ફે જસીએસ્કીને ફાવી જવાનું મળ્યું. પણ રોંગી જ્યારે બહુ રોગથી ઘેરાયછે ત્યારે ફેરદ જેવા બદલે વૈધનેજ દેખેછે. અને આપિત્તમાં આવી પડેલો માણસ પોતાનું દુઃખ નિવારણ કરવા બદલે આગળ પાછળની આફતોનીજ ખોટી શંકા મોં કને રજી કરેછે. નવલશંકર કાચા કાનનો થઈ ગંગાના શુદ્ધ કર્તવ્યોની શોધ કરવા બદલે જેમ કિશોરે પોતાનું વેર સવિતાગરીને લેવા સોંપ્યું. સવિતાએ પોતાની દાઝ ઉમેરી નવલને ભલેયો, તે તેમ વહેમી અને કાચા કાનના માણસે તપાસ કર્યા વીના ગંગાના નીચ છિદ્રો નજર તજે લાવી, કલ્પના વિચારે ખરા માનીને જ પોતાનું નખખોદ વાળ્યું. તે અસલ જન્મથી પોચો હીયકારો અને કાચા કાનનો છે. તે વ્યાપારમાં કુશળ પણ વિશ્વાસમાં સુખ્ય. તે નિતીમાન પણ સાહસિક. તે સ્ત્રિ પ્રેમી પણ વહેમી છે, તે વ્યભીચારી નથી પણ પુરુષત્વ હીણ અર્થાત્ નાહિમ્મતદાર છે.

વાચક! સ્ત્રિઓની સદગુણતા પતિવ્રત અને યોગ્યતા તબ્બવવાને

આ પુરોનાં કર્તવ્યો બસ નથી? જો કે ગંગાના જેવી સાધવી સ્ત્રિઓ કદી વ્રતથી ચળિત થતી નથી, એ એમના પતિવ્રતતાનું તેજ અને સદ્ગુણતાની છાયા બતાવે છે. પરંતુ તેવા સંકટોમાં શું સ્ત્રિઓને દુષ્ટચુદ્ધિના વિચારો આવે તો અવશુભકારક ગણાય? નહીં.....

આ પ્રપંચમાં અને મૂર્ખ પતિમાં ગંગા બિચારી કેવી દુઃખી બતી? તેનું ભણતર તૃથા ગયું. અને ઉત્કટું યશપાત્ર થવા બદલે ખોટું કલંક બેઠું. પતિનું સંસાર સુખ જોવા બદલે દુઃખના કુંગરો શિરે આવી પડ્યા. મા બાપની ઓથમાં રહેતાં તેણે બાળકપણથીજ તણ દીધાં. કાકાએ તો નખખોદ વાળ્યું, જેનો તાંતણો હજુ સુધી લંબાયો. ઘરની ઉડી વનમાં ગઈ, તો ત્યાં પણ આગ લાગી. રસિક વિસાચો. પિયરની દરકાર ન કરી. સાસરાની નિંદાનો છુંટકો ગળ્યો. લોકોની અધમતા મન પર ન લાવી. તોપણ જો ધણીમાં સુખી હત, તો ખીજાં ગમે તેવાં કપટો આવે તો તે વિસારી દે તેવી હતી. પણ આ દુઃખે તેને ભ્રમિત કરી મુકા. તે છતાં શાણી અને વિવેકી સાધવીના મન પર ન વચ્યું. કાગળની વાત પુરાવા પડતી જણાતાં પણ તે મોંઢા પર લાવી નહીં. ઉઘટી તેમના ખોટા દમ માટે સાલ્જીત થવા લાગી તો તેમાં પણ દુનિયાં પાર ઉખડી જવા બેઠી. પતિને જીવતદાન આપવા જતાં પોતેજ ભુકી પડી. કોઈ દિવસ નહીં અને સખિની લાચારી કરી. તો તેમાં પણ નિષ્ફળ નીવડી. પ્રથમ પતિના દુર્ભાવમાં સાવિત્રીનું વ્રત કલ્યાપન અપૂર્ણ રહ્યું માન્યું, તેથી અપવાદ લાગ્યો. અને આ વખતે ભાઈને કરેલ મદદમાં પતિના દુઃખમાં વધારો થશે માટે શાન્તિથી કહેવું. એ રોડાણમાં તે આક્રમમાં ઉતરેલી લાગી. પતિને છેતરવા કરેલી કોશેશની શંકા લીધી. અને પોતાનેજ અવશુભ મોં પર વર્યો. પણ અજ્ઞાની નવલને ખીલકુલ પોતાનો દોષ આંખ તજે ન દેખાવો. કેવી નિર્દોષ ગંગા? કેવી તેની અચળ દ્રઢતા! પતિ પ્રત્યે કેવી પ્રશંનીય લાગણી? ધણીને મદદ કરવામાં કેવી ઉદ્દંઠીત? ઓહો! શું એમનાં સત્વ તાવવાની આવી કોશેશ. હા.....એવી સ્ત્રિ ઓપર હડડતાં અને નિર્દોષ લોકમતો!—તા. કાચા કાનની ખરાબી.

સાંજ પડી ગઈ. દીવા બતી થઈ ગયાં. થોડું સરખું રાંધેલું હતું, તે રાંધી રહી. એમ કરતાં રાત્રિના નવ વાગ્યા. તોપણ નવલ અને

સવિતાગવરીની વાત પૂર્ણ ન થઈ એટલે તો ગંગા બહુજ વિચારમાં પડી. પોતે કરેલ સાહસ અને પતિએ પ્રેમમાં અને તે ફક્ત આવખતે કરેલ ઉપકારના બદલામાં હર્ષ બતાવી કરવા જતી ચુંખી સાસુએ જોઈ તેની શરમ હજી મોં ઉપર છવાઈ રહી. છાતીમાં અવિનયપણાના ધબકા ઉછળ્યા. મનહર ગુલાખી ગાલ ઉપર યોગ્યતાના શેરડા પડ્યા. અને ખિન્ન બની ગઈ. પતિના કાર્યમાં પોતાને સંતોષ મળ્યો હતો. તેમાં પતિએ કરેલ અનાદરનું અને પોતે ભાઈને કરેલી મદદમાં નાથને કરેલી ઠગાઈનું શાન્તવન કરવા દીવાનખાના તરફ જતાં અગાસીમાં આવતી હતી, તેવામાં નેત્ર રક્ત કરી હીર્ણાકર્યપ્રેરણાદ પર ક્રોધ કરતો ચડી આવે, તેમ બકરાપર વિકાયલો સિંહ દોડી આવ્યો.

અગાસીમાં મણીસહ ઉભેલી નવલનો હાથ પકડી એકદમ દીવાનખાનામાં ધસડી ગયો. મણી રડવા માંડ્યો. ગંગાને એક લાત મારી નીચે પાડી. ઉપર મણી ને નીચે ગંગા પડ્યાં, પણ ક્રોધીએ ન ગણકાર્યું. ક્રોધમાં જેમ આવ્યું તેમ બક્યો.

“અધમ ચંડાળણી! આવી રીતે ઠગાઈ? તારા હલકાપણાની આવી નિશાની? શું તું એમ જાણતી હતી કે હું આ વાતમાં કંઈ જાણતો નથી? તારાં સ્ત્રિ ચરિત્રની મને ખબર નથી? તારી ચાલ માટે મને શક નથી? નીચ. તું માંડે ફૂળ બોળવવા બેડી, માંડે સત્યાનાશ વાળ્યું. તું આવી મને આત્મઘાત કરાવા બેડી. અરેરે ફૂલટા નારી, તારો આવો વિશ્વાસઘાતી ઉપકાર!

“નાથ! આટલો શો ક્રોધ! ખુલાસો તો કરો? મને પછી મારો, હું તમને યોગ્ય જવાબ દેજી?” ભોંયપરથી ઉઠી, મારની અસર ન ગણકારી. જુડા અપવાદપર ધીમેથી ખુલાસો કરવા બોલી—

“જવાબ તે આપીજ દીધો છે. હવે ફક્ત જવાબ એજ કે મારા દાગીના લાવ, અવિચારી? તારા બાપનો માલ હતો કે ચારને દીધો? હું શું કહું? મારી પાછળ તારાં આવાં કર્તવ્ય. “તાંડે મુખ જોતું હરામ છે. દુર થા—” લાત મારી ગગડાવી કાઢતાં હાથ પકડી રાખી બોલી.

“મેં તમારી પાછળે કંઈ તમને ખોટું લાગે તેવું કામ કર્યું નથી.” મણી બાળક વચ્ચે રડતો મોં વિકાસી જોઈ રહ્યો. પ્રાણુધાર! મણીને

તો સંભાળો! હું મરીશ તેની ફિકર નથી. તમને કોઈએ ભંભેયો છે. તમારી મતિ ફરી ગઈ છે—મને ન ગણો, માફ મોહું ન જુઓ, તો મારે બીજું કોણ? કાંડું બલ્કુ ન રહ્યું.

“દુરાચરણી! દુર થા. મારી મતિ ફરી ગઈ છે તે ખરું છે. તેથી નક્કી જાણુ કે હવે તારું કોઈ નથી. આજસુધી તારાં છિદ્રો તપાસ્યાં. સહન કર્યાં. હવે નથી જોવાતાં. અધમ નારી! મને હજુ પણ રાહ રાખવા સ્ત્રિ ચરિત્રની કાશેસ કરેછે કેમ! ચારે હવે હુંતો તારો કાળ થઈ આવ્યોછું.” ફરી ગયેલા મગજના ભંભેરાયલા નવલે ધમકીથી કહ્યું.

“તો ખુશીથી મારી નાંજો, સ્ત્રિઓની શું ખોટ પડશે? જોકે જુની મરી ગઈ, તો મારા જેવી અધમ પણ મળી દેતી!”

“ત્યારે શું મને તેથી ખુની કહેવા ધારેછે, નહીં?” લે ત્યારે! ખૂની! ખૂની! ખૂની!” એમ કહી અજળાપર અતિશય લાત લગાવી ભોંયસરખી કરી.

“બાપા, બાપા, માઝી માડીને નહીં મારો. ઓ. બા. બા. બા.” મણી ખુમ પાડવા માંડ્યો, ગંગાને બાઝવા લાગ્યો, તેણે જેભાનમાં તરછોડ્યો. નીચે ભોંયપર પડી તે પણ રડવા લાગ્યો. સાદ સાંભળી ગંગા તેનું શાન્તવન કરવા લાગી. અન્યોક્તિ કરવા લાગી.

“દીકરા, દુર રહે, નહીંતો. પાડ વઢે તેમાં જાડનો ક્ષય થશે. હું મરીશ તો ભલે પણ તું જીવતો રહે. પછી માફ નામજ દાઢી નાખવા તને ગમે સીપ દે તો ભલે” વિવેકશીલ નારીએ હદ બાહર ખૂન જોઈ, તામરી નારી પોતાપર હડહડતું આળ આવતાં ન સાડી શકવાથી પોતા ઉપરજ દાઢ દાઢી. પોતે બેડી થઈ મણી પડી રહ્યા.

“આ ઉપરથી હજુ તું મને નીચ કહેવા ધારેછે એમ કે? હા! હા! આજ સુધી ત્વ ને ઢોંગ અને આ પ્રપંચ એ સર્વે મને રાહ રાખી લોકને પતિવ્રતતા દેખાડવાનાં સાધન, એમકે! ચાલ. નીકળ રાંડ, તું ને તારો દીકરો ગમે તે કરો.

“એમ ચાલી જશે, તેને વારછે, નાથ? હજારો માણુઓની વચ્ચે રસિકને રડતો ફરી પકડી લાવ્યા છે તે—

“રસિક! તારો ધણી! જા, નીકળ, પુનર્જન કર. જા, પણ

પેહેલાં મહારા દાગીના બતાવ. તે ક્યાં છે?

“દાગીના? તે મહારી પાસે છે.

“કાઠી નાખ. બતાવ?

“મહારા છે તેમાં તમારે શું?

“હું કહું છું કે બતાવ?

તમારે કામ શું?

અલબત્ત હું માલેક છું.

તેથી તમારે બીડ હોય તો કહો. એમ મારીને મુસલમાન કાં કરોછો? હું લખજવા દેવા ના કહું ત્યારે મારો.

“બસ બીજી વાત નહીં. લાવ દાગીના?

“દાગીનાતો નવલ સખીની તીજેરીમાં પડયાછે

“છુપેલા ઝેરની નાગણુ? આમજ તેમને ડંસ કર્યો. પુછેલા સ્વાલના આમજ વિશ્વાસુ જવાબ આપી મને છેતર્યો? ધિક્ક પડજો તારા જન્મદાતાપર, કે તને અવતાર આપ્યો. હીચકારી! કલકણી! ત્યારે આ રૂપીયાની ચીઠી ક્યાંથી લાવી?

“પ્રભાને ત્યાંથી—

“આઉપરથી એમજ સાખીત થાયછે કે તારો દાગીના આ વખતે નહીં, પણ અગાઉજ મારી ગેરહાજરીમાં વેડરી નાંખેલાંછે. અને હવે તું પ્રભાકુંવર પાસેથી સમજવી ચીઠી લખ આવી છે. મને લાગેછેકે તેપણુ એક કપટછે. મને ખાડામાં ઉતારવાની આ બીજી કોશિશછે. આ ચીઠી ન શકારતાં હું માર્ગમાંજ આપઘાત કરું એ તે જાણ્યુ. એટલે તારા યારને સંતોષ આપી તારી ઉમેદમાં પાર પડવાજ આ કોશિશ કીધીછે પણ નક્કી સમજ કે તેમાં તું સદાની નિષ્ફળ નીવડેલી છે. ઠીકછે. હાલતો દાગીના લાવ. પછી જોઈ લઉંછું.

“નાથ આમ ન બોલો, જરા વિચાર કરો. નિદોષ અબજાપર અધરીત આજો ઢોળા પાડતાં પેહેલાં ઈશ્વરી ડર રાખો. હું એવી નથી અને એવી હોત તો તમારો સંસાર આટલી હદ સુધી હું ન ચલાવત.

રસિક—

“રસિક! રસિક! જ રસિક પાસે. હજુ તે ન છોડ્યો. હજુ તારું ચિત્ત ત્યાંથી ન ગયું. દુર થા. નથી જોઈતા દાગીના. મરીરે, જા”

બહુજ તમારા લગાવ્યા.

“હા, હા, ઇશ્વર—સાલ્વથા”—ધીમેથી નીચે પડી જઈ બોલી મુઠા આવી ગઈ. મણી પડેલે દેકાણેજ રહતો નિદ્રાધિન થયો. એશુદ્ધ ચંચેલી કામળ સ્ત્રીઓ ન બોલાયું. પ્રચંડ અગ્નિ વેગમાં અંબઈ ગઈ. કોયના કારી શસ્ત્રમાં હુમ કપાઈ ગઈ. દાનવોની ભૂગિમાં સત્યતાએ લોપ કર્યો, અધમ રાજ્યધિકારીની અનિતીવાન પ્રજા નીવડી. અને બેઠા ખુલ્લો કરવા બદલ નશીબના દુદ્દેવે દુષ્ટ માર્ગેજ પ્રવર્તાવી. ગભરાટ થયો. જેભાન બની હતી તે ઉડી. ધીન્નું ખ્હાનું શોધવું પડ્યું. બાન ભુલી ગઈ. ચિત્ત ચંચલ થયું. બુદ્ધિ ફરી ગઈ. નવલ-ને શરણે ગઈ. પગે પડી બોલી.

“પ્રાણુધાર—આમ જીલમ ન ગુમરો. હું નિર્દોષ નારહું. હું એક અપરાધમાં આવી છે ખરી, પણ ત્યારે તેમ જાણુશો ત્યારે ખાત્રીથી માનશો કે એક ખોટાં કાવતરાને ભોગ થયેલી આપની વેરણી નહીં પણ એક હવન મુખની મદદગારને અધિકારી—

“અસ મારે એકજ બોલસાંભળવો હતો, હવે ખુલાસો બેઠતો નથી. હવે હું તને નહીં છોડીશ. મારી શંકા દુર થઈ છે. વધારે સાંભળવું નથી. પણ ત્યાં હાથ ત્યાંથી દાગીના લાવ” વચ્ચેથી બોલી ધણોજ દમ માર્યો.

“રાત્રી બહુ ગઈ છે. અંધાર થયું છે. સર્વ મુઠ મયાં છે. હવે ક્યાંથી લાવું? ધીરજ રાખો. મારું સાંભળો. હું સવારે લાવી આપીશ. તેમ કરતાં કદી હું મરીજ ગઈ. તો સગજજે કે આ મારો મણી છે તેજ દાગીના છે.

“મરી જતાં પેહેલાં તો તારું લોહી પીશ, અને મણી કરતાં તેજ દાગીના, મરવા અગાઉ કઢાવીશ. મરીશ તે કેમ, અંડાળ ? એમ મરવા દમ્પશ! મારો હવ લેવાની કાશેશમાં, દગાઈના અપરાધમાંને સંસ્કારના પદ્ધતિ અવળા માર્ગના ગુન્દામાં મરવા દમ્પશ ? અરે તને રીજાવીને મારીશ. વાદી હમેશ સાપ ખડે છે પણ દિગ્વીશ સાપ મળતાં વાદીનો પણ કોઈ વખતે પ્રાણ ચાલી જાય છે. તું ઝેરી નાગણ છે તો હું પ્રચંડ ઝેરી નાગ છે. મને આગલો પત્ર યાદ આવે છે, કે “તું અમૃતસમ માનેલા ઘડને હું ઝેરથી બરેલ કહીશ તો હું નહીં માનું”

પણ એ મારા લેખકનું લખવું હવેજ મને યાદ આવેછે. હવે તને છોડાય કેમ ! ફાંસીએ જઈશ પણ હવે તને એકલી છુટી કરવા દઈ મારા નામને કલંક નહીં એસાડું. તું ન જાણ કે હું મરી જતાં તું મોજ કરે. અરે તને મહેલાંજ મારી પછી હું મરું.

ત્યારે બેને આ ત્રીજું બળીદાન મણી ! તેને કાં રાખોછો? તમારાં બે છે તેથી વંશ રહેશે ને ?

“હા, પણ તું નહીં. મને છેતર્યો, નીચ, જૂઠું બોલતાં પતિ-વૃત્તતાના ડોળથી ઠગાઈ કરતાં જરા ન ડરી ?

“મેં ઠગાઈ કરી નથી. અને કદી થઈ તો મહારી આત્મસમતિ-થી થઈ નથી. એ દશાપર આધાર રહેલો છે ને તે પાણીચહણ પાણી બન્નેને લાગુ પડેછે. તે છતાં જો વિચાર કરશો તો જણાશે, કે કોઈ માણસનું નિર્મલ સૂખ છોડાવવામાં કેવું ફળ મળે છે મગજના વિકારથી સાધ્વી બોલી કાળ અને માઠી દશાએ બોલાવી.

“તેમાંજ આ મહોકાણ વળી છે હું જાણતાંજ અગ્નિમાં પડ્યો છું. દેખતાજ કાંટાના માર્ગેજ આલ્યોછું. રસિકમાં રસિક અનેલી લોકાની દાદમાં ચવાયલી છતાં ચર્વિત ચર્વણ કર્યું તેનો આ પરતાવો છે. ને તે હવે છેલ્લોજ છે. દાગીના લાવ કે પશ્ચાતાપ બૂજઈ જાય.

“દાગીના માટેજ આ વાત.

“હા, મને તેં છેતર્યો. રાજમહાલયના લાખો રૂપિયાના ઉડા-ઉ ખર્ચોમાં ગયલા બસો પાનસો રૂપીઆ નુકશાનમાં જવાની વાત નથી. પણ રાજસૈન્યના અખંડ પેહેરેગીરો ને તે પણ સેંકડો માણસો વચેથી એ રૂપીઆ ચોરી જાય કેમ ! એજ પ્રથમ સવાલ છે.

“ના, મેં તમારી પીડ જોઈ.

“તારા ચારની પીડ જોઈ કે મને રાજ રાખવા આ કામ કર્યું.

“હશે.

“હશે શું? જો વાંચ્ય આ કાગળ.” અસલ કાગળ ફેંક્યો.

એકજ ખૂન ખુનની કાવતરાંને ભોગ થઈ ગઈ તેનું ચસકડ્યું. મર્યાદાની દોરી કોંઈથી હાથમાં ન રહી. બોલી—

“તમારું પણ હશે, તમો તો પ્રગટ નીકલ્યો છો. પણ તે હુંજ સહન કરું.

“ખોતાના માયાપરનો અપરાધ ઓછો કરવાનાં ત્વિ અરિત્ત છે.

“ખતાનીશ.

પહેલાં દાગીના. તું એમ કરવાથી છુટવાની હતી શું? તું એમ સમજે છે, કે હું કંઈ જાણતો નથી. કેમ! અને જાણતો હશે તો કંઈ એ વીસરાયુ હશે, પણ યાદ રાખ કે તારાં સઘળાં કર્તવ્યનો હું જાણુનાર છું. ને તે ધીરે રહીને તારા હૃદયમાં હોળી રૂપે પ્રમટ કરનાર છું. પણ દાગીના લાવ.

“તે મહારા આપના છે.” પરજનપર દટી કરીકે તત ચૂપી એ પાતિવ્રત્ય તારણીને એકજ શિક્ષા થાય છે એવી રીતે ક્રોધમાં ગંગાથી કહેવાયું. પણ પછી મન પરતાયું.

“માત્રેક હું છું. કહું છું કે લાવી આપ ?

“હીક છે, એમ હોય તો ચાલી”—જેવટ કમાઈના કાર્યમાં પણ નિષ્ફળ નીવડી લાગી. અને છૂટકોજ ન થવાનો જાણાયો ત્યારે મધ્ય રાત્રે પણ વિશ્વાસુ સખી પાસે ગુપ્ત રાખેલ દાગીનાની વાત કહેવાને પતીને રાહ રાખવા રજા હોતી હતી.

“લે આ તારી ચીડી. પણ જો એ ચીડી દઈ દાગીના લાવવા પહેલાં એટલુંજ નહીં પણ તું જતાં પહેલાં સંભાળવા કહું છું કે તારા માંડીને દવે છેલ્લીજ ભેટ કરી આવજો.” બેદગરની લાવેલી ચીડી આપો દીધી.

“આવું બોલી માફે કાળજી સેવવા બેસા છે. આજ તમને શું થયું છે ! તમારા કાન સાચી કાચા થયા છે? હું જાણું છું કે, આપણું કંઈ ભુંડું થવા બેઠું છે, નહીં તો આમ હોયજ નહીં.

ભુંડું થવામાં બાકી શું છે? એક મહારા ભાઈઓએ નખોદ વાળ્યું; ને બાકી હતું તેમાં તે ઉમેરો ક્યો, હવે તો હું ખુન પરજ આવેલા છું. એટલે પૂછવાનું શું ?

“ત્યારે તમે એવું બોલી મને આત્મ હત્યાની પાપીણી કરવા ધારો છો.

તું એમ બોલશે તેથી હવે હું બોલવાઈ પડી છેતરાઈ જમશ ? ના. ના, તે વખત તો ગયા. જલદી દાગીના કાઢી લાવ, નહીંતો ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દે કે અંદર ઘોરાબો છે. પ્રથમ મારી એ-

કબ વાત છે કે દાગીના લાવ, પછી મારે જેમ કરવું ઘટશે તેમ કરીશ.

“ધમકી આપી કઢાવાં કરતા ધીરજથી માગશો તો હું ના નહીં કહીશ. મારા અહીંછે તેટલા લ્હો દાગીના, અને વેચી, આપો લ્હે-લુદારને. પછી શું ?

“લ્હેલુદાર માટે ક્યાં વાતછે? દાગીના વેચવા કે આપવાની ક્યાં જરૂરછે? મારેતો જોવાની વાતછે.

“તે મારી પાસેતો નથી. જોઈએ તે કરો.

“ત્યારે હજીસુધી પણ તું છેતરવામાં બાકી મૂકતી નથી, ખરું? હમણાંજ કહ્યું કે લ્હો દાગીના; તે ક્યાં છે, વાર ? લુચ્ચાઈની ભરેલી ઠંગારી નારી ? હજી તારો પ્રપંચ છોડતી નથી. હવે માંડ ખુન સમાવું નથી. હવે મારો હાથ કાયમ રહેતો નથી. ને હૃદયમાં ક્રોધ માયો સમાયો જતો નથી.

“ત્યારે દાસી હાજરછે. મારે મંણીની દરકાર નથી. જીનીનાં બાળક મેં સાચવ્યાં, મારાં બીજા આવશે, તે સાચવશે. તેમ ન થશે તોપણ આયુષ્ય હશે તો દૈવ રક્ષા કરશે.

“લવારી કરતાં શરમા ! તારા માટે અત્યારે મારે દીવાળું કાઢવાનો વખત આવ્યો. ને મારા કુટુંબમાં હું કલેશ કરી નીકળી પડ્યો. એટલુંજ નહીં પણ ઘરમાં માતાને પણ કડવો થઈ ગયો, તે સર્વ તારાજ પ્રતાપ કેની? સંસારસૂત્ર ખોયું, દ્રવ્ય ગુમાયું, લાજ તજ દીધી, આ સર્વ રંડા તારાજ દુર્ગુણે મારા હૃદયમાંવાસ કર્યો, તેથીજ સોળતે અસર થઈકેની ? જો હું તને પરણ્યો ન હત, અરે તને અંકુરમાંજ રાખી હત, તો આમ થાત?

“મને રાખત, પણ તમને કોણ રાખે ? તમેતો ગમે ત્યાં કરો, હમાઈ સ્ત્રિ જાતવું શું ગળું ? લુગડું ઉચું કરતાં પોતાનીજ જાગ દેખાય. પણ હવે કહીશ તો ફરીને સાંભળીશ, કે ગુન્હાયત પોતાનો કરેલ ગુન્હો ખોટો કરવા ગમે તે જાતના બંધાવ માટે પ્રપંચો શોધી કઢાડી બોલેછે, પણ તે પૂરાવા વગર સાબીત થતા નથી. મારી પાસે પૂરાવોછે, તે દાગીના બતાવીને આપીશ; પણ લાચારકે આ વખતે મારાથી કંઈથતું નથી.

“બસ. ગમે તેમ થાય, પણ આવેજાજ દાગીના જોઈએ.

“સગીએ ક્યાં જઈ ?

“મધ્ય રાત્રિએ તારા આશરે ત્યાં જતાં કેમ નહીં ?

“મને વગર હથિયારે કાં મારે ? તમે દેખી ને પકડી તે ક-
હો છો ?

“ત્યારે તો તું ફરીને ઘર મોં દેખાડે ખરી ?

“ને એ પણ જોશો ત્યારેજતો,

“એમ કહેવામાં દાવી જવાની નથી. એમ કરવાથી ઉગરી જ-
વાની નથી. તારાં કૂડાં કામ માટે તો તારી નજરે નજર હેકટર પે-
ટે રીખાવીને મારીશ. પતિથી વિમુખ થએલી રંગનો ધથરે પણ
સંકાર કરતો નથી.

“ને તેનાપર હડહડતું આળ દોળી પાડવામાં કાયા કાનના થ-
નાર પતિને પણ પરમેશ્વર કાઈ દિવસ સુખનો દિવસ દેખાડતો ન-
થી. હુંતો જાણું. પણ પરિણામ સાફ નથી.” હૈયું હાથ ન રહું
ચિનયતી દોરી છૂટી. પતિવ્રતા યુવતીને દૈવેજ જોલાવી. ગિરીયાને
એવી મતિ થઈ હતી, તો ગંગાતું શું ગળું ?

“ત્યારે હું નકી જાણીશ કે દાગીના તું તારા માર પાસે ત્યાંજ
સુકી આવી છે.

“ના. મારું કહેવું એમ નથી, કે હું ફરી આવવાની નથી. દાગી-
ના ખતાવી, તમને સ્વાધીન કરી, મણીને સોંપી, પછી તમારેજ હાથે
અને તમને વગર ચુંદાયત કરીનેજ મરીશ.

“હું તારાં ચરિત્રો હવે કંઈ ધ્યાનમાં લેવાનોજ નથી. ગાહુ કા-
નારને કાણુ હો ! હવે હદ આવી છે. તારી સદાયરણી આલની ખા-
નો થઈ ગઈ છે. વધારે જોડવાથી શું કામદો ? જલદી લડીને આવ,
અને પછી તું કહેજે. “દાગીના હો આને લેણુદારને આપો” બિકાર છે,
તારી નીચલવારીને ? વિનયતાની પૂછડી, સત્યતાનો તારો, તે આવા-
જ પ્રકાશમાં છવાઈ રહે છે, નહીં ? જુઠું જોડી ધણીને છેતરવો એજ-
ઉત્તમતા, કેમ ? શરમ છે. ધ્યાનત છે તારા જીવતરખર. ઉપરથી અછી ને
જીનરથી રામ બંને, એવી સ્ત્રિને તો મેં આજેજ જોઈ. શું તરફ ! શું
પ્રયત્ન ! શું કાયા દાવા ? આટો ! આવી સ્ત્રિ જત ! હું મારું

પ્રવર્તવા આવાં ચરિત્રો ? આ નવોજ અનુભવ ! હો, મન ! તું ખાલી સંસારની માયામાં ફર્યોછે. હવેતો છેવટ દાગીનાં જોઈ સં-
તોષ રાખજો. માણસો પોતાનાં ઉમર લાયક ફરજદો છતાં સંસાર
ર સુખની તૃપ્તિ નહીં ગણી જે વધારે ઉમેદનો ફાંકડો ભરવા જાય-
છે તે આવી રીતે હાડમાર થઈ છેવટ દેહનો અપરાધી બની સં-
સાર સુખ ખોધ આત્મઘાતનો પાપિષ્ઠ બનેછે. અને પોતાનાં બાળ-
કાની હાથ લઈ નર્ક પ્રાપ્ત કરેછે. અને જે પુરૂષો સ્ત્રિઓપર એકા-
એક મોહાંધ થઈ અંકુરની લગામ એકદમ છુટી મૂકી, પૂર વિશ્વાસ-
માં દોરાયછે, તે લજ્જાહીણ બની ઠગારાનો એકભોગ થઈ અને જન્મ
સૂખ ખોવા સાથે દ્રવ્યહાની કરવામાં એક ખરો ગધેડો બનેછે. પણ
ઠીકછે. ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો. જા હાલતો દાગીના લઈ આવ.

“આવીજ હક છે, અને ખોટીજ શંકામાં ભૂત ભરાયું છે, તો આ
નીકળી ! ઇશ્વર મ્હારો સાજ થશે. મણીને સંભાળજો.

“જો કદી ત્હારો પ્રેમાલ જન ન હોય, અને કદી હોવા છતાં
ન આપે, તોપણ મોહું ન બતલાવવા ત્યાં રહીશ નહીં. અને કદી
આપે, તોપણ પ્રેમના આવેશમાં બેસી રહીશ નહીં. દાગીના બતાવ્યા
પછી તે વાતની તને છૂટ મળનાર છે. આ સંતોષ તેને જાહેર કરી
દાગીના લઇને વેલી વળજે — જ — મેં પ્રથમ તને ના કહી છે. પણ
હવે તને છૂટ આપુંછું.” આહું બોલી ત્રાસીત શબ્દ કહેવાથી પાછી
કાંધની મારી જલદી આવશે એમ ધારી મૂર્ખ બની બોલ્યો.

“બોલો નાથ, હું અપરાધી છું.” એટલું બોલી મનને કહું “ગમે
તેમ કહીશ તોપણ હવે માનવાના છે. ઠીક, ચાલજીવા”

નવલગંગા રડતી, પડતાં આંસુડાંએ અધારી રાત્રે વિભાસણ
કરતી ચાલી. નવલના એક એક શબ્દે તેને ઘેરી લીધી, પોતાના
પર આવું તરફટ રચેલું જાણી તેને સાચું કરાવવા ઘણી આતુર
બની, પણ ભાઈને કરેલી છાની મદદ માટે એકદમ ખુલાસો
કરતાં ડરી. મદદની, પતિને છેતરવાની પહેલી કોશિશ. પછી દાગીના
નવલ માટે મુક્યા, તે બીજી કોશિશ. અને ફરી દાગીના લઇને
બતાવવાની ત્રીજી કોશિશ, તે છેવટનો ખુલાસો કરવો એ બોધી કો-

રોડમાં નિર્પરાધી દરવાની ઉલ્લેખમાં નિર્ભય થઈ આવી. પોતાનો અપરાધ પોતાને નડ્યો જાણી રહી. પતિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં વિમુખ થયેલી હોવાથી એકાએક આદત આવી માની. પતિના તજવાના આરોપમાં પણ ખરી નેક જાળવવા વનેવન ભટ્ટી હેવટ દમયંતી કળિના પાપનું ચોરીનું પાત્ર થઈ, પણ જેમ અસલ દુઃખ સહન કરતાં નહીં. પણ ખુલાસો કરતાં હરી. અને તે પણ પતિના સુખનો સમય શોધતાંજ. આ વેળા તો સર્વ વિચારી પોતાના સહપણાનો ભોગ આપવા દમયંતી દારણ વગડામાં એક નિર્ભયપણે ઘેસછામાં જાય, તેમ ગંગા પણ જાન ભૂલી અધારી રાતે સહતાનું જળીદાન દેવા આવી, હાં પણ વિપતી નહી.

પ્રકરણ. ૧૪મું

અધારી રાત્રિ-પોલીસ ગેટમાં ગંગા

રાત્રિના નવ વાગી ગયાછે. સર્વ લોકો નિદ્રામાં તૃપ્ત થઈ ગયાંછે. ફક્ત તમરાં, દેડકાં આદીના સ્વર, પતંગીયાનું તેજ, ને સીંગામાં કુતરાં શિયાળવાંના ભોંકાર સિવાય કંઈજ સંભળાતું નથી. નવ્રવ સ્તીર્ણથી જરખુરેછતાં કાળી અધોરરાત્રિ ભયંકર લાગેછે. ચોરફાનસ લઈ ફરતા કાળા ડગલા વાળા સિપાઈઓ પણ મુનિવત લઈ પોતાની બહાદુરી બતાવવા ફક્ત પેહેલા પોહોરમાંથીજ ખૂણે જોયરે છુપાતા, લાગ ફાવેતો હાથ મોરવામાં પણ સામેલ થતાં ફરતાં ભાલમ પડેછે.

નીચકિશોર “હવે શું થાય છે” તે વાટ જોતો જોડો હતો. કાંઈ વિચાર તરંગમાં આવી નહોતી, તે આ ગંગાને ખેદાર નીકળેલી જોઈ પાછળ પડ્યો. અતે રાત્રે ક્યાં જાયછે, તે જોવા આલ્યો, લાગ આવે દગળાછ બીડવા, અને ગમરાયલી ચોરતને શરણુ કરવા. પણ દાવ સોંપ્યો. વાળીને કામ શુદ્ધિ હોય તો વડાભાઈ સુગ્રીવનીજ સ્ત્રિ પર કાં મોટાય? ગંગા આવી. પૂડે ખૂંતી કિશોર આલ્યો. ગંગા નવલ સખીના માદમાં પેડી. દરવાને રોકતા ગંગા જાણી જવા દીધી. ખૂંતી પાછળની પંખીતે જઈ સર્વ સાંભળવા હંમે

આવા સમયેનિર્દોષ ગંગા આકૃતની મારી પોતાનીસહીયરને ત્યાં ગઇ. પ્રભાકુવર એકલીજ હતી, તેથી અધારી ને મોડી રાત્રે પ્રથમ બારણા ઉઘાડતાં તો ડરી, પણ ગંગાનો સ્વર અને આવે કટાણે સંભળાતો જોઇ વિસ્મયતાયે ઉઘાડ્યાં. અને ગંગાને અંદર લઇ કમાડ વાસી દીધું. ગંગાની આંખ રડતીજરહી...

“ગંગા! આવી મોડી રાત્રે અધારામાં એકલી તું અહીં કેમ આવી?” વિસ્મયતામાં પ્રભા બોલી

“બહેન હું તને છેલ્લીજ ભેટ કરવા આવીછું.” કહી, ગંગાએ ચાલુ આંસુ છોડી દીધાં,

“પણ આટલું શું ગંગા?

“મહારા નસીબની ગીરદેસી.”

“બાલુવામાં તો આવશે?”

“મહારા ધણીને કાણ બાણે કાઢજે ભલેય છે. ને તેમાં મહારી એક ચુક થઇ છે તેથી હવે મહારા સરદાર મહારો ગુન્હો તપાસી શિક્ષા કરવા બેઠા છે, પણ તે શિક્ષા કરવા પહેલાં મુદ્દો માગે છે, ને તે રજુ કરવા આ ટાણે ધર બહાર કાઢી છે”

“એટલે! ગુન્હો શું! મુદ્દો શું! શિક્ષા શું? આ શું લવે છે, ગંગા?”

“બહેન, તું જેવી મારીલજ્જ વધારનાર થઇ, તેવી બચાવનાર થઈ જ, હું ધણીમાં ઠગાણી છું. મહારા કાકાએ માફ જીવન ધૂળ મેળવ્યું છે. હું અધમ પાપીણી નારી દુનિયામાં હલકામાં ખપીશ, નિર્દોષ નાર મારી જઇશ, માફ કાઈ બેલી નથી, મને કાઈ ખમા કરનાર નથી. જિયે આભ ને નીચે ધરતી છે. હવે મહારો બચાવ ફક્ત ત્હારાજ હાથમાં છે. તારાથી મરવું ને ઉગરવું બંને છે. વધારે શું કહું? જો તારા હૃદયમાં ઈશ્વર વસે તો સાચાકર, નહીં તો છેલ્લી ધડીના પ્રણામ. હું આશા રાખું છું કે તું-મારી માગણી ના કચુલકરીશ નહીં.

“વાર, ગંગા બોલતો ખરી કે શું!

“ત્હારી પાસે નાં બોલું તો બીજે ક્યાં? જો પોપટને પોલીટી-

કલ ખાતામાં નોકરી મેળવવા મેં એમનાથી છાના દાગીના મુકી પાંચસો રૂપીઆ મોકલ્યા છે,

“ક્યાં દાગીના મુક્યા?— આશ્ચર્યતાથી પ્રભાયે કહ્યું.

“ત્હારે ત્યાં.

“મ્હારે ત્યાં? આ શું બોલે છે? ક્યારે? કોની પાસે! એ શું ગાંડા જેવું કહ્યું છે, હે! ગંગા?

“મ્હારા ભાગ્યે મને અવળી મત સુન્નડી છે. વીગત હું શું જાણું? હમણાં મને કામ પાર પાડવાટે?

“ત્યારે તું શું કહેવા ઈચ્છે છે?

“ત્હારે ત્યાં મ્હારા દાગીના મ્હારા પિત્રાર્થ મામાના છોકરાના નામે મ્હારા જેઠ કિશોરલાલની જમીનગીરીથી મારાં નામે ગુપ્ત ગીરવી છે. આ કાવતરું એ જેઠનું જ છે. એ મને હમણાં ખબર પડી છે. પણ ભોળા અળખા? વિશ્વાસમાં છેતરાઈ. ઝેર જાણીને જ પીધું. અસમજમાં જ દુઃખ વોયું. અને હવે પશ્ચાતાપ શું કામનો? એ દાગીનાની વાત મ્હારા ઘણીની પીડમાં તેને ન થઈ, અંતે આ વળતે તને પણ વાત ક્યાં સિવાય હું ચીડી લઈ ગઈ. તે પછી મ્હારી સાસુએ એમના કાન ભંભેયાં, એટલે દાગીના માગ્યા. મેં આચીકીને પેટે માગીના મુક્યા છે, એમ કહ્યું. તેણે લાવી રજુ કરવા ક્રોધ સાથે માગણી કરી. હવે કેમ કરવું?

“તેતો બહાર ગામ છે. ત્હારા દાગીના પરભારા માણસની જમીનગીરીમાં છે. અને તે તને જોઈએ છે. મારાથી તારું દુઃખ જોઈ શકાતું નથી. દાગીના ન મળે તો તું આપઘાત કરવા તૈયાર થાય છે, હવે હું પણ મુંઝાણી છું. મ્હારા પતિનો તો મને ભરૂંસો છે કે મારું કંઈક ઉત્થાપન નહીં કરશે, તોપણ વિચાર કરું તો તે દાગીના મારાથી અપાય નહીં, વળી એક તરફ નજર કરતાં, ને તારી દયા ખાતાં જા બહેન એ દાગીના તને આપીશ અને તે કદી મૂકનાર ઘણી વૂત ઉભું કરશે, તોપણ ફિકર નહી, પણ દાગીના તું ઝોળખાશે?

“હા ઝોળખીશા” ફક્ત મોહનમાળાને અંદનહાર બે વસ્તુ જ છે.

“દીક છે, આવ અંદર—

અંતે અંદર ગયાં. આ વાત છુપા ઉભેલા ખૂની કિશોરલાલે બહાર સાંભળી. અને વૈર લેવાના દરેક હથિયારો હાથમાં આવી ગયા લાગ્યાં. તે હવે શું થાયછે, તે સાંભળવા ત્યાજ ઉભો. પણ એટલામાં વિચાર આવ્યો. તે તે વિચાર ત્યાજ સફળ થયો. “સાંઈ કરતાં વખત પણ શુદ્ધ કરતાં કંઈજ નહીં”

પ્રભાએ તીંગેરીમાંથી અને દાગીના કાઢ્યા, ગંગાએ ઝાળખ્યા, પણ આપવા કહેવાયુ નહીં.

“ગંગા તારા ભાઈ ખાતર તે તારા ધણીને કહ્યા, તેમ તારા ખાતર, હું મહારા ધણીને ઠગવાની કોશિસ કરું છું. પણ ફિકર નહીં. હું સમજાવીશ. તું લઈ જા, તારા ધણીને સમજાવ. અને તારી ભૂલ જાહેર કરી તે ગુન્હાનો એકરાર કરી પાપનો પશ્ચાતાપ કર્યો અને સર્વ સમજણ ઉતારી શાન્ત થા—

“હા મહારી ભૂલ થઈ છે, ખૂદન. મને તારો ભરૂંસો હતો. તે તેમાં પણ મારી કરણી પ્રમાણે ઈશ્વર મને સહાય થાત નહીં, પણ કોણ જાણે કયું પુન્ય આડું આવ્યું હશે કે તારા હૃદયમાં વાત ઉતરી. હવે થાય તે ખરું. હું પતીને સમજાવીશ, પગે પડીશ, ગુન્હાની માફી માગીશ, ભૂલનો પશ્ચાતાપ કરીશ પણ આવી તારી અનહદ પ્રેમીત લાગણી, અમુલ્ય ઉપકાર, અનેક વેળાએ કરેલી મદદનો અદ્વૈત હું લાચાર, નિરાધાર અખળા ક્યારે વાળીશ? મને તે મોતથી અચાવી છે. લાજથી ઉગારી છે. અને સંસારથી તારી છે. હું તારે પગે પડું છું.” રડતે કળકળતે વદને ગંગા નમી.

“બસ કર, હવે મહારાથી નથી જોવાતું ગંગા?” પ્રભાને દયાની લાગણી છુટી, અને આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ આવ્યાં. ઉપકારના આવેશમાં તમ્મ થઈ ગઈ.

“ખૂદન હવે હું જાઉં? એ મહારી વાટજ જોઈ રહ્યા હશે. તારી ચીઠી માટે તારા પતિને સમજાવજે. તેને ખોટું લાગશે. પણ અમર-ગીના શા ભરૂંસા?

ફિકર નહી. જા અધારી રાત્રિ છે. સંભાળજે, માણસ સાથે આપું? જોખમ છે.

“રામરાજ છે. મને અડચણ નથી. છાની રીતે જવાદે. તારો પ્રેમ ઓછો નથી.” “ગંગાના ભાગ્યારતે તેણે માણસ લેવા પણ ના પાડી.

“જેમ તારી મરણ. ફિક્કર ન કરીશ. સાહસીક ન થઈશ. ગંભીર થજે. સહનતા રાખજે. અને પડતો બોલ ઉંચકી લેજે. ધણીને ક્યવાડીશ ના? સમજીને શું કહું?”

“વારૂ બાપુ? લે જઈશ. જે છવતી હોઈશ તો મળીશ, નહીં- તો મણીને સંભાળજે તેને ઓછાપો આવવા દઈશ નહીં. માતા તરીકે નો હોદ્દો તુંજ સંભાળજે, તેકદી મ્હારા માટે રડશે, તો તેનું શાન્તવન કરજે. ધધ્ધર તે અનાથ બાળકની સાર વાર કરતાં તને સંતાનનું ફળ દેશે. મ્હારી બોટ તારાથી સરશે, એટલે મણીની હરકત નહીં. પતિને ખીજ મળશે. અને સાસુને તો ટાઢે પાણીએ ખસ જશે, તને નહીં ગમશે તો મણીએ તેજ મને જાણજે. તારો બોધ માઈ મન કબુલ કરેછે પણ આમા અનાદર કરતો જણાયછે તોપણ—“કાળેજ ગોલાની ટપકતે આંસુડે. ને ફાટતી છાતીએ પ્રભાની ઉપર બેભાન થઈ પડી ગઈ. તેને પકડી લઈ પ્રભા વચ્ચે બોલી.

“ગંગા? ગાંડી થઈ? હોય. માણસ છે- થનાઈ થયા કરેછે. અનવાનું બન્યા કરેછે. સુખદુઃખ સર્વને આવેજછે. તું સમજીછે. વિકાસ છે. તું ડાહી છે. તેં વાંચ્યું નથી કે કાળની ગતિ વિચિત્ર છે?

ઉપજાતિ વૃત્ત.

શશી ઉગે ને રવિ આયમે છે,

ખીડાયછે એક ખીલું ખિલે છે;

હસે રડે જન્મ ધરે મરે છે,

પરંપરા એમ થયા કરે છે. (અંજની)

જા, બા, રડનાં. રાત્રિ ગઈછે. ઘેર જા. તું ગભરાયેલી છે. બેભાન છે. માણસને લેહીજા? માઈ માન્ય?

ના, કંઈ નહીં, હવેતો—

“જે ગાંડી ન થઈશ હો? સાહસીકતા તને સાતે ભવ નડશે,

તહારા વડીલનું કુટુંબ તપાસજે. તહારાં ભાંડુને જોજે, તહારી કિર્તી સંભાળજે, ને પછી ગાંડાઈ કરજે.

“વારૂ જાહેન. અત્યારે હું કંઈ કહી શકતી નથી. માફ કરજો. હું જાઉં છું.”

જા.—

ગંગા જહાર નીકળી. પ્રભાકુંવરે દુર જતાં સુધી દીવો રાખ્યો, ન દેખાઈ ત્યારે કમાડ વાસી અંદર ગઈ. ગંગાનાં હૃદયભેદક વાક્યોએ અનિવાર્ય પ્રેમને ઉશ્કેર્યો. છાતી ભરાઈ આવી. દયાની લાગણીમાં બાળપણની સંખીની સાહસીકતાએ દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું. તોપણ સહીયર-પણાના ખરા પ્રેમમાં ઉછળતી મદમાતી પલંગપર પોઢી ઉપકારના અધકારમાં અવનવા શિતળતાના શેરડા પડ્યા. અને જાહેનપણીનો લાભ મેળવી મનને સંતોષ આપતી નિંદ્રાધીન થઈ.

વાંચનારબાનુ? નિર્દોષ ગંગાના સંકટમાં સાચા થનારી પ્રભાકુંવર જેવી સખી કોણ સુભાગીને ગમે નહીં? હૈતસ્વી, નિતીમાન, ખરા દીલની. અને શરમાળ પુતળી કોને પ્રિય ન લાગે. પ્રભા જેવી જાહેન-પણી તો કોઈકજ, અને હોય તો જાહેનપણી તે એજ.

ગંગા બિચારી એકલી ચાલી. પણ અંતે અહીં એ ફસી. જેવી નસીબની અંધારી રાત્રી હતી તેવી આશ્વત્થમાં પણ અંધારી રાત્રી—

નગ્રમાં દીવા બત્તીનો તો બદોબસ્ત નહીં પણ પેહુગીરો પણ લાંચીયા અને મગફર. તેથી કોઈ વખત બહુ જાતની ગડબડ થતી. ને તેને લીધે ખટપટ ઉઠતી હતી. તેમાં વળી જરા એસ્કી અને કામાંધી પછી તો પુછવુંજ નહીં. “ઘરમાં વાંસ ફરેતો હાંલુ જડે નહીં” પણ જહાર બડેખાં. વાતો સંગ્રામો જીતી જવાની કરે, ને સામા લડવાની વાત આવે સાં ખુણા શોધે, પગાર પાંચ કોરી ને અરચ પચાસ કોરી. ફૂમ નીભે? નક્કોજ કંઈ ઉથલપાથલ કરવીજ જોઈએ. તેથી લાલચમાં ફસાઈ અવળે માર્ગે ઉતરે અને અબળણ્યા થઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાંધે. ને ઘણું કરી રાત્રિનાજ સાંઝે ભક્ષ મેળવે.

ગંગા બિચારી દાગીના લઈ જેવી માર્ગમાં પળી તેવીજ ખુનીએ જોઈ. અને જો “દાગીના લઈ જશે તો પોતે રચેલી બાજી રદ જશે”

એમ સમજી તુરત પોતાનું વેર હાલવા એક યુક્તિ શોધી કઢાડી.

જેમ દમયંતીના દુર્ભાગ્યે કળી જે દસાવવાનાં કામ કરતો હતો, તેમાં સફળ થતો. તેમ આ ખૂની ગંગાને જે દસાવવાનાં કાવતરા રચતો તેમ સત્વર તૈયારજ થએલાં દેખાતાં હતાં. એટલું છતાં એક મંગણુના કામમાંજ પછાત પડ્યો હતો. પણ આવી રીતે ફાલે-મંદ થતાં તે બદલે વળેલો સમજતો હતો. કાગળ લખવાની પણ અસર થઈ દેખાઈ, દાગીના મુઠી નવલન તેમની દુરાચારી જિની વર્તણુક ખરી બતાવવામાં ફાળ્યો, અને આ દાગીના લઈ નિર્દોષ ગંગા જતી હતી તેમાં પણ ફળીભૂત થયો—અને આખી ગંગા અહીં પણ ફસી.

પોલીસની રોન ફરતી હતી. પોતે એવાંજ કામ કરતો હતો. ને હાથનો છુટો હોવાથી લાલચુ સિપાઈઓને ખટાવ્યા કરતો. તેથી તેમની પણ મુઠી હાથમાં હતી. એટલે તે લોકો માર્ગમાં મળતાં તુરતજ ગંગાને પકડવાની પ્રેરણા કરી દીધી. નહીં વડીલની શરમ રાખી, નહીં બ્રાત જિની મર્યાદાની ણીક ધરી, નહીં લોકાપવાદ માટે ડરી, નહીં અબળાને અકાળ તહોમત ચડાવવા ડરી, મદનમાં મદોન્મત થયેલો કામધી પોતાની એળ ઉઘાડી કરવા પોતાનાંજ માણસને તરકડા ને હાથ સોપવા નીચ અધમી પુરૂષે જરાએ ગમ ન આધી.”

સિપાઈઓના કાન ભંભેલાં. પણ નાયક નિષ્પક્ષપતી, નિરપ્રદી ને દયાળુ હોવાથી અને અનિતીનો દુશ્મન, ને લાલચુ લોકોનો કાળ હોવાથી તે સિપાઈઓને શુન્હો ખરો કરાવા માટે બહુ ઓપ રાખવી પડી. વળી એ ખૂનીએ ગંગાને મુદાસલ બતાવી દીધી, તેથી તે બમણું જોસ આવ્યું, અને ગંગાને પકડી. “વાંદરાનેવળી દારૂ પાયો” જતે તરકડા, ગંગા ખુદના આરટી, અને તે હાથમાં આવી તેને કેમ છોડે? ભાવતું હતું ને વેદે કહ્યું. વળી આવેળા તો “મામાનું ઘર ને માં પરીસણું” એવું દેશી કહેવત મુજબ તે લોકોને ગયું. ગંગાને બતાવી નિરાંત કરી અબળ્યો થઈ જ્યાં નવલશંકર તો વડીલ ભાગીયો પોતાને ત્યાં સૂતો હતો, ત્યાં આવી છાનો માનો

સુધ ગયો. પણ ગંગાના વિચારમાં તેને ઊંધ ન આવી. “અને હવે શું થાયછે” તે ચિન્તવનમાં ધરાયો. દેખતાં ઊંધેલો લાગવા માંડ્યો. પણ યુમ જનગૃત જણાયો. પણ તેતો પોતાની ઉમેદમાં છેવટ સુધી હાથ ધસતોજ રહ્યો અને ગંગાનેતો પ્રભુ સાથે થવાથી સ્વેચ્છાએ પળી. ગંગાને સિપાઈઓએ એકદમ પકડી. ધમકી આપી. ગંગા દુખાઈ ગઈ કાળીરાત્રીએ. પુરૂષો અને તેપણ તરકડાના હાથમાં આવવાથી બકડે વાઘના મોઢામાં પેસવાની સ્થિતી થઈ ગઈ. બોલી શકી નહીં, તુંમેરી પાસ ક્યા હય? તુંમ કોનહય?” સિપાઈએ સામે આવી દમ માયો.

કંઈ ન.....અટકી ગઈ, બોલી ન શકી. થંભીજ રહી.

“તુંમ કોન હય? બોલો નહીતો કેદ કરેગા. “હું એક સ્ત્રી—ફક્ત છેવટ એટલુ પણ કંપતાં બોલી બંધ થઈ ગઈ.

“રાત કા અખત મેં ઓરત જાત કહાંસે!” ચોર શાનસ ગંગાના મુખ પર ધર્યું. મનોહર મુખક્રમલ જરા પાંખડીથી કરમાયલુ છતાં નેત્ર રૂપી પાંખડીઓ એવી ચળકાટ મારતી જણાઈ કે નેતાંજ કામાધીઓ છળો ગયા. તો પછી તેને છોડે કેમાં આવેશમાંજ વધારે ધમકી આપી ગભરાતીજ દીધી “પકડવા માંડી અધારી રાત્રે કોણુ બેલી?

“મને ન બાધો. હું જુમ મારીશ,” દુર ખસી વિકાળ બની, ભ્રમર ગંભીરપણેજ ગંગા બોલી.

સુપ? ચોરીકા કામ કર કે ડરાતી હય ક્યા? વાહરે તું—અલ કાદ તેરી પાસ ક્યા હય?” કાંડુ પકડવા ગયો.

“દુર રહે તરકડા; ખચરદાર? તું હજી શિયાળીયાના દરમાં ગયો છે, પણ સિંહસ્થાનમાં આવ્યો નથી, તે હજી ઊંદરના દરમાં હાથ નાખ્યા છે, પણ નાગ રહેકાણુ જોયાં નથી. તું એમ સમજે છે કે નિરાધાર અબળા પર ફાવી જઈશ, પણ ખચરદાર. આડી આંગળી બતાવી તો તારી વાંત તે જાણી. ન્યાં સુધી હું બોલતી નથી, ત્યાં સુધી છુટતો લાભલેછે? કેમ? આખરમાં રહે. નહીં તો વગર મોતે મરશે, એક રાત્રિના વખતમાં અબળાને ફસાવવાની જે કોશેશ કરી તમારી

અધટીત ઉમેદ પાર પાડવા ધારો છો, પણ યાદ રાખો કે તેમાં તમે સદાના નિષ્ફલ થવાના છો એટલુંજ નહીં પણ શિક્ષાપાત્ર, અને બહુ હદ બહાર જશો તો પ્રાણ બચવાની આશા રાખવી ફેફટ જશે.

“ક્યા ગાય કે ડરાનેસે સાવજ ડર કર જાડી મેં ઘુસ જાયગા ક્યા? ચેહ?”

“જાણ ગડબડ ન કરવી, મને તું ઓળખતો નથી. જે મારી કંઈ છેડ કરી તો નકી જાણજે કે તારો પ્રાણ અહીંજ જશે.

“અમે ચલચલ તેરે જયસી બહોત રંડીઓ આતી હયે રાત્રીકા ખખતમે કોઈ યાર કે જહાં જાકે હમકો ડરાતી હય કયુ? હમેરેકું ક્યા કરના હય. વાલીશાન આલીકા હુકમ સેં તુમકો ગેટમેં લે જાયગે ગડબડ કરોગે તો બાંધ લેયગે. તુમ શાહુકાર હોયા, ચોર હો, નેકદાર હે યાં છીનાળ હો, હમકો પરવા નહીં. અગર હમારા કામ હમ બજાયગા. કયુ છોડ કે નહીં જાયગા. એક જમાદારે વચ્ચે પડી ગંભીરતાથી કહ્યું.

“અરે દેખો ઓ છુપાતી ક્યા હય? ગંગાનો હાથ ખેચ્યો.

“ખખરદાર ઓ નીચ? ચંડાળ જાતનો પુરૂષ થઇ સ્ત્રિના અંગ પર ધસી આવતાં શરમ થતી નથી? કદી તને તારા સરકારનો હુકમ હોય, અને હું ચુન્હાયત હોય, તો હમે જાણેજ આવીએ બાપી તમે લોકોને જરા પણ પાસે આવવાનો અધિકાર નથી. દુરથી વાત ન કરો.

“તેરે અબી દમેરી માગણી કે તામે હોના પડેગા.

“ત્હારી હેવાનીયત માગણીને તામે થવા અગાઉ જરૂર હશે તો હું મારે કીરતારને તામે થઇશ પણ તમે અધમ પાપીઓ ને તો કદી હાથ નહીં મળીશ.

“ચેહ! ક્યા બાત હેય? તીર કે દાનેકી માફક કરશે તડોતડ બોલ કે બાણ છુટતે હય? યાર અયસી નાજની કો તો બિડાનાં આહીયે.

“ચુપ રહે વધારે લવારી કરી તારી પાંખી જામને નકે કુંડમાં ન નાખ્ય. તારું કંઈ વળવાનું નથી. ચાલ રસ્તો આપ, જવા દે મને—” રોબમાંજ ચાલવા માંડી.

અને જેમ દાનવોનો હ્મશ કરવાને આપોઆપ ભવાનીનું પ્રયત્ન રૂપ ધરી ટટાર થઈ હોય, તેમ દેખાતી દુખિયારી છતાં મહાસત્વ તેજના આવેશે મગર જની દુર ચાલવા માંડી.

ઓ? ચલી હય કહાં? અખતલક શર્મ રખી, અખી દહે; ક્યા કરેગી? “ઓ ક્યા હય?”

દાગીનાનું પોટલું પડી જતાં ખીન્નએ ઉંચક્યું. અને પૂરાવે હાથ આંચો. ગંગાપર હવેતો નકી કાવ્યા જાણ્યા. ખૂનીએ કહેલ હતું પણ ગંગાના રોજ ને તેજમાં દબાઈ ગયા હતા, તેથી બોલાયું નહોતું. પણ હવેતો આ દાગીનાથી ચોરીનો અપવાદ ઢાલી પાડવા ગંગાને પકડી.

“એ દાગીના કીસકા હય? સિપાઈઓ? ચેહી ચૌરતકાં કબ્જ કરો?”

“મારા છે. મને ન પકડો. દુરથી વાત કરો.

“તુ ચૌર હય? અખી હમ નહીં છોડેગા” કોમળ હાથનું કાંડું પકડી તરફડા હરખાવા લાગ્યા.

“હું ચૌરછે તે સાખીતી કરાવી આપવી પડશે. અને તે આપવા પહેલાં હું ચૌરત જાતની આગરનો જવાબ દેવો પડશે તે જુદો. મને છોડો. ખરો ગુન્હો પકડાયા સિવાય શકદાર માણસ છતાં પણ આગરદાર અને તેપણ ચૌરત જાતને અંધારી રાત્રે પકડી અંગપર ધસવાનો તમારો અધિકાર નથી. હું બૂમ પાડીશ.

ચૌરહોકે બૂમ પાડેગી, તો ગુન્હા સાબિત હોનેકા ચૌર કારન હય. શાહુકાર હે, વોજ દીખલા દેતા હય કે રાતકી અખત ચૌરત જાત બહાર રજળતી કયસી હય. ગેટમેં નાયકસી બાત કરના. ચલો. રાતકા અખત હય, તેરા અહીં કોન હય?

“મહારો પરમેશ્વર છે. ને તે પહેલાં મહારો સત્યવ્રત આત્મા સાક્ષી છે. કોઈ નથી એમ જાણી તમે શું કરવા માગોછો?—કહો ત્યાં આવવા તૈયાર છું. પછી શું? “સત્યતા જાળવવા ઝનુન ચડાવી બોલી

“અછા, હમકો મતં બોલના, ચલો.” ગંગાના જોરસેતો નહીંજ. પણ તેમના ઉપરી નાયકના દમથીજ વગર છોડવે અંધારી રાત્રે ગં-

ગાને લહી પોલીસ ગેટમાં તરકડા ગયા. નિર્દોષ ગંગા રોજમાં બોલી પણ અંતે કંઈ ન આશ્યુ. તીરંદાઝ તરકડા બોલી દરાજ ધેરીથી જરા પણ ન ઈયા, અને પોતાની નીચ ઉમેદ પાર પાડવા નિરાધાર અળખાને કાળી રાત્રે બાર વાગે આખરદાર સ્ત્રિની દરકાર કર્યા સિવાય ચોટીમાં બેસાડી દીધી. નવલ જીઝ કામમાં ગુથાયો. અને તેમાં તો ગંગાને પણ વીસારી દીધી, તે પણ કંટાળેલો હતો, અને વળી તેને તો ગંગાની દરકાર હતીજ નહીં. ઉલટો એતો ગંગાની ગેરહાજરીનો લાભ શોધતો હતો. અને વળી તેમાં વધારે પુષ્ટિ મળવાનો દાવ હાથ આવ્યો. એથીતો એકાએક ઝેર ભળી આખા અંગમાં પ્રકાશી રહેતાં છેવટે ગંગાને યાદ કરી તેપણ તેમની હાણી માટે. ગંગા બિચારી પોલીસગેટમાં પડી રહી પણ કોઈએ ભાળ ન કહાડી. પરમેશ્વરે પણ નિતીમાન નારીની સાર ન લીધી!! ક્યાં રસિકનો પ્રેમાલય ને ક્યાં પોલીસગેટમાં ગંગા?.....

ક્યાં જીવન રક્ષક કાન્ત અને ક્યા પિયરની પ્રભા, ક્યાં પોતાની પતિવ્રતતા, અને શી નશીબની ગીરદેશી, ગંગાની આશ્વતનો એક તરફ ગેટમાં આભ તૂટ્યો તો બીજી તરફ પરમેશ્વરે તેમના પતિ નવલશકર- ને બહેમમાં બહેમ નંખાવી દુર્ભાગી દુનિયાના અવળા માર્ગ પર ચડાવ્યો. ગંગા બિચારી અહીં લાજ મર્યાદામાં ઝુરવા લાગી, તો પતિન હૃદયમાં એક રીતે કુઠંદી થવા લાગી. અને એક તેમની કમનસીબીનો લેખ પતિના હાથમાં આવતાં, હતી તેથી બમણી દુઃખને પાત્ર થઈ અને તદ્દન ભાગ્ય ચંદ્રનો ગ્રહણ યોગ થયો—

આશ્વતમાં આશ્વત ભજે, દુઃખાવસરમાં દુઃખ;
એક ઉપર બીજી વધે, ભૂખાવસરમાં ભૂખ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

લેદીત લેખ.

ભૂલમાં ભૂલ, કાંટામાં ફૂલ.

સંસાર મુખની સમાપ્તિ પછી વૈરાગ્ય માર્ગ મલી શકેછે. પણ

સમાપ્તિ કેવા પ્રકારે થાયછે? ભર્તૃહરીને વૈરાગ્ય તેજ સંસારનો સંપુર્ણ અંક છે. ને તેમજ આપણા નવલશંકરે વિચાર્યું છે. જહમનાં વાદળે ભાગ્યભાતુને ઢાંકી દીધો, અને ક્ષણિક જગતના મોહને ફક્ત સ્ત્રિના ફરીલપણામાંજ ત્યાગ કરવા ધાર્યો. જાતે અલ્પજ્ઞાની છે. ખરૂં કારણ બાણ્યું નથી. પણ તેનાં પ્રારબ્ધેજ એ માર્ગ ખતલાવ્યો છે, એટલે જ્ઞાનની પણ જરૂર નથી. આલસ્યથી ઉદ્ધમ કરવા ન ગમે તો ભેખ ધારણ કરેછે. સંસારમાં રહેતાં જ્ઞાતિના ભારી કરથી સ્ત્રિ નમજે તો યોગી થાયછે. બહુ જાતનાં કષ્ટો અને આફતો આવે છે, તો કંટાળી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરેછે. અને કાંતો સ્ત્રિના કુચ્છદો કાન તજે આવેછે, તો સંન્યસ્ત પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

નહાસી જતું એ નિશ્ચય હતું. કેમકે પ્રભાત થતાં દહેણદારોની ધમાલ પડવાની હતી. અને એકે ઉપાય મલ્યો નહોતો. કેમકે અમૃતલાલની આશા હતી તેમાં છેલ્લે નિષ્ફળ નીવડયો હતો. પણ જ્યારે ગંગાએ આશ્રય આપ્યો, સારે જીવન દોરી ટકાવી સંસારને સાધ્ય કરવા ઇચ્છા ધરી હતી, પણ એટલામાં તો સવિતાગવરીએ ભભેરી આકાશ જેટલો ઉન્નત કર્યો, અને ગોપીચંદની માતા મેનાવતીએ નિતી બોધ આપ્યો હતો તો આ માતાએ અલ્પજ્ઞાનનો માર્ગ દેખાડી ભ્રમિત પુરૂષને ભમાવ્યો. તે પછીના વિચારે એકદમ ધરખાર છોડી ચાલી જવા ધાર્યું હતું. પણ લાગ ન મળતાં સ્ત્રિ પર મૂકેલાં ત્હોમત ખરાં કરી, ગંગાને કંઈજ તદખીરે દેશખાર કહાડાવી અગર સંસારથી પણ જો બને તો ટાળવી હતી. એકલી એનરત જાતને ભયંકર કાળરાત્રિએ ખુદાર મોકલી તેમાં અવસ્ય અંદરનું કારણ તો હોતું જોઈએજ. એ વાચક? તું નહીં કમુલ કરશે? અને જો કરશે તો ગંગાની ગેરહાજરીનીજ તક લેવી એતો ખરૂં? તથા જો એ ખરૂં હોયતો પોતાને ચાલી જવા માટે અને તે પહેલાં પોતાની ખાત્રી સાફ ગંગાનાં શુભ કામો માટે આ સમય શોધેલો નહીં કહેવાય ?

ગંગાના જવા પછી પોતે પોતાની દરેક મિલકત નિશ્ચિતપણે લખાવા બેઠો કેમકે હવે તે નિર્ભય બન્યો હતો. ગંગા ફરી જલદી આવે

એ તેને ખાત્રિ હતીજ નહીં. પોતે જે દમ માર્યો હતો, તે “મેં ધ-
ણીની ફર્જ બજાવી છે” એમ માનતો હતો. અને એમ કહી તેમનાં ક-
ર્તવ્યનો પશ્ચાત્તાપ તેના હાથેજ આત્માઘાતથી કરાવવા ઇચ્છતો હતો.
અને તેથીજ એજ પ્રમાણે બન્યું માનતો હતો. દુકાનો તથા ઘર વી-
ગરેની નોંધ કરી. હેલા, દેવાનો ફાળો ઉતાર્યો, અને ગંગાને માટે
પોતાના અભિપ્રાય, તેનાં કર્તવ્યની પોતાથી થાય તેટલી શિક્ષા, જેમ
હેક્ટરે ખૂદ બર્ધાને તેના કર્તવ્યનો લાભ આપ્યો હતો તેમજ માની
મજકુરને લાભ આપવા લખ્યું. અને છેવટે ગંગાની પેટીમાં
શું શું દાખીનાં છે, તે જોવા ઇચ્છા કરી. કપડાં તપાસ્યાં, દા-
ગીનાનો દાખડો જોયો તો કંઈ ન મળે. ફક્ત એક ચીઠી મળી અ-
ન્યે તે વાંચી. જે ચીઠી યોગ માર્ગ હેલામાં ગંગાનું ખૂન કરવું, નાશુદ
યયું હતું. તે આ ભેદીત લેખથી એકદમ ઉત્પન્ન થયું. અને એકાએક
મગજ ચડી આવ્યું.

The Wise and prudent Conquer difficulties
By daring to attempt Them, sloth and Folly
shiver and shrink at sight of Toil and danger,
and make the impossibility They Fear—Rowe

“વિવેકી અને દુરદર્શી હોય છે, તે કહીણ કાર્યો કરવાના સા-
હસથી તે કાર્યોને છોડે છે. પણ આલસ્ય અને મૂર્ખતા છે. તે
અમને અને ભયને દેખીને, ધુંજે છે અને સંકોચાય છે; અને એમ
થયે જે અસાધ્યતા સારૂ તેઓ ખીંચે છે તે પોતેજ ઉત્પન્ન કરે છે.”

અસ્તો. ન. ૬.

આ ભેદીતલેખ એક પત્ર^૧ હતો, જેમાં ગંગાએ ભૂલથાપ ખા-
ધી તેમાં આ વખતે નવલશંકરે ભૂલમાં ભૂલ કરી. પત્ર વાંચ્યો.
અને અનુમાન કર્યું કે “આ રંગાએ પોતાના ચાર ઉપર પત્ર લખ્યો છે

૧ પાંચમાં પ્રકરણમાં વિન્યાકુંવરીએ મુઆઇથી ભૂલ કરી પો-
તાના પતિનો પત્ર ગંગાઉપર ખીંચ્યો હતો. અને ગંગાને જે નવલ-
શંકરમાટે વ્હેમનું વાદળ ચડી આવ્યું હતું તે પત્ર હતો. જેમાં ના-
મ નિશાન ન હોવાથી દરેક જણને ઘોટાળો થતો હતો.

અને તે ચાલી જવાનીજ છે.” પત્રમાં પણ તેવુંજ વિન્યાકુમારીએ લખ્યું હતું. પણ તપાસ કોણ કરે? એવા સયોગો મળી આવ્યા કે એકજ પત્રે દમ્પતી વચ્ચે અનહદ વહેમનું ખેંચાણ થઈ ગયું. નવલ્લ ખૂતી બન્યો. સર્વ વ્યવસ્થા કરવી છોડી દઈ ગંગાને હાથ કરવી. અને તેને દાર કરી પોતાને પણ ત્યાંજ મરવું, નિશ્ચય કર્યું. પોતે આગળ એક પત્ર લખ્યો. હતો, જેમાં કેટલીક હકીકતઝહેર કરી તે પત્રને ચોકસ વખતે ખહાર ફાંટવા જણાવ્યું. અને દામગામાં મૂકી એકદમ ગંગાની પાછળ પડ્યો. રાત્રિ બહુ ગઇ હતી. ત્યાં મણી બાળક સુતો હતો. નીચે જોત ગવરી માતા પણ પાછળના ખંડમાં ધોરતાં હતાં. તેને ન પૂછતાં-કે જાણ થવા ન દેતાં એ તકનો લાભ લઇ ગંગાએ અડકાવી મૂકેલાં બારણાં ધીમેથી ઉઘાડી ચાલી ગયો.

માતાની વાતપર લક્ષ ખેંચ્યું, તેમાં આ પત્રે વધારો કર્યો; સાહસીક માલિકે વગર પુરાવે ને વગર ખુલાસે સ્થિતું ખૂત કરવાનું જોમ ચડાવ્યું. રાત્રિએ વાળુ બંધ રહ્યાં. ગંગાની ભાગ્યદશા ફરી. રસિકચંદ્ર પાસે ન્હાસી જવાનું લોભત મુક્યું. પણ તે માર્ગે પળતાં પહેલાં બંનેને ઉમેદમાં રહેવા દેવાજ નવલે પુક પકડી પોતાનાં બાપાર કાર્યોમાં ચિત્ત ન ધાલ્યું. સવિતાગવરીને જાણ ન કરી. ઈંદુલાલને ભાવલપુર પૈસા લેવા મોકલ્યો છે તે યાદ ન આવ્યો. અને નિર્દોષ બાળક મણી માટે તો વિવિધ જાતની કલ્પના પેદાકરી. “ગંગા બગડેલી તેનાં સંતાન કેવાં હશે, કે પ્રેમ કરવો” એમ આત્મ વિચાર થયો. ધરની, કુટુંબની, કે દેશની વા સરકાર, દરબારની અને છેવટે સ્ત્રિ-હસાના અને પોતાના આત્મધાતના પાપની પણ દરકાર ન કરી, રાત્રિના બારવાગે ભિખારીના વેશમાં હાથમાં છત્રીમાં ગુંથી રહેતી કટારી લહીને બહાર નીકળી ગયો. કોઇને ખબર ન પડી. ચોતરફ કાળને દેખવા લાગ્યો. અને મારવું ને મરવું એજ નક્કી કર્યું. ગંગાનો ક્યાં અને શી રીતે પત્તો મળે; તે મેળવવા ચાલ્યો. લેવા દેવાની બ્યાધીએ પ્રથમ ઉસ્કેર્યો, ગંગા વ્યભિચારણી થઇ ન્હાસી જાય, તે ખીજું કલંક ચડશે ધાર્યું. અને જીવતાં સવાર સુધી નગમાં કે પ્રદેશ રહીશ તો લેણુદારો જેલમાં નાંખાવશે તે અધિક સંકષ્ટે ભળ્યાં, સન્ધરત

થવાતું માંડી વાળી છેલ્લો માર્ગ નિશ્ચય કર્યો. રસ્તામાં શિપાઇઓ પકડશે, કદી ગંગાને મારી પોતે મરતા પહેલાં સપડાશે, તો રીયાઈ ફાંસીએ લટકવું પડશે, તે ભાન ન રહ્યું. અને કુલીન કુટુંબનો આગ-રહાર નખીરો વગર કારણોએ આવું સાહસ કરવા બેઠો. કોઈએ ન વાંચ્યો. ફક્ત આત્મા અંદરથી દુઃખાયો. પણ એટલું ખૂનનું પ્રયત્ન વધુ કે તેમાં આત્માથી કંઈ વારી રખાયો નહીં. અંતે ઘર બહાર નીકળી ગયો. માર્ગમાં પણ નીચેના વિચારો આવ્યા.

“ઈંદુલાલ ઉમર લાયક છે અને ડોશી હૈયાતછે એટલે મહારી”
 “ગેરહાજરીમાં તે ચલાવશે. મને મુવેલો કે ગુમ થયેલો બાણુશે એટલે”
 “થોડો વખત આંસુ પાડી બેસી રહેશે. કદી હમારી મરેલી લાસ જન-”
 “હેર થશે, એટલે વધારે શક જશે પણ “ચાર દહાડાનું ચાંદરાણું”
 “પેટે થોડાજ વખતમાં તે સર્વ કળાહોળ બંધ પડી જશે. આપણે”
 “હવે દેશની દરકાર નથી. સંસારની પરવા નથી. હહેણદારો તેની મેળે”
 “ગમે તેમ કરશે. વ્યાપાર કારભાર ઈંદુ ગમે તે માર્ગે ઉતારશે. આ-”
 “પણે નિર્ભય થઈ મુખી થશું” એ ઉત્કૃષ્ટ ગણી “ખૂન ખૂન ને ખૂન”
 એજ શબ્દને વધારી લેવા બસ આત્મદ્રોહી ખૂની નવલ કાંટામાં એક પડેલાં ફૂલને સુંદી ચોળી નાંખવા ભૂલમાં ભૂલ કરી. ગંગાની તેમની ભૂલ અતલાવવા બેઠીત લેખ પોતાની પાસે રાખ્યો. પોતે જે કર્તવ્ય કરે છે તેનું પાપ આ પત્રથી ગંગાને શીરે ચડશે એમ માન્યું. શુદ્ધ કુટુંબનું સલાનાશ વાળવા બેઠો. જેના વ્યવહાર ને કીર્તિનો અંદ્ર એટલો તેજ મારતો કે જોનાર વર્ગ અંગ્રહ જતાં તેના સપુત્રોથી આજે અસ્ત થએલો જોવાને તેના શત્રુઓ ભાગ્યવંત થયા. એક સ્ત્રી પર અપવાદ મૂક્યો. અને તેનાજ માટે મર્ણુ થયું એવો મનસ્વી લેખ સિદ્ધ કર્યો. પણ ખરૂં કારણ હહેણદારોનું છે એ કદી પણ હૃદયમાં ન વસ્યું. તો લોકો શુ વધુ શક લહે?

આખું નવ નિદ્રામાં ઘેરાઈ ગયું હતું. રાત્રિ અંધારી ઘેર કે માર્ગ પણ ન સુજે, તો સાચું યા આસપાસ માણસ હોય તેતો ક્યાંથી જાણાયજ, તેવે વખતે છુપાવેશમાં નવલશંકર પ્રથમ તો પ્રભાકુંવરના ઘર બાહીજ શોધ કરવા જઈ ચડ્યો. આ વખતે નિ-

દોષ ગિયારી ગંગા પોલીસ, ગેટમાં રડવડતી પડી હતી. નવલ ગંગાને ભેટવાની તજનીજમાં પડ્યો, તો ગંગા નવલને મોઢું ન દેખાડવાની તદખીર કરવામાં ગુચવાણી. અંતે તે સફળ થઈ પણ નવલ તો ભડકતોજ રહ્યો. આ વખતે અરાયર રાત્રિના બે વાગ્યાની આસપેસ પોલીસગેટમાં થઈ હતી. અંતે ગંગા તે વખતે પોલીસ ગેટમાંથી નીકળી એકદમ ગામની બહાર નીકળી જવા નાસતી દોડતી હતી. વાયકફે તે ગેટમાંથી ક્રમ નીકળવા પામી હતી? ભાગ્યના અસ્તોદયે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

(અસ્તોદય.)

નવલ ગંગા.

રાગ જંગલો.

ભાગ્ય ભ્રમણમાં થાતું તત્પર, ઉદય અસ્તમાં અચલિત તુરે
જો નિત ચલિવા ખાતુરે, ભાગ્ય ભ્રમણમાં થાતું તત્પર,
દેખિ ભાગ્યોદય ઉન્મત ના થા, વિમ્લ ભમે ન કંઠાતુરે.
એ નિશ્ચય માની તું મનમાં, સમ રહી હરિ ગુણ ગાતુરે.

ભાગ્યભ્રમણમાં.

અસ્તોદય ન. ૬.

सुखं वा यदि वा दुःखं, प्रियं वा यदि वाऽप्रियं
प्राप्तं प्राप्तं मनुभवेत् हृदये ना पराजितः ॥

Though Fortunis malide my state,

My mion Exceeds the Compass of her Wheel.

Shakashpcare.

પોલીસ ગેટમાં આસપેસ અને અધમ તરકડા જાતનાકેટલાક સિપાઈ-જો, ધવાયલ, કાયર, ને બાયલા પુરપ પેઠે ધોરતા પડ્યા છે. અને ના-યક અશીશુની લહેરમાં હુકકો ગંગાવતો અહીંથી તહીં ડોલતો જોશ ખાતો બેઠો છે. એટલામાં મહાસતી દ્રોપદીને લઈ દુઃશાસન જેમ દૂર્યોધન કને દાખલ થાય તેમ આશક થયેલા નીચ તરકડા પોતાની

ઉમેદ નિષ્ફળ નીવડતાં દુખથીજ જોવા અતે રાજ થતા ઉમેદા ખવાસની નારીને બાંધી અંદર લાવ્યા. નાયકે ખડખડાટના અવાજથી ખુમ મારી તેવોજ મોકેથી શોર કરતા સિપાઇઓ ઉપર આવી માધવની સ્ત્રિ રૂપસુંદરીને રાગ કરાવુની આજ્ઞાથીજ કેમ જાણે સોંપતા હોયની? તેમ રજુ કરી, નાયકને વૃતાંત જણાવ્યું. એટલે તે સ્ત્રિને ગેટની એક ઓરડીમાં બેસાડી તે લોકોને ચાલી જવાનો હુકમ આપ્યો.

નાયક નીચ ખસલતનો હતો. પણ તેનો રોગ એવો હતો કે ગેટમાં કોઈથી તેના સન્મુખ ચડી લવારી કરી શકાય તેમ નહતું. તે આવાં નીચ કામો માટે બહુ તત્પર રેતો હતો. જોકે આ વખતે અદ્વીણીની હોરમાં એકદમ જુરસો આવવાથી સિપાઇઓને ચાલી જવા હુકમ આપ્યો હતો. પણ સિપાઇઓના મનમાં નાયકને એકલેજ સ્ત્રિને હલકે માર્ગે ઉતારવાની મરજી હોવાનું આવ્યું હતું. એથી ખાતું નહીં તો ફેડી નાખતું, એમ ધારી હુકમને તાબે થઈ ખડાર જતાં ગેટની ઓરડીનું બારણું બંધ રાખવા બદલે ઉઘાડું મૂકી, દરવાજાનું બારણું પણ ખુલ્લું કરી ગયાં. અને તે ટાળીમાંહેના એક બે સિપાઇ નીચે રહી આજુ બાજુ ફરવા લાગ્યા. તે એવી મતલબથી કે નીકળી જવાનો લાભ પેલી સુંદરી લહે, તો તે ખડાર નીકળતાં સપડાવી તેની લજ્જત લુટી શકાય. પણ તેતો પોતાની ઉમેદમાં સદાના ઉમંગીજ રહ્યા.

સિપાઇઓ નીચે ગયા અને ગંગા. તુરંગની કોઠડીમાં બેસી મોહોટા વિચારમાં ગરમ થઈ, નીચ તરકડાના હાથમાં સપડાતાં પોતાની આગર કેમ રહેશે એ ચિન્તા પેડી. પોતાના દાગીના સ્વામીને બતાવી ખુલાસો કરી હોમતથી નિર્દોષ થવાનું મુસ્તવી રહ્યું. ને તે બદલે તો લોકોમાં વગર અપરાધે ફજેતીના વાવટામાં ઉડવાનું જાહેરમાં આવ્યું. આ કરતાં મરવું ઉતમ લાગ્યું. પણ એમ મરતાં ધણીને તો તેના મૃત દેહ ઉપર પણ કલંકની તજરથી જોવાનું રહે તેમ ભાખ્યું. તોપણ અહીંથી છુટ્યા પછી વિચારપર મુસ્તવી રાખ્યો. પરંતુ “નીકળવું શી રીતે?” એ ઉપાય શોધવા બેઠો. અદ્વીણી નાયક ગંગાની વાત કેદમાં વિસરી ગયો. ને ગંગાના ભાગના ઉદ્યોગો નહીં, પણ અસ્તેજ લાં નિદ્રાવશ થઈ લટી ગયો.

તેથી હવે તો સ્વતંત્ર દેહ કરી મનેચિહ કરવા ધાયું,

ચોતરફ જોયું. તો ગળે પાસ નાખવાનો ઉપાય ન મળ્યો. બહાર આવી તો દોલીઓ પડ્યો હતો. પણ પાટી કેમ કહાડી શકાય? કોઈને ખબર કયા વિના આત્મઘાત શી રીતે અને? તે ગુચવારામાં પડી. સર્વને નિદ્રાધીન જોયા. આસપાસ તપાસતાં નીચેના દરવાજાનું ખારણું ઉઘાડું દેખાયું, તુરત ધીમે રહી નીચે ઉતરી ગઈ ને અંધારામાં કોઈએ ન દેખી. એકતો દુઃખમાં અંધળની હતી, તેમાં ખીજ ને તો યું દેખેજ. પણ પોતાનો માર્ગ પણ ભૂલી દોડતી એકદમ ચાલી નીકળી. ગેટમાં થીજ છાયલનો કાછડો વાજેલો હતો. બાલ છુટા હતા. અને કોઈમાં ઘેરાયતી હતી વિકાળ ચહેરામાં ઘેરાયતી ગંગા દોડતી પણ પગલાં ધીમાં પાડતી જતી હતી. તેવામાં એક સિપાઈએ દેખી અને સીટી મારી, તેવો ખીજે સિપાઈ પાસે આવ્યો. ગંગા દોડી નય છે એવી ખબર આપી, કે બન્ને જણે સાથેજ તેની પુક પકડી. ગંગા એ સીટી સાંભળી તેવી એકદમ મુડી વાળી દોડી. આગળ સિપાઈઓ ને પાછળ ગંગા. નાસવા માંડ્યાં. તે આડે માર્ગે ઉતરી ગયાં

વાચક? નિર્દોષ બિચારી **નવલગંગા** કેવી દશામાં. કેવા કુલીન કુટુંબની પુત્રી? તે એક હડહડતા અપવાદમાં, અને તે વળી તરકડોઆના સપાટામાં, અંધારિ રાત્રે આવા ભયંકર વેશમાં કોમળ જાતની નારી, ઉત્તમ કુટુંબની પતિવ્રતા, તેને નહાસવાનો વખત આવ્યો! અશ્વેષ!! ક્યાં માયાપોની સાહેબી. કેવી દરબારનાં મહારાણીઓની માયાળુ! કેવી રસિકની પ્રિયતમા પૂતળી, અને અહીં કેવી દશામાં સપડાયેલી! નિર્દોષ બાળક મણીને તણ દેશને દુર કરવા બેઠેલી ગંગા અતે પોતાના આત્માનો પોતાનેજ હાથે પોતાનો અપરાધ કચુલ કરી અને તે પણ પતિની ભૂલમાંજ. ભોગ આપવા બેઠી છ. અશ્વેષ! ગંગા? તારા ગુણનું શું વર્ણન કરું? તારી ટેક અને તારી સભ્યતા તારો શોખ અને તારી વિદ્યા. તારી મમતા, અને તારી પતિવ્રત્યે લાગણી તારો નય કુટુંબની સ્ત્રિમાં સિક્કો, અને તારી પવિત્રતા! કોણ કહી શકશે, કે તું કૂલટા છે? અને તારા પતિએ મુકેલાં લોભત ખરાં છે?

અરે વાચક તો ત્હારે માટે અને તારી નિર્દોષતા માટે અધિક પૂરાવો આપી તારા પતિના કાચા કાન માટે તેને ઠપકો આપશે. વાચક? ત્યારે નવલગંગાનો અસ્તોદય કેમ થયો? એ તને જાણવાની આવશ્યકતા હોવાથી તેનું પૂર્વ વૃતાંત આપી વાર્તાના આખા ઘોટાળાનો અન્ત આણું છું. ગંગા, રસિકચંદ્ર નવલશંકર, એ કાણ હતો! ગંગા જે નિધાનું પાત્ર થઈ પડી હતી, તેનું કારણ શું હતું! ગંગા કંગાઈ હતી, તેની મતલબ શી હતી! ગંગાની નિર્દોષતા એ એક તેમના ગુણોની હિમાયતી હતી, તેમની નિઘા એ અજ્ઞાની લોકોમાં સીખેલી વિદ્યાનું કંકડ હતું, અને આ સ્થિતિ એ માયાપોની ગેરહાજરીનો લાભ, કુટુંબની કંઠગી રીત અને કન્યા વિક્રયની મ્હોકાણ હતી. નાગરી નાતનો એક પ્રશંસનીય દા-ખસો, અને તે સુધરતા વખતમાં કેવો કાયદાકારક નીવડ્યો, તેનો આખેહુથ ચિતાર હતો. એ ચિતાર દ્રષ્ટી કને જોવાને, અને અજાણ વાચકોને જાણવાને તથા જાણવાને ચાનક આપી અશુદ્ધ ઉઘાડવા પૂર્વ વાર્તાનો પ્રથમ અંક ઉઘડવો બસ થશે. પછી વળી પરિણામ આગળ જાણાશે.

પૂર્વ વૃતાંત.

સદા પ્ર-હૃદયા માન્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સુ સંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચા મુક્ત હસ્તયા ॥

“સુમાપિતરત્નમાંડાગારમ્”

પતિવ્રતાઓ નિજ કંથને ભજે, અનન્ય ભાવે વળિ શિલ ના તજે;
સાત સ્ત્રિઓએ પતિદેવ માનવા, વસંતકેઆ કથિયું વિચારવા.

કથાસરિતસાગર.

A good Wife is heaven's Last best gift to man

“Geromy Taylor.”

આજ સુધી દેવલપુરની પ્રજામાં પતિપરાયણી નવલગંગા શુદ્ધ દુગ્ધનું એક જો નવલ રત્ન થઈ પડી હતી, તો તેનું મુખ્ય કારણ આવડત હતી, એ આવડતને રોગાન દેનાર તેનાં લક્ષણ હતાં, એ

લક્ષણને મૂળ શોભા આપનાર તેનાં ગુણ હતા, એ ગુણને ખ્યાતી આપનાર તેની કૃત્રીનતા હતી, એ કૃત્રીનતાને ટેકા આપનાર સ્ત્રિ-જાતીને અનુસરતી કેલવણી હતી. એ કેલવણીને સંતોષ આપનાર ફક્ત તેની મર્યાદા હતી. અને મર્યાદાને પુષ્ટિ આપનાર આપણી નવલ નાયિકા ગંગા હતી.

પતિ સેવા, તેની મનોવૃત્તિને પસંદ થઈ પડે તેવાં આચરણ, કુટુંબને પ્રિય થઈ પડે તેવી ચાલ ચલણ, લોકોમાં ખ્યાતી વધે તેવી રીતભાત, પોતાના ગરીબ કુટુંબને છાજે તેવો દેખાવ, કેલવણીને માન અપાય તેવી યોગ્યતા, સંસારી ઘટનાને દેદીપ્ય-માન થઈ પડે તેવી કરકસર, પરાયાને ખજર ન થાય તેવી ધર ચલાવવાની યુક્તિ, સામુને સાઈં લાગે તેવું શરણાચરણ, પિયરને શોભા આપે તેવી પ્રકૃતિ, અને સર્વમાં ઉત્તમ થઈ પડાય તેવી મોઢાની મધુરતા ને મનની મર્યાદા રાખવામાં આ નવલગંગાદે વલપુર નાગ-રિક હિંદુ સંસારના સ્ત્રિ જાતિના નમુનામાં એકજ રત્ન કહીએ તો હતું. આટલા ગુણો છતાં તેનામાં તામસી સ્વભાવનો મોટો અવ ગુણ હતો, નવલશંકરનામાં જેમ ખીજની લાચારી કરવા જવાને લોકાચાર મુજબ બુરો ખવાસ હતો, તેમ તેને બાળુ કરે તેવો ગંગાનો પણ અડંગ સ્વભાવ હતો. એટલે ઇશ્વરે પણ બન્નેને એકજ રૂપે ધડ્યાં, તેવાં જોડ્યાં હતાં. નદારા ને સારા, વિઠાનને મુખ, અધમ ને દયાવંત, નિર્ધન ને ધનવાન, નિરાધાર અને આ-રદાર, રાજકીય અને વ્યાપારી, પુરૂષ અને સ્ત્રિ, સર્વની સાથે કેમ વર્તવું જોઈએ, તેનો તેની લીધેલી કેળવણીએ પુરતો દાખલો ખેસાડી આપ્યો હતો.

કેટલીએક થોડું ભણી બહુ ડોળા દેખાડનાર આ ગંગા નહતી. થોડે પૈસે મોટાઈવું અતુલ્ય શુભાન ધરાવનાર આ તરણી નહતી, થોડા અભ્યાસે બહુ વિક્રતા બતાવનાર આ યુવતિ ન હતી, ઉપરથી હેત અને અંદરથી કપટ રાખનાર આ રમા ન હતી, મોઢે સામાના ખરા ગુણ દોષ બોલવાથી જોડું લાગશે, એવું

જાણી મધુર વચન બોલવા કરતાં અતીતિ કરનારને ખોટું લાગે તો લાગવા દઇ મોઢે ખુશામત ને પાછળ નિર્લજ્જ નિંદા કરતી નહતી. એવું હોવાથી સ્વાર્થ સંસારમાં તેના ખરા ગુણો પડદા તળે દંકાઈ લોઢાંચારમાં એક ખીનવાકેફગારી ઝવેરી ખજારમાં અકિમતી નંગ તરીકે ગણાવા લાગી હતી. તોપણ પ્રભા જેવી સખીઓના સહવાસમાં તેને ખરા તરીકે પીછાણ ન થવા દીધી, તેમ નહતું. ફૂલટા સ્ત્રિઓની પેઠે અધડિત ફૂલ, મનમાનતી અસખ્ય વાતો, નિર્લજ્જ દેખાવ રૂપી પડદામાં ભરાઈ દુરાચરણને ઉતેજન આપવું તેને કલંક ભરેલું લાગતું. બહુ બોલવું, બહુ હસવું, અને બહુ છકવું તેનામાં હતું નહીં અર્થાત્ સ્મિતહાર્ય, મિતાહાર, અને નમ્ર સ્વભાવ તેનામાં મુખ્ય ગુણ ધર કરી રહ્યા હતા. થોડું બોલનાર માણસ પેટનું મેલું હોય છે, એમ અજ્ઞાની લોકો કહે છે. એ ગંગા માટે ભૂલ ભરેલું કહીએ તો હતું, કેમકે કહેનાર વર્ગમાં એના પરિક્ષકના ઊત્તમ ગુણ પ્રવેશ થવા ક્યાંથી પામ્યા હોય? ગંગા થોડું બોલતી પણ વિચાર કરીને કહેતી હતી.

જોકે દુઃખમાં વિસરાલ થતાં તેનાથી કેલવણીનું ઓછું જ્ઞાન રખાયુ હતું, પરંતુ તેના બોહોળા અનુભવે અનુપમ રૂપ દેખાડી દીધું હતું, તે ગરીબ પણ ફૂલીન કુટુંબની પુત્રિ હતી. ને તેથી તેના સદ્પરાક્રમે તે એક ધનાઢ્ય સ્ત્રિ કરતાં અત્યુત્તમ દૈદિપ્યમાન જણાતી હતી, તે એક સાધારણ શીખેલ પુરૂષની પત્નિ હતી, છતાં તેણે એક વિદ્વાન નરની નારી તરીકે લોકોમાં પીછાણ કરાવી હતી, એટલુંજ નહીં પણ એક વખત મન માનતા વર સાથે વરી, પ્રેમથી બંધાયેલી છતાં અને પોતાના ભવિષ્યનો અંદોઢ્ય, જીવન દોરીનું અનુપમ મુખ તૂટતાં ગરીબાઈમાં આવેલી હોવાથી પણ વિદ્વાના પ્રભાવે પતિપર પવિત્ર પ્રેમનો એવો તો મજબુત કાબુ રાખ્યો હતો, કે પોતાના પતિવ્રતથીજ લોકોની દાઢમાં ચવાયલા નવલશંકરના આકર્ષિત આવી પડેલા વિદ્વેનોને દુર કરી શકતી હતી. તે જેઠાં બાંધાની, થોડા અને સાધારણ રૂપની છતાં તેની મુશીલ તાના મહા તેજે એવી કદાવર અને સુંદર દેખાતી હતી કે નજોપાખ્યાનમાં આવેલા દમયંતીના વર્ણન ને અનુસરતી કહીએ તો ખોટું ન

કહેવાય? તેનું પહેરવું એક કાઠિયાવાડી નાગરિક છટાનું સંપૂર્ણ હતું, પણ અસલ ગુર્જરાસીના કાંઈક આકારમાં ધરની રીત ભાત અને મુંબઈના થોડા સહવાસે પણ બોહોળા અનુભવે અને વળી એક્ટી ટ-ચાક સુરતણીની સોખતે એવું શોભતું કે હલકામાં હલકું જીર્ણ વસ્ત્ર તેની કાન્તિ પ્રભાને લપેટી સામે જોનારની આંખને છક કરી મૂકતું હતું. તેનો ચહેરો કુદરતી આકૃતિ ને રૂપમાં સમાયલો હતો “નાગરથી ગોરો કાઠીયો” એ સાધારણ કહેવતમાં નાગરાણીના રૂપ વિશે વધારે પ્રશંસા ન કરવા કરતાં વાચકજન પોતાની મેળે તુલના કરી લેશે. પહેરેવેશ કરતાં ચાલમાં ચડતી, ચાલ કરતાં રૂપમાં ચડતી, ને રૂપ કરતાં ગુણમાં તો અનહદ ચડેલી જોવામાં આવતી. જોકે એવાજ સદગુણ રૂપે ફૂલટા વૃંદમાં હલકી પડી હતી તોપણ પતિ પ્યારનું પ્રથમ તો તેણે એવું ખેંચાણ કર્યું હતું, કે, કદી તેના કાઠી દોષો નવલના કાન તળે આવે તો પણ તે ખરા માની કાચા કાનનો થઈ શકે નહીં, પછી કદી ખીજ લોકોનું તે ગમ તેવું નીંદિત પાત્ર થાય તોપણ શું થયું; તે એક આવી પીડામાં પીડિત હતી, તોપણ પતિ પ્રેમમાં આંનંદીત રહેતી, તેણે જોકે નવલનું એક ખરી માહોરેદારના ખરા પ્રેમ તરીકેનું પરમ સુખતો હાલ ન લીધું હતું, અર્થાત પતિની વ્યાધીમાં બહુ શોખ થોડોજ વખત કરેલ હતો, તોપણ તેનો નીતિ યુક્ત પ્રેમ સંપાદન કર્યાનું ભોળી લલના માનતી હતી, એજ પોતાના સ્ત્રિ ધર્મ પ્રમાણે ખરું સુખ તેણે માની લીધું હતું.

વાચક? આવી તેક ખસત્રતે દેવલપુરની આખી નાગરી ના-તમાં ચકડોલે ચડી હતી. અને એકી અવાજે તેને મડમ સાહેબ, સુધારેલી સાહેબજાદી અને એ સિવાય કેટલાંક નામો પાડ્યાં હતાં. તોપણ નિરૂપાયે તેણે શીર પર ચડાવ્યાં હતાં. તે તામસી મ-ગજની હતી, પણ સંકટોના પડેલા બોજમાં દયાયક્ષી હોવાથી કેળવાયલી કામિનિએ સહનતા રૂપી અંકુર દ્વયમાં આગેવાન કર્યો હતો. અને તે છતાં પણ સવિતાગવરીના વચન સહન કરતી તે જુદાં. કેવી નિર્દોષનાર ગંગા?

ગંગા એક અહમદનગરના મનોહરલાલ ત્રિવેદી નામના નાગર બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. મનોહરલાલના વડીલો શુક્લ વર્ગના હતા. પણ

કાળાન્તરના પડી ભાગવાથી કેટલાક વર્ષ ઉપર એ વૃત્તિ પર પાણી ફરતાં તેમની ઉતરતી આવતી પેઢીના વારસો સરકારી અમલદાર તરીકેની નોકરી કરવામાં પ્રવર્ત્યા હતા. તેથી આ ગૃહસ્થે પણ એજ માર્ગે ઉત્તમ ગણ્યો હતો. અગ્રેજી નોકરી તેમાં કારકુનની જગ્યામાં તેમનું કુટુંબ પૈસાદાર થયું નહતું. પણ આખર સહીત સંસાર ચલાવતું હતું. મનોહરલાલનો બાપ સુંદરલાલ એક નેત્રીવ સ્ટેટનો વકીલ હતો, અને તેમાં જોકે તેણે નાણાનો સારો જમાવ કર્યો હતો. પણ એક તેમનો વાણીયો મિત્ર વિશ્વાશઘાતથી તેમનું નાણું ઉચાપત કરી ખાઈ ગયો હતો ને તેથી “ખાઈનાં ફુલખાઈને ખમાં મારા ભાઈને” એ ગામડીયા કહેવત મુજબ થયું હતું. ઉંમર વૃદ્ધ થતાં આખના અંધાપાએ અંતે ધધો છોડી ઘેર ખેસતું પડ્યું હતું. અને તેમાં તેમનો એક ન્હાનો યુવાન પુત્ર પ્રભાશંકર શુજરી ગયો, તેમનો કારી ધા વાગતાં દુનિયાં પરથી તેમનો છત્ર ઉડી ગયો હતો. પણ મનોહરલાલ શાણો એને નમ્ર હોવાથી તેમને વૃદ્ધાવસ્થા જણાવા દીધી નહતી. જોકે તેમનો વયસો ભાઈ વેણીલાલ પરણીને તુરતજ જુદો થઈ ગયો હતો, તોપણ પોતાનો ખર્ચ જનતે ઉપાડી તેનું પોપણ કરતો હતો. આવા બનાવોથી તે વેળાની રીતભાતે ગરીબનું કુટુંબ કહેવાતું હતું. પણ હોદ્દદાર તથા આખરદાર હોવાથી મનોહરલાલ સારે ઠેકાણે વસાયાપછી તેમની સ્થિતી ચડતી આવી હતી. મનોહરલાલ ભાવલપુરના વિજયાશંકર નામના ગૃહસ્થનાગર આહ્વાણની મણીકુવરનામની બાળા સાથે પરણ્યા હતા. અને છેવટ મુઠ્ઠી તેમની સાથેજ લગ્ન થયું હતું. મણીકુવરના બાપ વિજયશંકર શુક્લે યજ્ઞમાન વૃત્તિમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું ને તે ખાનાર દ્રવ્ય તેમને પેટે સંતાનમાં એ પુત્રિઓ હતી. એક મ્હોટી જ્યાકુંવર ભાવલપુરમાંજ આપી હતી, તે જરા મિમ્મજની કડક અને ઉછાંછળી હતી. પણ બીજી મણીકુંવર.

૧ નાગરી કુટુંબમાં વાગ્દાન સંસ્કાર (વેશવાળ) નક્કી થયા છતાં, પણ લગ્ન નક્કી થયું ગણાતું નથી. જે પ્રસંગ વાચક પહેલેથીજ ચાલતા આવતા પ્રકરણોમાં વાંચતા આવે છે. રસિકચંદ્રની આખરી અવસ્થા, ને ગંગાની દુઃખદ સ્થિતીનું મુખ્ય કારણજ એ હતું.

જે મનોહરલાલને આપી હતી, તે તેમનાં માતા ઉત્તમગવરીના જેવી ઠંડી, ગંભીર, ને નમ્ર સ્વભાવની હતી. તેથી તેમના ઉપર તેમનાં માઆપનો આહ સારો હતો. અને ઉત્તમગવરી તો તેતું મનોહર મુખડું જોઈ વારે ધડીયે બચીયો. ભર્યા કરતાં જે ગુણો મણીકુંવર ધરાવતી હતી. તેથી અધિક ગુણ આપણી નાયિકા ગંગામાં આવ્યા હતા.

મનોહરલાલનાં લગ્ન મણીકુંવરની સાથે થયાપછી કેટલેક વર્ષે વિન્યશંકર થોડા રોજની માંદગી ભોગવી એકાએક ગુજરી ગયા. તે વખતમાં મનોહરલાલનો આપ સુંદરલાલ પણ આજરી હોવાથી અને વહેવાઈઓએ એકજ દીવસે સ્વર્ગવાસ કર્યો. ફક્ત અંતર એટલોકે વિન્યશંકર ભાવલપુર, અને સુંદરલાલ અમદાવાદમાં ગુજર્યા. આવા બનાવથી મણી કુંવરને પિયરમાં તેમની માતા પાસે પીતાની ક્રિયામાં પહોંચાયું નહીં, આ વખત મણીકુંવરને કંઈ સંતાન ન હતું પરણવાને પાંચ વરસ વીતી ગયાં હતાં,

વિન્યશંકરની ક્રિયામાં મણીકુંવરની ગેરહાજરીથી વિન્યાકુંવરે એ તકનો ઉત્તમ લાભ લીધો. અને તેમનાં માતા રડપીઠમાં રહેતાં તેમણે પીતાના દરબારમાંથી મન માનતું કરી લીધું. આ ક્રિયા ઉકળ્યા પછી ઉત્તમગવરીએ તપાસ કરી તો જ્યાકુંવરે કંઈ હાથ મારેલો ને તે પણ વિશ્વાસઘાત કરીને ઉચાપત કરેલ જણાયો, તેથી જ્યાકુંવર ઉપરથી તેમના સ્વભાવના ધુરા ખવાસ માટેનું એવડું મન ખાટું થઈ ગયું. અને તે દિવસથી ઉત્તમગવરીએ તેમનો ભડંસો છોડી દીધો. એટલુંજ નહીં પણ વિન્યશંકર દરેક પુત્રિઓના નામના એ એ હજાર રૂપીયા કરી ગયા સિવાય જ્યાકુંવરને તેથી અધિક પાઈ કાઈ દિવસ ન દેવાનો ઉત્તમગવરીએ ઠરાવ કર્યો. અને ફક્ત આવજવમાં તન હોવાથી ઉપરનીજ લાગણી બતાવતી રહી; દગલખાણ, ચોરી, અને જુડાં બોલવા ઉપર ઉત્તમગવરીને બહુ કંટાળો હતો. તેથીજ આ કંટાળો પેદા થયો હતો.

લગભગ એ માસ વીતી ગયા પછી મણીકુંવર પોતાના પિતા માટે માતાને દીલાસો દેવા આવી. સસરાની અકાળ મરણની બ્યાધીમાં અને પોતે મ્હોટેરી વહુવાર હોવાથી, તથા લોકોને મોઢે ર-

હેવાનું તેમનુંજ કામ હોવાથી પિતાને ઘેર જઈ શકી ન હતી. આવા કારણથી તેમની માતા તેમને માટે દીલગીર પણ થયાં ન હતાં. જો થયાં હતાં તો જ્યાકુંવરની આડી ચાલે, અને “મણી હતે તો એમ ઘોંટાળો ન થાત” એજ વિભાસણે થયાં હતાં. મણીકુંવર ભાવલપુર આવ્યા પછી નિવૃત્તીના વખતમાં ઉત્તમગવરીએ સઘળી વાત કરી દીધી. અને જ્યાકુંવર માટે ધિકાર ખતાવી તેમની ચાલ ચલણની શિક્ષામાં પોતાની મિલકત મણીકુંવરને પોતાનીજ હેયાતીમાં આપી દેવા જણાવ્યું, પણ જ્યાકુંવર ને ફક્ત નામને ખાતરજ નામની રકમ આપવાનું એકસ કર્યું. મણીકુંવર માતાના સાહસ સાટે ઠપકો આપવા માંડી. પણ તેતો એકનાં બે થયાંજ નહીં. અને મણીકુંવર ના ઠપકાની અસરમાં એટલું ખડાનું કઢાયું કે “અહીં ગરાસ અને પૈસા મીલકત-સંભાળે કોણ?” આથી મણીકુંવરે માતાની ઈચ્છાનુસાર તેમના પતિ પર વીગતવાર પત્ર લખ્યો. પણ “પોતાના પતિ ભોળા, ગ્રેમી, કઢાગરા, ને વિવેકી છતાં અંગ્રેજી રિવાજના હોવાથી કદી અહીં આવવું રિવકારશે કે નહીં” તે પ્રથમ ગુચવાડા ભરેલું લાગ્યું. પણ “અમદાવાદનું પાણી મણીકુંવર ને પસંદ ન આવતાં હોમૈશ આજની રહેવું પડે છે. ને તેથી સંતાન થતાં નથી” એવી મિથે વીગત વાર પત્ર લખ્યો કે જેના જવાબ માટે સારી આશા બંધાઈ—

વિજયશંકરના કુટુંબમાં ખરા વારસ તરીકે કોઈ ન હતું. એક પિત્રાઈ ઘણે દુર હતો. તેમણે તે મૃત ક્રિયા કરી હતી. અને તે બદલ તેમને અમુક રકમ આપી હતી. જે યદુરાય કે જે ગંગાના દાગીના મુકવામાં સામેલ થયો તે હતો.” એટલે તેમની કંઈ પણ મીલકતમાં તેમનો હક્ક હતો નહીં. મરતી વખત વિજયશંકર એકસ કરી ગયા હતા. તેથી મરણ બાદ ઉત્તમગવરીએ સઘળી મીલકત પોતાના નામ ઉપર ચડાવી કબજે, લઈ લીધો હતો. જેથી ગમે તેમ કરવા પોતે મુખત્યાર હતી.

આ સમયે મનોહરલાલ ડીટેક્ટીવ ખાતામાં સાધારણ પગારના દર માયાથી નોકરી હતા. પણ સુંદરલાલના મરણ પછી ભાઈ-ઓ જુદા થએલ હોવાથી બે જણના ખર્ચ માટે ઠીક ચાલતું હતું. તે છતાં પોતે શાન્ત ગંભીર, ને મળતાવડા હોવાથી અને અંગ્રેજનું

સાં રૂાન (નોલેજ) હોવાથી પોતાના ઉપરીની પ્રિતીનું ઉત્તમ એ-
ચાણુ કર્યું હતું અને એટલે હદ સુધી ચોક્કસ થયું હતું કે, ઓશીસમાં
જે હેડ ક્લાર્કની જગા ખાલી થવાની છે, એ જગાએ મનોહરલાલને
દાખલ કરવા. એવો ખાનગી ઠરાવ ઉપરીના મોઢામાંથી નીકળી ગયો
હતો. પણ તેમના કમનસીબે એ વાતને થોડી મુદતતો વીતી નહીં
એટલામાં એકાએક સાહેબને નવી બદલી ઉપર જવું પડ્યું. એટલે
મનોહરલાલે પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાની બાધેડી આશા વૃથા
ગઝાળેકે સાહેબની પુરું મેહેરજાનીની રાહ મનોહરલાલ જવા ઓ-
શીસના સાધારણ ક્લાર્ક છતાં તેમના ઉત્તમ ખવાસ માટે સર્વિશ્વેષ્ટ
આપતાં જણાવ્યું કે. (I will see) હું તમારા માટે જ્નેઈશ.
પણ પછી તો “ચણા ખેતરો, બચા પેટમે.” મનોહરલાલ તો એ
ફિકરમાં પડ્યો. પેહેલાં તો “મણીકુંવરનું રોકાણ ભાવલપુર શા મા-
ટે થયું હશે ?” એ ફિકરમાં આગ્રી થવાનો ભય પેડો. એટલામાં
ધણા દિવસને અતે કાંગળ આવ્યો અને ચિન્તા ઉડીગઇ. સાહેબ
તરફથી થએલી નિષ્ફળતાનો અહીં અવેજ વળી ગયો. નહાનો ભા-
ધ જે હાથ પરખોડી ઉભો થતાં પિતાના કાર્યનો ખરચ માથે આ-
વી પડ્યો હતો, તે ઋણથી મુક્ત થયો. ને આનંદ આનંદમાં આ-
પત્રેતો નાખી દીધો. અને એ પત્રને એક વીલના “કોલમ” તરીકે
દીર્ઘ વિચાર કરી દગાની બીકે, વખતની ઘટનાએ, અને ડોશીના ધ-
ડીભરના વિચારે પોતાની પેટીમાં સંગ્રહી રાખ્યો. પણ તેતો મ્હે-
નતજ વૃથા ગઈ. અને તેમના પ્રારબ્ધમાં સસરાનું દ્રવ્ય લખાઈ ચુક્યું.
પ્રથમતો મનોહરલાલને પ્રશ્ન ઉડ્યો કે—

શ્વસુર મૃહનિવાસં સ્વર્ગ તુલ્યો નરાણં
દધિ, ઘ્રતિ, મધુમોજ્યં માસઁકંવદંતિ
યદિભવતિ વિવેકં પંચ યા ષટ્ દિનાનિ
સંભવતિચ્ચ તૂલ્યો માનવો માનહિનઃ ॥

આવા અપમાનના ખાડામાં ઉતરવા બદલ પોતાની જાત મ-
હેનતની કમાયેલ રોટલી ખાઈ સ્વતંત્ર રહેવું ઠીક લાગ્યું પણ વિચાર

કરતાં એક અંગ્રેજી કહેવત યાદ આવી “ઓલ સ્ટે જમ્સ આર ફેર ઇન લવ એન્ડ વોર” ધરજમાઈ રહેવાનો લોકાપવાદ વિસરાઈ ગયો. પરતંત્રથી થોડા પગારમાં નોકરી કરી “ધાણીના બેલ” ની પેઠે ર-જગવા કરતાં આયતા પૈસામાં મોજમાણી મનના પરતંત્ર રહેવું પસંદ આવ્યું. “મફતનું ખાતું ને મસીદે સુતું” ગમ્યું. અને સ્ત્રિની ત-ખીયતમાં સુધારો થવા માટે આવેલી તકને માન આપ્યું, ને સ્ત્રિની ખીકે તો નહીં, પરંતુ અનાયાસે મળેલી મિલકતના મોહથી નીચું જો-ઈ “મીયાની ચાંદે ચાંદ” કરી સ્ત્રિને મન ગમતો ને સાસુને પસંદ પડતો જવાબ વાળ્યો.

“કાણુ જાણુ ઊંકડો કઈ મેર બેશે છે”—માર તોપ કાણુ પુછે છે. રૂપીયા બે હજાર મંગાવી એક વખત ઋણુ મુક્ત તો થઈશું! કાણુ કાલ જોઈ છે” એવા વિચારનો પત્ર લખી મોકલી જવાબ આ-વતાં સુધી મુદતવી રહ્યો. અને પતિને પ્રેમ લગાડવા ને સાસુને પ્રિય થવા પણ સ્વાર્થ સાધ્યકરવા તુરત પ્રેર્યાનું મૂક્યું.

ચક્રોરી સૂર્યોદયની વાટ જુવે તેમ મણીકુંવર પત્રના જવાબની રાહ જોતી હતી. તેવામાંજ પત્ર મળ્યો. અને વાંચતાં ધણીએ રા-ખેલું માન ખાનગી પત્ર તરીકે લેખાતાં છતાં માતાને ખતાવવા અ-ધીરી થઈ ગઈ. અને તુરત માતા પાસે આવીને પત્ર વંચાવ્યો.

“પોતાની પુત્રીના કહેણમાં પતિ છે એથી પોતાનું વચન મા-માન્ય કરે છે” એ વાતના તેજમાં મનોહરલાલનો સ્વાર્થ ઢંકાઈ ગયો. અને જ્યાકુંવરે જરા કચેલી બદ્ધનત ઉપર આવી ને તેપણુ તિર-સ્કાર નજરથી જોયું. મણીકુંવરના બે હજાર રૂપીયા મનોહરલાલને ઋણથી છોડાવવા હુંડીથી મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેટલામાં મણીએ દીર્ઘદ્રષ્ટી વાપરી લોકોની કહેણીમાં નિંદાની આંખમાં, ને સ્વાર્થના અપવાદ-માં ન અવાય તેમ કર્યું. અને ઉત્તમગવરીને સમજથી થોડા વખતની મુદત નીમી પોતેજ જાતે જવાને મણીએ ધાર્યું. ઉત્તમગવરીને થોડું લાગ્યું. અને ખીજે દિવસેજ રાત્રિની ટ્રેનમાં તેમના માણસ સાથે રૂપીયા લઈ અમદાવાદ ગયો.

મનોહરલાલ તો “કાગડા ડોળે” પત્રની વાટ જોઈ રહ્યો. અને પૈ-

સાની લાલચમાં સિંહ જેમ નદી કિનારા પર પાણી પીવા આવનાર
લક્ષ્મી રાહ જુવે તેમ ખેઠો હતો. તેવામાં તો મણીને આવેલીના ખ-
બર મળ્યા. પ્રથમતો ચમક્યો. ને બાજુ બગડેલી જાણી. પણ મણી-
કુંવરે વાત કરતાં તેમના ડાહ્યાપણ ઉપર આફરીન થઈ ગયો. અને
ચિત્તે નહીં, પણ ચૈસાદારી પ્રેમદાને માન આપવા નિવૃત્ત થવા લાગ્યો.
રાજાનાં આપી દીધું. સાહેબે આપવા ધારેલ જગો માટે દરકાર
ન કરી. નિદાખોર કુટુંબીયો અને અદેખા ભાઈઓ પર ધ્યાન ન
મુક્યું. પોતાનું ધર ભાડે આપી દીધું. અને લેણ દેણ ઉઠેલી થોડા
રોજમાં ઉપડી જવા ધાર્યું. આથી ચૈસાદાર થવાનું લોકોમાં માન વધ્યું.
અને અંતરની દાઝે પણ આંખની શરમે લોકો. તેને વાહવાં કરવા
લાગ્યા. સર્વ સમાધાન થઈ રહ્યું. મિત્રો માંડળને તથા સગાઓને
પિતાની વરસી ઉપર ભોજન કરાવ્યાં, અને મણીકુંવર સાથે દમ્પતી
ભાવલપુર ઉપડી ગયાં. જ્યાંકુંવરને લાગી આવ્યું. પણ તે વૃથા ગયું.
લાલચુ, ખાઈ જનારા ઉત્તમગવરીના માણસો “ડોશીની અક્કલ ખરી
ગઈ, સાઠે ખુદ્દિ નાડી, વિનાશ કાળે વિપરીત ખુદ્દિ.” એવા અપવાદો
આપવા લાગ્યા. અને તેમના સાહસ કર્મે પણ પોતાના ઉઠેલા રોટ-
લાએ તેમને બહુ બકાવ્યા. થોડા દહાડા બોલાયું કે એ સુ ને ચપ થઈ
ગયું. વખત પણ વીતી ગયો અને નવા જુનાં પણ થઈ ગયાં. મ-
નોહરલાલે એ મીલકત પોતાના કબજામાં લઈ લીધી. અને નામ ઉપર
ચડાવવાનું ડોશી ભરતાં સુધી મુલતવી રાખ્યું પણ નિર્ભય પણ ભા-
વલપુરવાંસી થઈ વ્યવહાર કરભારમાં પડી ગયા અને સુખી સસાર
ચાલવા માંડ્યા. જન્મભૂમીના પરમ પરાક્રમે, અદેખી આંખના દુશ્મનોની
દાઝે અને સસરાની મીલકતના વેરાઈ જતા અપવાદે મણીકુંવરને ગર્ભ
રહ્યા. અને પ્રસવમાં પુત્રી અવતરી. પણ સંતાન વગરની મણીને
ધણે વખતે પ્રડેલી ખોટમાં પૂરતી થએલી હોવાથી તે પુત્ર સમ ગ-
ણાઈ. તેનું ભવિષ્ય જોવરાવ્યું તો સુખના મળેલા લાભને તોડી ના-
ખનાર રાહુતી ચંદ્ર પર દૃષ્ટી પડવાથી દુભાગી ઠરી. મનોહરલાલ
એવા વહેમનો નહતો. પણ મણીકુંવર અને ઉત્તમગવરીએ એ ઝોછા-
પાનાં બાળકને માટે ગૃહ શાન્તિ કરાવી. ગંગા ચાર છ માસની થઈ

તેટલાં તો દેખાવી. અને શરીરે પણ એવી પુષ્ટ થઈ કે જ્ઞેનારની આંખમાં રમણ કરવા લાગી. અને વળી તેની મૃગલા જેવી આંખ અને મણીકુંવરના બાળક સંભાળવાના સ્વચ્છપણામાં ગાલપર પડતા ખાડાએ એટલી પ્રિય થઈ પડી કે લોકો તેને હર્ષથી તેડી ફરવા લાગ્યા. એથી દરેક જનોના હાથમાં રમેલી ગંગા દિવસે દિવસે ચાતુર્યતા પકડતી ગઈ ને “પુત્રના પગ પારણામાંથી પરખાય” તેમ દુરતું ભવિષ્ય આજેજ ખતાવવા લાગી.

ગંગા મ્હોટી થવા લાગી તેમ તેમ લે. કોનાં ખેંચાણ કરવા લાગી. પોતે શાળામાં ભણવા જતાં શિક્ષકની કૃપા મેળવી લખવા, ભરવામાં અને ગાવામાં પહેલે નંબરેજ રહી. આમ કરતાં ગંગા લગભગ દસ વર્ષની લગ્ન યોગ થઈ. એટલામાં ગુંજરાતી છટું ધારણ પેહેલે નંબરે પસાર કર્યું. ભાવલપુરમાં આ પ્રસંગ પ્રથમ બનવાથી હાકોરસાહેબે સાર્ ઈનામ આપ્યું. અને જનાનામાં વાત થતા મહારાણીએ તેનાં યોગ્ય વખાણ કર્યા. અને પોતે પણ ખાનગી ઈનામ આપ્યું અને દરરોજ દરબારમાં આવવાની ભલામણ કરી. તે ગંગાએ સ્વિકારી.

આ પછી ગંગા સ્કુલ છોડી ધરસંસારનું શિક્ષણ લેવા માંડી. મનોહરલાલને અત્રેજી ભણાવાનો શોખ થયો પણ મણીકુંવર આગળ કંઈ ન આવ્યું. હેવટે સંસ્કૃત શીખવવાપર વાત આવી. જેથી લાંના એક શાસ્ત્રિ પાસે વ્યાકરણ શીખવા માંડી. અને સાધારણ શ્લોકોની દીક્રા કરવા શીખી. દરમ્યાન શાસ્ત્રિ સ્વર્ગવાસ પામ્યાને શિક્ષણ અપૂર્ણ રહ્યું.

દરબારમાં ગંગા પોતાના મધુર સ્વરથી રામાયણ અને ખીજાં પુસ્તકો વાંચી પોતાના પ્રેમમાં સ્ત્રિ વર્ગોને એટલા બધાં ઉશ્કેરી દીધાં કે ગંગાવિના જરાપણ પાટલો ખસ્યો નહીં. આ વખતે ગંગાને એક ભાઈ ઉપર ખેન અવતરી. ભાઈનું નામ પોપટ હતું તો ન્હાની ખેનનું નામ આગ્રહ કરી ગંગાએ કૃશ્ના કુમારી રખાવ્યું.

ગંગા કેળવણી શિક્ષણનું જ્ઞાન પિતાની અત્રેજી રીવાજની લાગણીથી શીખી, તો ધરનું સંસાર શિક્ષણ માતા મણીકુંવરની ઉત્તમ લાગણીથી શીખી હતી તેમાં વળી દરબારોની વગસગથી એક ન્હાની ઉમરની ગંગા છતાં વિશાળ યુદ્ધિની બાળા તરીકે ગવાઈ. પણ

એટલામાં લગભગ બાર વર્ષની યુવાન ઉમર છતાં પરણવાની ઉમેદ માંજ રહી. તેથી લોકો પાછળ નિંદા કરવા લાગ્યા. ગંગા વિધાપવાદમાં બાળકપણથીજ માણસની આંખે ચઢી. પણ તેમનાં માબાપે કાઠીયા વાડી જેવા અજ્ઞાની વર્ગપર લક્ષ ન આપ્યું. “ધણીને સુજે ઢાંકણીમાં” દરબારનાં જનાનામાં સર્વે સમાન જોડાઓને ગંગા સાથ રનેહ દોરી બધાયલી હોવાથી તેમને ભરત શીખાડવા કે ગીત ગવરાવવા બહાને દરરોજ રાણીઓ તેડાવ્યા કરતાં, તેથી ગંગાના માન વધ્યા હતાં. ને “કોણ પ્રારબ્ધવાંતના હાથમાં આ રત્ન જશે,” એમ દરબારમાં તથા નયમાં એકી અવાજે એ વાત થવા માંડી હતી, એવું કથતાં ગંગા લગભગ ઉમરે પહોંચવા આવી.

કેટલાક દિવસ ગયા પછી મણીકુંવરને એકાન્ત મળતાં મનોહરલાલને ખુબ દુચકા લગાવા માંડી.

“ગંગા હવે લાયક ઉમરની થઈ, તેથી તેને વરાવવી જો”
 “ઈએ. બહુ લોકોતો માથુ હવે ફેલી ખાઈ જાયછે, બારબાર વરસની”
 “દીકરી થઈ તે શરમ છે? નાતજાતમાં જોતા નથી? મને તમે કેવડી”
 “પરણ્યા હતા ! તમને પુરૂષો ને કંઈ નહીં, પણ સ્ત્રિઓને તો રાંડો”
 “કાગડીઓ ખેસવાએ દેતી નથી. શું ભણતાં હશે તે એવડાં મોટાં”
 “થતાં હશે કે ? નવ વર્ષે પરણાવી દેવી જોઈએ, અને આ છોડી”
 “જુવાન ઉમરની થવા આવી તોએ કેકાણું નહીં, શાસ્ત્રો તો જુઓ?”
 “અત્રેજી ભણ્યા તે આવા વિચારના શું હશે ?” મણીકુંવરે રોપ ચડાવી કહ્યું.

“બાર વર્ષ પછી લગ્ન કરવા માટે સંમતિવચનો કાયદો નીકળવાની વાત થવા માંડીછે, એ તને ખબર નથી?” મનોહરલાલે જરા સ્ત્રિઓના વિચાર બાણુવા ટકોર કીધી.

“બહુ તે અત્રેજને એ છાજે ? કોણ એવો હિંદુ નીકળશે કે એમાં હા પાડે ?”

“અરે વળી એમ બોલાયછે કે રત્ન પ્રાપ્ત થયા પછી સાસરે મોકલવી તેમ પણ કહેછે ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર વાંચ્યું તો ખરું કેતી ?”

“એસો એસો છાપાવાળાને પણ બીજો ધંધો નથી. તે એવું

એવું ગાંડુ બક્યા કરેછે. જીવોને એક વખતમાં આવ્યું કે પેલો છવી-
શ મણની શાંકળ ડોકમાં ધાલેલો બાવો મરી ગયો, ને ફરીતો સુરત-
માં જવતો નીકળ્યો. એજ છાપાં. કાલ તો કહેશે નાત મુકીને પર-
નાતમાં વરો ! જો વાત લાવ્યા તે !”

“હા, વળી મુંબાઇમાં કેટલાક પારસી અંગ્રેજ મડો પડ્યા
કેની ! ને એક મરાઠી. છોકરી એક પારસીની સાથે પરણવા માગેછે.”

“એવા આમગપાટા સાંભળી તમે પણ તમારી દીકરીનું એવું
કરાવવા બેસાજો કેમ ? વાહરે વાહ ! વિદ્યા ભણ્યા તે આવાં સારાં
કામ કરવા કે ! બહુ લોકો કહેછે કે અંગ્રેજ ભણવુંજ નહીં, આ-
જથી તમે આવો મત બાંધોજો, તો ઘરમાં યુવાન છોકરીઓને પછી
કેની હાલતે જેવા માગેજો ! પારસીઓને અંગ્રેજોના જીવો વખા-
ણ છાપાવાળા કરેછે તે ! એ ન જોઈએ. હા પછી તમે જાણો. એક
હજી રવડેછે ને ખીજ પણ મોટી થવા આવીછે. તેનું કાણું શું થશે !
જ્યાં જાજે ત્યાં જાજે, સોનાની કટારી ભેટમાં બંધાય, કંઈ પેટમાં
ન મરાય.

“વારૂ કીકે મારી ધ્યાનમાં એકછે.”

“હા, જલદી કરી દો.”

તુરત વેળાતો ધીરત દધ સમાધાન કીધું. અને નિર્ધન પણ
લાયક શીખવા. વરની તપાસમાં મનોહરલાલ પડ્યો.

અંગ્રેજ રીવાજના મનોહરલાલે આટલી ઉંમર સુધી પુત્રીને કુ-
વારી રાખવાનું મુખ્ય કારણ કોઈ ગરીબ પણ શીખેલાને હોંશીયાર
વર સાથે લગ્ન કરવાનું હતું. ને તે અંગ્રેજ વિદ્યાનો પ્રભાવ હતો.
પણ માણસ ધારે શું ? ને પાછળ બને શું ?

आप ईच्छा समोनास्ति, दैवेच्छा परवर्तीतं

राजकन्या पतिद्वारे, ब्राह्मणो भल्लूभक्षणः ॥

“प्रस्ताविक साहित्य”

૧-રજપૂત લોકો, દરબારી નોકરો કેડે એવું વીટછે તેને ભેટ
કહેછે.

ગંગા દરબારમાં હવે તો સ્નેહ થવાથી દરરોજ જવા લાગી. ત્યાં નવુંજ કૌતુક અન્યું. અને કેળવણીનો પ્રભાવ જણાયો. દરબારમાં એક વખત મી. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક નામના પ્રખ્યાત નાગર ગૃહસ્થનું બતાવેલું “શકુન્તલા” વાંચવામાં આવ્યું. તે ત્યાંથી પ્રેમની અસર ગંગાના હૃદયમાં પેડી. એ અસરમાં સરખે સરખામાં હાશ્ય થવા માંડ્યું.

“ગંગાબાઈ! તમે કોને પસંદ કરી પ્રેમ આપશો! શકુન્તલાના રૂપ ઉપર દુષ્યંત મોહિત થયાં, તો તમારી વિદ્યા ઉપર કોઈ નહીં મોહી પડશે? તમારી જોડ કોઈ છે?” દરબારનાં કુંવરી બોલ્યાં—

“આપણા કુંવરના માસ્તર રસિકચંદ્ર એમની જોડી છે? દાંશીએ યાદ આપી?”

“હા, તેતો મુંબાઈની એલરીન્સ્ટોન કોલેજ છોડી હમણાં આવ્યાછે. અને હવે તો ડાક્ટરનો અભ્યાસ કરેછે. એમ કુંવર કહેતા હતા. થોડા વખતમાંજ ફરીને મુંબાઈ પરિક્ષા દેવા જનાર છે.

“અનાથ જેવા ગરીબને ગંગાબાઈ પસંદ કરે કે?” દાંસી એ ડાઢમાંથી કહ્યું.

“પૈસાદારના પુત્રો હમણે મુર્ખ હોય છે. કેમકે જેનાપર વિપત્તિનાં વાદળો ફર્યા નથી. તેને દુનિયાનો અનુભવ હોતો નથી. એ માણસો દુઃખ વેળા બહુ ગભરાયછે પણ રસિક જેવા માર્ગ શોધી લેછે.

“નસીબ હશે ત્યાં થશે.” શરમાએલે એહેરે ગંગા બોલી.

એ વાત વીસારે પડી. વાંચવું પુરું થયું, અને ગંગા ઘેર ગઈ, પણ “દાંશીએ કરેલી વાતનું કેમ નકી થાય” એ વિચારમાં રાત્રે જીવ ન આવી. રસિકપર પ્રિતી લાગતી હતી તેમાં વધી. રાત્રિએ વાત મહેલમાં થવા માંડી. “ગંગાને રસીકનું જોડું ઠીક થાય” એવો શબ્દ કુંવરના કાનમાં ગયો, ને બીજે દિવસે રસિક માસ્તરને તે વાત કરી, રસિકે આગ્રહ બતાવ્યો, કુંમારે રાત્રે તે વાત માંજીને કહી. માંજીએ ઠાકોરને કહી, ઠાકોરે ધ્યાનમાં વાત રાખી પ્રસંગ આવતાં મનોહરલાલને કાને નાંખી. “રસિક નિરાધાર છતાં વિદ્વાન છે, અને તેને યોગ્ય જોડું ગંગા ગણાયછે. તો તેને ગોઠવી આપતાં બંનેનો સંસાર સુધરે અને રસિક નાંતતન્નમાં વગવાળો થાય.” આવી ઠાકોરસાહેબની

ઇન્છા અને રસિકપર કૃપા હતી. ધણું દિવસને અંતરે દરબારમાં રસીક કુમારને શિક્ષણ આપતાં બપોરના ત્રણ વાગ્યા, એટલે કુમાર ત્યાં પીવા ઉઠ્યા ને રસિક એકસો પોતાના શિક્ષણખાનામાં બેઠો. તેવામાં એકાએક ત્યાંથીજ જનાનખાનામાં જવા ગંગા નીકળી. એટલે બન્નેની અન્યોન્ય દ્રષ્ટી થઇ, નેત્ર ફરક્યાં, પ્રેમ ઉભરાયો, “અને બન્ને વચ્ચે એમ થયું કે “ક્યારે લગ્ન નકી થાય” ગંગા દરબારમાં ગઈ ત્યારથી ઉધરતાં બાળકોનો અનુપમ પ્રેમ કુદરતી દૃઢ થવા લાગ્યો. અને સદ્ભાગ્યે મનોહરલાલે દરબારની ઇતેજરીથી લગ્ન કબુલ કર્યું. બન્નેની ઉમેદ પાર પડી. ને રસિક ગંગાનાં વેવીશાળ ગોઠવાઈ ગયાં. લગ્નગ એ વાતને ધણો વખત વીતી ગયો.

એક દિવસ જન્માષ્ટમીનો તહેવાર હોવાથી ગંગાને તેમની નાણુંદને બોલાવવા આવી દર્શનની ઉતાવળ હોવાથી ગંગા હર્ષભેર ઘરમાં આવતાં નણુંદ તો બહાર ગયાં હતાં પણ એ કુદરતે બન્ને જોડાંને એકાંતમાં વાત કરવાનો વખત મળ્યો. જેની ગંગાએ પ્રવેશ કર્યો કે અકસ્માત રસિક સામે ભેટી ગયો. ગંગા શરમાઈ, લાજ કહાડી દુર ઉભી રહી, રસિક કંપ્યો, ગંગા ગભરાણી. બન્ને નીચાં જોઈ રહ્યાં. ધણો વખત આરસપહાણના પૂતળા પેઠે ઉભાં થઈ રહ્યાં. ઉભયથી ન બોલાયું. અંતે કંઈ કારણ કાઢી રસિક લાજનો છેડો પકડી બોલ્યો—

“દરબારમાં રાજમાતાને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યાં છે?”

લાજ છોડી નહીં.

“એકાંતમાં શરમ નહીં જોઈએ. તમારો ગુર્જર^૧ રીવાજ રાજો. કાઠીઆવાડ અજ્ઞાન દેશ છે. શું કદી સ્વદેશ છોડ્યો તો સુધરતો પ્રસંગ પણ છોડી દેવો જોઈએ? ગંગાથી મર્યાદા મુકી ન બોલાયું.

રસીકે પાલવ બેચ્યો.

ગંગા હસી પડી.

રસિકે છેડો મુંકી દીધો.

૧ ગુજરાતમાં નાગર સ્ત્રી વર્ગને લાજ કહાડવાનો રીવાજ નથી, પણ કાઠીઆવાડમાં સદાજે કેકાણે પરંપરાથી કાયમ ચાલે છે,

“મને જવાદો, હું જઈશ.” પાંજરામાં સપડાયેલી મેનાનો મધુર પણ તીવ્ર ને ગંભીર સ્વર બહાર આવી જેમ કોને અથડાય, તેમ ગંગાનો અવાજ સંભળાયો.

ગંગા ચાલવા માંડી.

રસિકે આગળી પકડી.

“કોઈ આવી જશે.”

“નિર્ભય રહેવું, કોઈ નથી.”

“મોટાં બહેનને મળવુંછે.” હિમ્મતથી ફરીવાર અનિવાર્ય પ્રેમની ભરેલી પણ મર્યાદાથી દિગ્બંધ થએલી ગંગા બોલી.

રસિકે સજડ આંગળી દબાવી. છુટી શકવા ન દીધી.

“જે; જે, બહેન આવેછે, હો !” આખરે નવી યુક્તિ કરી.

રસિકે ભયમાં આંગળી મુકી દીધી. ગંગા હસતી ચાલી ગઈ, મસ્કરીમાં પતિને ઠગ્યા, એ મુગ્ધ બાળાના મનમાં કંઈ ન વસ્યું.

રસિક તેમની તર્ક શક્તિ પર આફરીન થયો, થોડી વાર બહાર જતાં મુધી સન્મુખ જોઈ રહ્યો. હૃદયમાં મેઘનાં હર્ષ બિંદુ પડ્યાં, ભાગ્યનો ઉદય થયો માન્યો. ને પોતાને આવું અમુલ્ય રત્ન સાંપડવા માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો.

ગંગાને બહાર નીકળતાં નણુંદ મળી. તે વાટ જોતાં તૈયાર હતાં. ને તેજ માટે બહાર ફરતાં હતાં, તેથી બન્ને સાથે ચાલી ગયાં. રસિકે આજંથી નવો રસ ખીવો શરૂ કર્યો. અને વખત એ વખત ખાનગી ભેટ લેવાને પણ ન ચુક્યો. નાની વય છતાં સમજીને વિદ્યાવાન જોડાને પ્રેમે એવાં દિગ્બંધ કરી દીધાં, કે છુટાં પડવાની વખતે બહુ લાગી આવ્યા શિવાય રહે નહીં. “ગુર્જર કુટુંબમાં નહોનપણુંથી આવું કૌતક જાહેરમાં આવવાથી નિંદાપાત્ર થવાશે,” તેની કૌશલ્ય જોડાંએ બહુ સંભાળ રાખી હતી.

પ્રથમ તો રસિકસુદરીને ભયંકર લાગ્યું, પણ પછી વખત વીતી ગયો, ને મર્યાદા મૂકાઈ ગઈ, ત્યારે ભય જતો રહ્યો. અને આ જોડાના પ્રેમનો અંક અહીંથીજ શરૂ થતાં પત્ર લેખન પણ થવા માંડ્યાં. બન્નેના અન્યોન્ય પ્રેમે ખાનગી પત્રથી એટલી હદ આણી

મુકી કે “ક્યારે લગ્ન થાય?” રસિક પોતાના પત્રમાં પ્રેમના અગણીત અંગ્રેજ દાખલા આપી સ્નેહને ઉસ્કેરતો, તો મુગ્ધ બાળા શાસ્ત્રો માં-હેલાં દૃષ્ટાંત આપી, તેમના પ્રેમને વારતી. એમ થોડા દિવસ ચાલ્યું, એટલામાં રસિકચંદ્રને મુંઝાઈ જવું પડ્યું. પણ અનિવાર્ય પ્રેમની મારેલી તરણ મુંઝરીનો એથી અપરંપાર તણમણાટ વધ્યો. અને સાંથી પણ બીજા મારફત પત્ર વ્યવહાર ચાલુ કર્યો. યૌવન મદમાં મદાંધ થયેલી બાળા માટે નાગરી નાતે એકી અવાજે ચર્ચા ઉઠાવી. પણ તે ઉપર ગંગાના ભાગ્યારતે મનોહરલાલ જેવા સુધરેલા વિચારશીલ બાપે કંઈ પણ લક્ષ ન આપ્યું.

એવા સ્વપ્નમાં ફેટલાક દિવસ વીતી ગયા. અને એટલામાં પરિક્ષા થવા માંડી, અને પોતે સફળ થયો. એ પણ ગંગાને પત્ર-દ્વારા આનંદમાં વધારો થયો.

મનોહરલાલ ભાવલપુરમાં આવી સુખી થયો. અને દરબારમાં લાગવગ સારી થવાથી પોતાના બાઈ વેણીલાલને તેડાવી સર-કારી નોકરીમાં દાખલ કરી દીધો. પણ એટલામાં તો મણીગવરીને એકાએક કોલેરો થઈ આવવાથી થોડાજ અરસામાં તેમને ભોગ થઈ, અને સુખમાં સજો આવી પેટો. પણ ગંગાએ એ અવસર પિ-તાને જણાવ્યા ન દીધો, નહાનાં ભાંડુંઓને સંભાળવાનું કામ તથા ધ-રનું સર્વ કામ પોતે ઉપાડી લીધું. તોપણ ફેટલીએક વ્યાધીએ મનો-હરલાલના અંગમાં ધર કીધું. ને વારોવાર એક માસને અન્તરે તે-મણે પણ દેહ છોડ્યો. આથી ગંગા તથા તેમનાં ભાંડું સર્વ નિરા-ધાર થઈ પડ્યાં. ગંગા બહુ વ્યાધીચરત થઈ ગઈ. કોઈ ઉપાય ન રહ્યો. બાળકપણમાંથી આવાં કષ્ટો પડવા માંડ્યાં. અને અંતે પુણ્ય દ્રવ્યે કાકાને શરણ થવું પડ્યું. કાકી બહુ કલાંક હતી, તોપણ મા-તાને તુલ્યે તેને ગણવી પડી. ને “બીલાડી હાંટ લે ગઈ ? હાંછ હાં.” તેમ તેની મરણ મુજબ બલવું પડ્યું.

લાડમાં ઉછરેલાં છોકરાં પરાધીન પડ્યાં. વેણીલાલ સઘળા દ્ર-વ્યનો માલેક થઈ ગયો. પોપટ હજી અણુસમજી હતો, મનોહરલાલ ને મણીકુંવરનાં મરણ એવાં આકસ્મિક થયાં કે બાળકોને પૈસા ટકા

તથા બીજી લગ્નામણી આપવાનો વખત આવ્યોજ નહીં. આથી વેણીલાલ ને ફર કક્કશા ફાવી. અને તેમનાં માઆપો સાથે ચાલેલી ખટપટનું વેર આ બાળકો ઉપર લેવા મંડ્યાં.

“કાળીયા સાથે ઘોળીઓ ખાંધે, તો વાન નહીં પણ સાત આવે” એ મુજબ કક્કશાની અસર વેણીલાલને થઈ. ને તેથી બાળકોને સતાવવા માંડ્યાં. સંતાન વગરની પોતે હોવાથી સ્ત્રી કહેવત મુજબ “બીજાનાં સંતાનને સંતાપે તો પોતાને થાય” એમ બાળી આ બાળકો ઉપર કાકી જીલમ વરતાવવા માંડી. ને કંઈ કંઈ બહાને વેણીલાલના કાન ભભેરી તેને મોઢે પણ કડવાં વેણુ કહેરાવા માંડી. ને તે પણ લાડમાં ઉછેરેલાં બાળકો નીરૂપાયે સહન કરવા માંડ્યાં.

ગંગાના રસિક સાથે થએલા વિચારો^૧ વેણીલાલની સમન્તી ન પૂછાઈ, તેની દાઢ કાઢવા, બેઠે ફક્ત પોતાને દુઃખી હાલતમાંથી બચાવી સુખી કરી આટલે હોદ્દે ચડાવ્યો, એટલુંજ નહીં પણ મનોહરલાલની સર્વ મીલકતનો પોતે ધણી થયો, છતાં તેનો ઉપકાર માનવા બદલે મરેલા જીવન ઉપર અદેખાઈની આંખે બેઠ, નિર્દોષ બીચારી બાળકોની પણ દયા ન ખાઈ, પૈસાના લોભે, નિર્ધનાવસ્થા નીહાળેલી તેના પ્રભાવે, અને કક્કશા નારીના દુષ્ટ બોધથી નીચ પગલું ભરી ગંગાનાં રસિક સાથના લગ્ન તોડાવી, તેને વેચી દુઃખના ખાડામાં નાખવા તત્પર થયો.

રસિકને ગંગાના માઆપના આકર્ષિત મરણની અને તેમની ખરાબ સ્થિતિની ખબર પડતા, ગંગા પર ખાંનગી ને વેણીલાલ પર પ્રગટ દીવાસા પત્ર લખ્યો. પછી પરિક્ષાના કામમાં પડતાં તેમનાથી ગંગાની ખબર ન લેવાઈ, એટલે કેટલાક દિવસ પછી ગંગાએ ઠગકાનો છેલો પત્ર લખ્યો. અને કુદરતી પ્રેમપ્રાસનો તે છેલ્લોજ પત્ર લખાયો. રસિકે જ્યાં તેનો મુઆઈથી જવાબ લખ્યો, તે અગાઉ તો ગંગાના લગ્ન બીજે ઠેકાણે ગોઠવાઈ ગયાં.

ગંગા તથા રસિકના કમનશીબે દરબાર પણ તાવની બીમારીથી

૧ ગુર્જર નાગરોમાં વીવાહ બદલે વિચા બોલાય છે. ૨ પેહેલા પ્રકરણમાં રસિકને થયેલ સ્વપ્નઅંકનો ખુલાસો આહીથી થાય છે.

દેવલોક થયા. તેથી રસિકને વિલાપત જઈ એન. ડી. ની ડીગરી મેળવવાની આશામાં તેા નિષ્ફળ થયો, પણ ગંગાના સુખમાં પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો. એ દરબારની દિલગીરીનો સાલ વેણીલાલ લઈ રસિકચંદ્રની બીન ખચરે ગંગાને બીજે સ્થળે ગોઠવી દીધી. નહીં દાદ કે નહીં ફરિયાદ.

દેવળપુરમાં પ્રાણુલાલ નામના શુકલ ખાનદાનના વડા પુત્ર કિશોરલાલને સંતાન નહોતાથી પૈસાના મદમાં એક ઉપર બીજી આશુવાતો શોખ થયો. આ કિશોર લુચ્ચો, દગલખાન, હીચકારો ને ખૂની જેવો હતો. પણ જાતે શોખીન ને હાથનો છુટો હોવાથી લોકો ડાબાતા. આ કિશોરે ઉડતી વાત સાંભળતાં ગંગાની માગણી કરી. કોંઈક નાગરી નાતમાં એક મળવીજ દુર્લભ છે, તે છતાં નવલ સંપત્તીના દુર્દૈવેજ તેને સુચવ્યું. ને વેર અંધારું. ગંગાની કેટલીક તારીફથી નિર્લજ કિશોર ભાવલપુર ગયો. ત્યાં પણ કપટખાજ રચી. ગંગાને બીજા મારફતે તેના સગાને ત્યાં તેડાવી. પોતાથી તો ન પુછાયું, પણ જાતે છુપો જોઈ રહી એક સ્ત્રિને ઝોટે કહેવરાવ્યું.

“એક સુંદર અલખેલો વર આવ્યો છે.”

“તે શું? તમારી છોકરીને વરાવો છો, એમકે?” નિર્દોષ ગંગા તેા અસમજમાં બોલી. પણ પૂછનારને વાત ગંભીર લાગી.

“ના, ના. ત્હારા માટે હતો—

“અસ કરો. ત્હારા માટે શું? હું તો યુકું તેમ પણ નથી. ખચરદાર એવી વાત કહી તો. હીચકારો લજવાતો નહીં હશે, કે એ વરાયલી છે તેને કેમ પુછાય? અને તમે શરમાતાં નથી, કે વરેલી છોકરીને માટે આવું કેમ બોલું? એક ચોકસ થવા બેસેલ પ્રમદાને તેમના ધારેલ પતિ માટે જે કંઈ અયોગ્ય બોલ બોલવો, તે માણસ ખચરખર પોતાનો તોલ ગોછો કરવા સાથે હેવાનીયતનું કામ કરે છે. આમ હતું, તો મને બોલાવવી નહીં હતી. જાઓ? જાઓ?” ગંગા રસિકના પ્રેમાકર્ષથી કંટાક્ષ વચને બોલી.

“પણ તારા કાંકાની મરજી હશે, તો તેમાં તારું કશું ગાલાપણ આવશે કે?”

“મહારી મરજી ન હશે તો પછી તેનું પણ ચાલશે કે?”

“હીકછે, સારે આખજે સ્વાદ.”

“એમ કહેવાથી હું હા પાડવાની હતી કે? ખાંડ ખાઓ, ખાંડ. મનમાં મોતીના ચોક પુરો તેજ. માફ તો ખાસકું પણ ન આપે.”

રીસ ચડાવી ગંગા ચાલી ગઈ, કિશોરને ક્રોધ આચ્યો. તોપણ તેમના મનહર મુખડામાંથી તીરના ભાલા જેવા તડોતડ તીવ્ર પણ મિઠાશ ભરેલા બોલો ફડવાથી તે વધારે આશક થયો.

“એમનો કાકો વેણિલાત્ર જે પૈસાનો ઘણો લોભીછે. અને રસિક સાથે ગંગાને પરણાવવામાં તેનો વીરધ મતલ્લે. તેથી પૈસાદીકની લાલચ આપશું તો આપણું કામ સફળ થયા વિના રહેશે નહીં.” એમ વિચારી ઘેર જઈને પણ તજવીજ કરી ગંગાને પરણવી. એમ વિચાર ધાર્યો. અને પોતે દેવળપુર ગોપડી ગયો.

તજવીજ દરમિયાન તેમના ન્હાનામાઈ નવલશંકરની વહુનું એકાએક મરણ થયું. અને તે જગ્યા ખાલી પડતાં કિશોરલાલ બદલે નવલશંકરની માગણી થઈ. જે બાળકોની હૈયાતી છતાં પૈસાથી તો નહીં, પણ આખરમાં પૈસાદાર કહેવાતો હોવાથી અને લોકોની ઉશ્કેરણીએ થીજી નવલ સ્ત્રી પરણવાનો નવલને શેષ થયો. એટલુંજ નહીં, પણ હજી ન્હાનાં બાળકોને સંભાળવાં, અને વૃદ્ધ ગાત્રિકની જુદાવસ્થા સાચવવી, તથા વ્યાપાર કામનો એકલાપર આવી પડેલો બોળે ઉઠાવવો, એ કામમાં ઘરસંસારના કામ સાફ અવશ્ય ખપ લાગ્યો. તેથીલગ્નની ધચ્છાકરી. અને એ ધચ્છા નવલ તથા ગંગાના અસ્તોદયેન પાર પડી. લાલચુ વેણીશંકરે કુટુંબની મ્હોટાઈ તો જોઈ, પણ સાચે પૈસાનો પણ માર માર્યો. નવલશંકરે પણ યોગ્ય ઉમરની કન્યા મળતી જોઈ, કંઈ દરકાર ન કરી, પ્રેરતા પૈસા આપ્યા. એ ખર્ચ બહોળા વ્યાપાર કારભારમાં ન જણાયો. પણ પાછળ લાગ્યો. “નવલમાં સઘળી કુનેહો છે.” તેથી ઉત્તમ ગણ્યો. પણ પૈસાની સ્વાર્થ આંખે જોનાર વેણીશંકરને નિર્દોષ ગંગાને લાયક વર નથી,” એ ન તપાસ્યું. જેનું ઊંધું પરિણામ આવવા બેઠું. અને અનાથ બાળાની પરચ્છાએ રસિકને રડતો કરી, ગંગાને વિયોગ દુખમાં નાંખી અવજે મા ડું ઉતારી. ક્રોધએ

સંભાળ ન લીધી. મરી ગએલ માયાપ, સાથે દરબારની એથ તૂટી જતાં
 યન્તેનાં ભાગ્ય ધુટ્યાં. અને ભવિષ્યમાં થએલ જોડાં જૂદાં પડ્યાં. લગ્ન-
 ની પણ તૈયારી થઈ ગઈ. વેણીલાલે કરેલ છાની ગોઠવણની ગંગાને
 છેવટેજ ખચર પડી. તેણે રસિકચંદ્ર પર પત્ર લખ્યો, ત્યાંથી પણ
 મદદ ન મળી. રાજ્ય દરબારમાં મહારાજના મરણની દીલગીરીમાં
 કોઈએ ન સાંભળ્યું. અન્તે આત્મઘાત કરવા નાબુક કોમળ અને મુગ્ધ
 બાળાએ કોશેશ કરી, તેમાં પણ નિષ્ફળ નીવડી.

પરેચ્છા થકી રૂકમણીને વરાવા; કરી રૂકમયે સુકિત ભારી ફસાવા.
 શિશુબાળ ભગ્ની પતી નક્કિ થાપ્યો; છતાં કૃશ આર્થ વરી હાથ થાપ્યો.
 હતી કૃશની સાલ જો કે સતીને; પડી પાર ભિન્નદ સારી ગતીએ.

બની બાળ લાચાર ગંગા બિચારી, કરી આખરે એજ કોશશકારી.
 દેશોમાં જાહેર વાત થઈ ગઈ, યોગ દિવસની મુદતમાં યન્તેનાં
 લક્ષ થઈ ગયાં. અને ભાંડુએને રડતાં કરી, સ્વદેશ ભૂમિને છેલ્લાં
 પ્રણામ કરી, માયાપગૃહનો છેલ્લો પ્રેમ અશ્રુથી છોડી, નિર્દોષ બાળા
 ગંગા ચાલી. અને એક મનોહર સ્થળની મેના દારણ વનના વૃક્ષ-
 રૂપી પીંજરામાં પુરાઈ ગઈ.

ગંગા હજુ સાસરવાસમાં ગઈ તો ન હતી, બલકે તેનો લક્ષ
 સંયોગ નક્કી થવાનો વખત સ્વપ્નમાં પણ ન હતો, તે દરમ્યાન તો તેના
 વિષે, અર્થાત્ નવલશંકરની નવી આવનાર સ્ત્રિ વિષે અનેક લોકા-
 પંવાદ ચાલી રહ્યા હતા.

“હીકરાંનું વાસણ વાપરતાં સાઈ નીવડે ત્યારે ખઈ” એમ કહે-
 નાર દેશી લોકોમાં સાવિત્રી ગુજરી ગયાં, અને “બાળકોને નવીના હા
 થમાં રહેવું પડશે” કહેવાયું. એટલે તો તરેહવાર જાતતું બોલાવા
 માંડ્યું કોઈએ કંઈ, તો કોઈએ કંઈ, એમ અનેક જાતની લોક
 કહેણી ચાલી. અને બાળકો પણ પોતાની સાવકી માતાનાં સંકટ
 માટે લોકોની ઉશ્કેરીણીથી લક્ષ અગાઉજ ખીલવા લાગ્યાં. અને
 મુંઝાઈમાં કમાતા ધણીઓની કમાઈથી ઘેર બેસી મદતના મળીદા
 ખાતાર રંડાઓ પેલી કહેવત મુજબ “નવરાં બેડાં નખ્યોદ વાળે
 (An idle Person in the devil play Fellow “કહેવત-
 માળા” તેમ બાળકો વધારે વધારે ઉશ્કેરાવા લાંઘ્યાં. અને તેથી અન્તે

બાળકો એકાન્તમાં મુજબ લાગ્યાં. “આપા આપણને મારશે, ને સાવકી માનાં સંકટ નહીં જ ખમાય” આવી દીલગીરી વિચારી એક મતનાં સમજણાં ભાંડુઓ એક દિવસ તો એકાન્તમાં રમતાં રમતાં એક ખીજાં વાત કરવાં મંજ્યાં.

“ભાઈ? આપા નવી વહુ લાવશે, સારે બધાં કહેછે, તેમ હમણાં છે, તેવી પ્રિતી આપણને બતાવશે?” મંકુ ઝોસીયાળી થતી બોલી.

“હા, બહેન. કાં નહીં બોલાવે?” સમજી ને શાણો ઈંદુ બહેનને ધીરજ દેતો બોલ્યો.

“પરાધ જણી શું બતાવે? જોતો નથી આપણાં મામાના લઘુની દશા?” લોકોના કહેણથી કંટાળેલી બાળાએ મોં મલકાવી કહ્યું.

“તું શું ગાંડી છે, મંકુ? તે પરાધ છે, પણ આપા તો પરાયા નથી કેની?”

“ત્યારે લઘુભાઈને પિત્રાઈ મામા પરાયા છે, નહીં? પગમાં બજે છે ને લંકાં ક્યાં બોલાવે છે. પિત્રાઈ પ્રભાશંકર કાંકાનું પણ જોની?”

“તે કાચા કાનના છે એટલું જ બોલ્યું.”

“ને આપા?”

“તે તેવા નથી,”

“નવી આવી કે મંડળ ફર્યું. મરી ગયેલી આપણી માતાને મારી હતી, તે તને યાદ નથી? વગર કારણે ફજાયા કાકીએ ભંભેયાં, ને વચ્ચે માઈ પણ કાંડું બેઠવી નાંખ્યું હતું. તે જો જીવતાં જ એમ કરતા હતા, તો હવે આપણું કોણ? નવી અદેખાઈ કરી ભંભેરે તો આપણે નહીં મારે શું?”

“હું સમજાવીશ.”

“નવલમાતાનું સમજાવ્યું જેટલું માને, તેટલું માઈ ને તાઈ બંને કે? ગઈ કાલે તું રાસમાળામાંથી જગદેવ પરમારની વાત વાંચતો હતો, તેમાં ઉદાહરણે વાંચેલીનું માન્યું, તેટલું જગદેવનું બંને?”

“ઘેલી થશે ઘેલી, મોટી મા છે કે નહીં?”

“તે જીવી જીવીને કેટલું જીવશે? છે ત્યાં સુધી પછી?”

“તું સાસરે, ને હું પ્રદેશ.”

“તું પરદેશ જઈ સઘળું વીસારીશ. ને મારાં સાસરાં કંદેરા?”

નીકળ્યાં, તો પછી હું કોના આધારે રહીશ? હમણાં તો તું હશે ત્યાં સુધી તારા આધારે એ દુઃખ વિસારીશ. પણ પછી માંડે કોણ?” નીમાણી થતી મંકુ કહેવા લાગી.

“ગાંડી રે ગાંડી, તારો ઈશ્વરે બેઢી નથી? શું? હું પ્રદેશ જ-દેશ તે તારી સાંભળ નહીં લજી? માયાપ એવાં થશે, એમ તું ધારેછે? ને ધારે તો પણ તેમને લોક લાજ વહાલી નહીં હોય? ને તેમ ન હશે તો હું નીકળી ગયો છું કે તારી ખબર લેવાને વીસરાળ થઈ?”

“ત્યારે આપા છાના મારશે તો?”

“તો તેની ફજેતી કરશું. જો કંઈ ઉપાય નહીં રહે, અને તને તારાં સાસરાં તરફતું દુઃખજ થશે, તો પછી તારા વરને હું પ્રદેશ જઈ કંઈ બદાને ત્યાંજ તેડાવી લઈશ, એટલે તું પણ મારી પાસેજ રહેજે. બસ? હવેતો લીક!”

“પણ ભાઈ? એ બધું બોલવામાંજ રહેશે. આંગળીથી નખ વેગળાં તેટલા વેગળા. મોટાં માછ એની વાર્તા કહેછે, તે સાંભળી છે? મનેતો સાંભળી બહુજ રડતું આવેછે. અરેરે! મા વખરનાં બાળકોની આવી દશા! તું કહેછે કે મોટી મા હોયતો કોઈ નહીં કહે, પણ આપા નવીમાં આંધળા થયા હોયતો કંઈ ન ચાલે, ચાલ. માછ પાસે પેલા કંડુક ને કેશરી” ની રસીલી વાર્તા કરાવું, મારી નીશાળનો કવિતો એતું નાટક પણ છાવનાર છે, એમ છોકરાંએ વાત કરતાં હતાં.

કંડુક-કેશરી—વિજયપુરના કણ્ઠસિંહ રાજાને વસંતસેના નામની રૂપવંતીને સદ્ગુણી સ્ત્રી તથા કંડુક ને કેશરી જેવાં કુમાર, કુમારી છતાં નવી રાણીના મોહથી એક કુવરીને પરણ્યો, પણ તે એવી સરતે કે “નવીના કુમારને ગાદી આપવી અને જુની રાણીને તથા કુમારને જુદાં કરી વર્ષાશન દેવું.” રાજાએ મોહાવેશમાં કબુલ કર્યું. અને વડીલોપાછળ મિલકતછે. તેવું કરું ભાન રાખ્યું નહીં. થોડા વરસે નવીને કુમાર અવતર્યો. અને ઉમર લાયક થયો, ત્યારે નવીએ રાજ્યાભિષેકની માગણી કરી, ત્યારે અસલ દસ્તાવેજ યાદ આવ્યા. તો પણ રેસીડેન્ટને લાલચ આપી નવીના કુમારને ગાદી આપવા હિમ્મત કરી. પણ તેના પ્રધાને એ દસ્તાવેજે જુની રાણી વસંતસેનાના કમળમાં આપેલા જણાયા, એથી મનમાંજ સમજી પ્રધાન-

“હા, ચાલ, જોડા” એમ મંકુને ખીજી રીતે ધ્યાન સુકાવવા માટે ડોશી પાસે લઈ પોતે પણ પાસે બેસી વાર્તા કરાવતો. ને શાન્તિ દેતો.

“સંવિતાગવરી વાર્તા પુરી કરી કહેતાંકે” છેકરાં ? આપ્રમાણે જો નવી વહુ કરશે, તો પણ મહારાં ઈંદુ અને મંકુ આવાં વિજયી થસે?” એથી બન્ને ભાડુઓ હતાં પણ એવું હસવું તો થોડો વખતજ રહ્યું. અને તેઓને ખરેખર કુદરતી પ્રેમજનક હાસ્ય એવું પેદા થયું કે મરેલી મા પણ વિસારે પડી ગઈ.

ને કંઈ જહાને જહારગામ વસુલાત અને પ્રજા તપોસવા મોકલી જુની રાણીને સમગ્રની દસ્તાવેજ કઢાવી લીધા. દરમ્યાન પ્રધાન રજવાડામાં વાંધો પડવાથી નગ્રમાં આવી ચડ્યો, અને એ વાતની ખબર પડી. તેથી રાજાને કષ્ટો આપ્યો. રાજાએ ધીરજ દીધી. અને એ વાત સાંજ સુસ્તવી રહી. નવલરાણી કલહપ્રિયાને રાજાએ લાચારી બતાવી. ત્યારે કલહે ખાનગી જુનીરાણી તથા બાળકોને કોઈ તદખીરે દેશપાર કરાવાની કોશેસ કરવા માંડી. એટલામાં અનાયાસે એક વખત કંકુક અને કેશરીના કુલના ટંટામાં કંકુક નવી રાણીના બગીચામાં આવી ચડ્યો અને સાં સપડ્યો. કલહે ઈંદ્રસેન કુમાર સાથે દુધ પાવા ગોડવણ કરી. પણ કુદરતના કોપે જે પાલામાં ઝેર નાખ્યું તે તેનાજ કુમારે પીધું. એ ભાન ઝેરહાજરીમાં દાસીને પણ ન રહ્યું. અને બન્ને કુમારો ત્યાંથી જુની રાણી વસંતસેનાના મેહેલમાં રમવા ચાલી ગયા. સાં ઈંદ્રસેનને ઝેર એકાએક ચડ્યું, અને બેભાન થઈ ગયો.

આ વાતની રાજાને ખબર પડી. ડાકટર પાસે ઝેર તો કઢાવ્યું. પણ તહોમતદાર તરીકે વસંતસેનાને કેદ કરી તે ઉપર એજન્સી ડોટ્ટમાં કામ ચલાવ્યું. તેમાં તેને દેશનિકાલની સજા થઈ, ત્યારે તેનાં બે બાળકો તે રાજાએ કપ્પળમાં રાખ્યાં. અને વસંતસેનાને બ્રિટીશ સરકારને તાબે કેદી તરીકે રાજાએ કરી. નિર્દોષ રાણી ગઈ. બાળકો તે દિવસથી નવી રાણીના હાથમાં ઝુરવા લાગ્યાં. એથી કલહને સંતોષ થયો નહીં. તેને જે મુખ્ય અડચણ હતી, તે એકે “પાટવી કુંવર છતાં વડીલોપાછત મીઠકતપર રાજાનું સ્વતંત્ર ચલાણ ચાલે નહીં. તેથી પોતાના કુંવરને ગાદીએ બેસાડી ન શકે. આ માટે અને બાળકોનું શાસન કરાવવું.” એવી યુક્તિથી જનતાખાનાના નાયકને લાલચ આપી, અને યોગીના વેશે રાજાને બે બાળકોનો ભોગ આપવા સુચના કરવી. એ નાયકે કબુલ કર્યું. એ સમયે નેકવંત રાજા અનિતીમાં ગરકાવ થયેલો હોવાથી રાજ્યમાં વર્ષાદની તાણ, અનાજનો નાશ, પાણીની ખૂમ, ચોર લુટારા ભીલનો ઉપદ્રવ, અને દરબારમાં

ઊતરાર્ધ.

આ લગ્નાદિકના ખર્ચામાં નવલશંકર બહુ ઊંડા ખાડામાં ઊતરી ગયો, પણ તેણે ન ગણકાર્યું. આ ખર્ચર પૈસાનો વહીવટ રાખનાર તેમના ન્હાના ભાઈ શામલાલે જાણી. અને તેનાથી અજાણતાં કિશોરલાલને કહેવાઈ ગયું. “ભાવતું હતું ને વૈદે ફરમાવ્યું” કિશોરલાલનું ટાપેલું ફળ નવલ ઉપાડી ગયો હતો, તેથી તો વેર લહેવાને દાવ શોધતોજ હતો, તે આ કારણ અનાયાસે મળી આવેલું જોઈ શામલાલને આડુંઅવળું સમજાવી, ભાગ તોડાવી, નામાતી ઉચલ પાચલ કરાવી ઘોટાળા સાથે નવલને સોંપી છેવટની ફારમતી લખાવી મુંઝાઈ મોકલી દીધો. અને પાછળથી તેને સંપડાવી બંનેને દુઃખમાં જોવા કિશોર મથવા લાગ્યો.

કુતુહલ ઉલું થયું હતું. આ તકનો લાભ લઈ નવલરાણીના ગ્રેરેલ નાયકે રાજને યોગીના વેશમાં ધમકી આપી. અને નથ પ્રગ્નનું સર્વ દુઃખ ટાળવા એકજ માતાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલાં એકજ નામરાશીનાં જે બાળકોને વન્નદેવીને^૧ ભોગ દેવા કહ્યું. રાજએ કંટાળી વચન દીધું.

સારા નસીબે રેસીડેન્ટ રજપર ગયો હતો. અને કામ ચલાઉ તરીકે શિરસ્તેદાર હતો. પણ તે રૂશિયાની બ્રિટીશ સરકાર સાથની ગડબડમાં હોવાથી રાજએ આ હિમ્મત ભીડી હતી. અને ખાનગી તપાસ કરાવતો હતો. સુદત પણ ખેજ દિવસની રાખી હતી. વખત વીતી ગયો. અને કોઈ એવાં બાળકો ન મળ્યાં, ત્યારે દારીના મોઢે રાણીએ કંકુક કેશરીનાં નામ બતાવ્યાં, રાજ બંનેનો ભોગ આપવા વન્નદેવી ઉપાડી આવ્યો, નિર્દોષ અને નિરાધાર કુમાર કુમારીએ બહુજ કકલાણ કર્યું. ઘણા શ્રાપ દેવા મોંડ્યાં, પણ અંધ રાજએ ન માન્યું. પ્રધાનનો ઉપાય ન રહ્યો. આખરે લાં લઈ ગયા, દરમ્યાન બનાવ એવો બન્યો કે વસંતસેનાનો લંગડો નામે વિશ્વાસુ નોકર જે આ કુમારોની સારવારમાં રહેતો, તેણે કલહપ્રિયા અને દારી વચ્ચે થતી વાતો સાંભળી. અને કપટ જાણી વન્નદેવીના બાવાને આ વાત કહેવા દોડ્યો. માર્ગમાંજ સમાધીસ્થ આવો મળ્યો, તેને વાત ફરી, યોગીએ પોતાના નામે ઘાત થનાર બાળકોને બચાવવા માટે લંગડાને યુક્તી બતાવી અને એકવીંટી^૨ આપી. લંગડો એકદમ દેવીનાં મંદિરમાં રાજ્ય મંડળ પહોંચ્યા અગાઉ પેસી ગયો. રા-

૧. એ મંદાર નથથી પાંચ માઈલ દૂર પહાડી જંગલમાં હતું.

૨. એ વીટી વિજળીક દવાથી બનેલી હતી. જે અધારામાં ઉગ્નસ દેતી, અને કોદીયાને ધસી એપડતાં દરદ સાફ કરતી.

ગંગા સાસરામાં આવી દુઃખી બની, પણ તે દુઃખ સમજી ને શાણી સાધ્વીએ પેટમાંજ રાખ્યું, અને ઉપરથી ટાપડીપ એવી બત લાવી કે લોકોમાં એક ખરી નમુનેદાર સ્ત્રી તરીકે પડાઈ. એટલુંજ નહીં પણ લોકોમાં અગાઉ જે દુર્બુદ્ધિના વિચારોએ વિચિત્ર પગે પસારો કર્યો હતો, તે નાસી જઈ વિસ્મયતાના વિચારો આવ્યા. ને અદેખી આંખમાં ધુળ પડી. અને **નવલસંકર**ને ભાવ્યશક્તી નીવડેલ માન્યો. ગંગાની મુઠ્ઠેલી ચાલચલણ માટે સવિતાગવરીને દ્વેષ આવ્યો. અને તે નિર્દોષ અપરાધ શોધી સતાવવા માંડી. વાચક ! ગંગાએ ત્યાં કેવું ચલણ ચલાવ્યું હતું ? ચલાવ આગળ.

જા આવીને જેવાં બંને બાળકોને મંદિર અંદર પગે પડવા દાખલ કર્યાં, કે બારણાં બંધ થઈ ગયાં, રાત્રી તરવાર સહીત થંભી ગયો. અંદરથી ભેદ ભરેલો એક સ્વર થયો, સર્વ વિસ્મય થયાં. અને મોં વિકાસી નય તરફ વળ્યાં. મંદિરમાંથી ઉતરી ભોંયરામાં રાજકુમાર, કુમારી અને લંગડો વનદેવી યોગીના મહાંત મઠમાં નીકળ્યાં, અને બંને બાળકોને ત્યાં રાખી લંગડો પ્રધાનને ખબર આપવા નય તરફ ગયો. નયમાં નવું કૌતુક બન્યું. આશા આપેલ નાયક આ તકનો ખાનગી લાભ લેવા દરબારગઢમાં ગયો. અને ત્યાં કલહરાણી તથા નાયક વચ્ચે બાધાબાધ થઈ. એ ઈંદ્રિસેન કુમારે જોઈ. એટલે નાયકના હાથમાંથી ક્રોધાવેશમાં ભરેલી પિસ્તોલ ફૂટી ગઈ. એ કુમારને પગે લાગી. તેથી કુમાર બેભાન થઈ ગયો. અને તેના જોડે પગમાં લોહી વહેવા માંડ્યું. ગભરાયેલો નાયક નાશી ગયો. અને રાણીને ત્રાસ છૂટ્યો. દાસીને સમજાવી કુવરને જંગલમાં નાખી દેવા મોકલી, પોતે નિર્પવાદી કરવા ખોટો ઢોંગ કરી બેઠી. અને પોતાના કુવરનું હરણ કરવા માટે પ્રધાન પર આરોપ મુક્યો. પણ પાપનો ઘડો ભરાયો. અને અનિતી-માન હગારી નારીનું પોકળ ખુલ્લું થયું.

વનમાં નાખવા ગયેલી દાસીને લંગડો માર્ગમાં મળ્યો. ગભરાયેલી ને લોહીથી ભરેલા કપડાવાળી ડોશીને જોઈ લંગડો શકપર પડી. ખરી હકીકત કહેવરાવી માહિતગાર થયો. અને પોતાની માતાને આવું અકૃત્ય કરવામાં મદદગારી માટે ધિકારી મુદ્દો પકડી નયમાં આવ્યો. અને દાસી પરભારી નાસી ગઈ. પ્રધાનને મળી સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. દરમ્યાન રાજ્ય મંડળ પણ વનદેવીથી પાછું ફરેલું નયમાં આવ્યું હતું. ત્યાં બનેલી હકીકત જાહેર થઈ. પ્રજામાં નવી જાતનાં ગપોટા ઉડવા માંડ્યા. દરબારમાં અને નયમાં ઈંદ્રિસેન કુમારને હરણ કરવાની ખીજ ખબર પડી. રાણીના કહેવાથી રાત્રીએ પ્રધાનને શક ઉપર પકડાવ્યો. અને એકદમ નવા આવેલા રેસીડેન્ટ પાસે કામ ચ-

સવિતાગવરીના સંતાપમાં પણ ગંગાએ ધરતું કામ એવી રીતે ઉપાડી લીધું હતું, કે નહાની અવસ્થામાં એક બુદ્ધિશાળી તરીકે પંકાતી હતી. એટલુંજ નહીં પણ પોતાની સાસુને^૧ ફક્ત પોતાના મણીના હીંચકા સિવાય બીજું કંઈ પણ ધરતું કામ કરવા દેતી નહીં. અને પોતે ઘણુંજ સુધરતું કામ ચલાવતી. ને રસોડા આદિનો પણ દાક એવો મનહર રાખ્યો હતો, કે કુવડ શેકાણીઓના બંગલામાં પણ તેવી સ્વચ્છતા જોવામાં ન આવતી. આવાં એટકાથી સવિતાગવરી દાકે બળતાં, ને દરેક બાબતોમાં તેનાપર ચીડાતાં, તોપણ તેને ન ગણકારી “જીટ પક્ષાણ્યાં ગાંગરતાં ભલાં” એ ગામડીઆ કહેવતને અનુસરી પોતાનું કામ નિયમસર કર્યા કરતી. એટલે કે પોતે ધરસંસારના કામમાં વળી નિયમો રાખ્યા હતા, સવારમાં પોતે બહેલી ઉડી

૧ નાગરી નાતમાં વડીલ માણસોનેજ ધરકામ કરવાનો અધિકાર કહેવાય છે.

લાવા માંડ્યું. ત્યાં લંગડાની બુઆની અને મુઠો મળતાં સર્વે હકીકત જાહેર થઇ, એજન્સી અદાલતે કામ ચાલ્યું ને સર્વ કપટ ખુલ્લું થયું. અને દરાવ થવાનું બીજે દિવસ મુજતબી રહ્યું. તે અગાઉ કલકત્તાથી છુપી રીતે પેલી રાત્રે રાજા કંટાળી યોગીના વેશે રાજ્યપાટ છોડી એક પત્ર લખી તે પણ નાસી ગયો. રાજ્ય રેસીડેન્ટે કબજે કર્યું. અને બ્રિટીશ સરકારને ખબર આપી. ત્યાંના જવાબમાં કંડુક અને કેશરી મળે, ત્યાં સુધી કમીશનથી પ્રધાનની હજુર કામ ચલાવવા હુકમ થયો. અને તે અમલમાં આવ્યો. આ વખતે મજકુર રાજ્યનો વારસ ને અભેસિંહ ઘણા વખતથી છુપે વેશે રાજ્યમાં નોકર રહ્યો હતો, તે રેસીડેન્ટ પાસે ગયો. પહેલી વખત તપાસપર તેનું કામ હતું તે હવે સંબંધ બતાવી પોતે વારસો લેવા માગણી કરી. હાલ તુરત તે કામ બંધ રાખવા જણાવી તેને અમલદારની આજ્ઞાથી રાજ્યમાં ખાલી જગ્યાએ રાખ્યો, અને કંડુક તથા કેશરીની તપાસ માટે લંગડો, પ્રધાન અને રેસીડેન્ટનો શિરસ્તેદાર યોગીના આશ્રમ તરફ ગયા.

મહાંતના મઠમાં રહેલાં રાજ્યાળકો એક દિવસે યોગીની ગેરહાજરીમાં જંગલમાં ફરવા નીકળ્યાં, ઝાડો અને પંખીઓ જોતાં ઘણે દૂર નીકળી ગયાં. એટલામાં ઉજડ વેરાન આવ્યું. અને દુભાગ્યે વર્ષાદ પણ ઘણાજ પડવા માંડ્યો. એક ઝાડની ઓથે બન્ને બાળકો બેસી, અને વર્ષાદે પોતાનું તેજ એટલું છોડ્યું, કે માર્ગોમાં પૂર્ણ પાણી ચાલવા માંડ્યાં. સાંજ પડી ગઈ, મેહ રહી ગયો, પણ અંધારું થઇ ગયું. રસ્તો કાપવા ઉડ્યાં, પણ માર્ગ ભૂલ્યાં. અને મહોડી રાત્રે એક

ધરમાંથી ઝાડુ, પાણી, વાસણ, કળશ સાફ કરી, દાતણ કરી, ન્હાઈ લેતી, એટલામાં સર્વને ઉઠવાનો વખત થતો, એટલે નવલશંકર માટે દાતણપાણી તથા સાસુજી સવિતા માટે દાતણ પાણી ને તમાકુ આપી આવતી, અને પોતે પ્રભાતના ધર કામમાં ગુથાતી. તે એક મિનિટ પણ વ્યર્થ વખત જવા દેતી નહીં. એક બાબુ ગરમ પાણી તો પીજી બાબુ ચાની કીટલી ગરમ થતી, એટલામાં પોતે શાક વગેરે છિન્નતી, અહીં ચા તૈયાર થયો, ને દાતણ કરી આવ્યાં કે સર્વ કને ખાલા મુકી દેતી. અહીં ચા પીવાય તેટલામાં ગરમ પાણી બહાર કાઢી આવતી, એટલે નવલશંકર તથા સાસુ વારા ફરતી ન્હાતાં. એટલામાં પોતે પૂજનાં વાસણ ધસતી. નવલશંકર ન્હાઈ પૂજનાં

નદિના કિનારા પર અનાથ બાળકો જઈ ચડ્યાં. કિનારાની ફેટલેક દૂર ફૂતરાં ભસતાં જણાયાથી બન્નેએ નયની કલ્પના કરી, એથી કંકુકે નદીની પેલીપાર જવા હિમ્મત ધરી ને પાણી સાંખવા ઉતર્યો. અર્ધ દુર ગયો, ત્યાં મ્હોટો મોજો આવ્યો. ને કંકુકે પૂરમાં તણાયો, નિહોંપ બાળા કેશરી કાંઠે ઉભેલી તેના કાનમાં કંકુકનો ત્રાસિત સ્વર આવ્યો. અનાથ બાળા તુરત મુર્છિત થઈ પડી. અને કંકુકે પૂરના વેગમાં તણાયો, એજ વેગની સાથે તણાતો આવતો અજગર કિનારા પરના ઝાડમાં વીંટલાઈ ગયો. અને જીપર ચડી ડાળીયો પરથી ફલંગ મારી જમીન પર પડ્યો. ઘણા વખતનો ભૂખ્યો અને મરણથી બચેલો અજગર ખરાબર નિહોંપ કુમારીના ભક્ષનો ભાગ્યવંત થયો, તેને એકદમ ગળવા માંડી. બેભાન બનેલી પણ વંધુ દુઃખને શરણ થયેલી બાળાએ કારમી ચીસ પાડી, અને પીઝાએ તો નહીં, પણ ધિરે ધિરે લા એક પારાધીએ તે સાંભળી. તુરત શોધ કરતો પાંસે જઈ ચડ્યો. આસ લેતી બાળાને પારાધીએ ટુકવાડા મારતા અજગરને ગળતો જોયો કે તુરત હિંમતથી અજગરને ખેંચ્યો, ને પકડી મારી નાખ્યો. દેવયોગે સર્વ અનાથમાં સદ્ગુણ થયો. અને કેશરીનું ચડેલું ઝેર પણ પારાધીએ ચુસી તેને ટટાર બનાવી. પોતે એક વનસ્પતિનાં પાંદડાં આવી ઝેરને તોડી પાડ્યું. કુમારીને ધીરજ દઈ પોતાને ઘેર લઈ ચાલ્યો. બાળક ન હોવાથી અનાથાસે મળેલી બાળાને પેટના પુત્ર કરતાં વધારે આહવા લાગ્યો. કેશરી સુખી થઈ. પણ ભાઈ વીના ઝુરવા લાગી. પારાધીએ તેમના ભાઈની શોધ માટે વચન આપ્યું. રાજકુમારી શાન્તિ પામી. અને ત્યાં રહી હંસ ગુથી તેમાં પોતાનું તથા કંકુકનું નામ પાડી, તે વેચવા પારાધીની સ્ત્રિને તે દેવા લાગી. તે એવી મતલબથી કે “ભાઈના હાથમાં જાય, અને પોતાને મળે.” આ બાળાના પ્રતાપે પારાધીએ હિંસા કરવી છોડી આ હંસની કમાઈમાંજ

મેસતો. એટલે સાસુજી ત્યાંથી હવેલીમાં મંગળાનાં^૧, અથવા તે સુકે તો ગવાલનાં^૨ દર્શન કરવા જતી. તે ખીજી હડહડતી વેવલી^૩ પેડે દોડમદોડ ન કરતી, કે ખોટા ભક્તિનાં ડાળ ન દેખાડતી. તોપણ શ્રદ્ધાપૂર્વક એક વખત દર્શન કરવા અવશ્ય જતી. આ તરફ પૂજન થઈ રહેતી ત્યાં જન્મેવાનું પણ તૈયાર થતું. એટલે નવલશંકરને જન્મેવાનું પુરી આપી પોતે સાફ થઈ ખંઠાર આવી પાન પટી તૈયાર કરી દેતી. તે જમી અખોટીઉં ઉતાર્યું કે પોતે ધોવાના વસ્ત્રોમાં નાખતી, અને તુરત નવલશંકર દુકાનપર જતો. તે પ્રેમથી મળી નીચે ઉતરે એટલામાં સવિતાને આવવાનો વખત થાય. અને ઇંદુલાલ પણ ઘણું કરી સ્કુલથી રજા મળતાં આવી ચડે, એટલે સર્વે સાથે જન્મવા મેસતાં. વૃદ્ધ ડાસી ઇંદુ વગર જન્મવા મેસતી નહીં, કદી વખત થઈ જાય, તો ખેસી રહેવું કપુલ કરે પણ કંઠપ્રાણ લાગી રહેલા બાળક

૧ પ્રભાતમાં પહેલાં દર્શન મહારાજની હવેલીમાં થાય તે.

૨ ખીજી વખતમાં એમ સમયાનુસાર દર્શન થયા કરેછે તે.

૩ દરેક કામમાં ખોટું ડાળ ધાલતી.

ગુજરાન ચલાવવા માંડ્યું. અને એમની ખપતી પણ બહુ જાગવા લાગી, એથી કુંવરીનું માન વધ્યું, ને સુખમાં દિવસ ચાલ્યા. નદીના પુરમાં તણાપલો કંડુક અતે સમુદ્રમાં ભળતા પાણીમાં પડ્યો.

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં, સુરક્ષિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।

જિવત્વનાથોઽપિ વને વસર્જિતઃ કૃતપ્રયત્નોપિ ગૃહે વિનશ્યતિ ॥

“સુ ર. વા પંચતંત્ર”

જો ઇશ્વરનેજ રક્ષણ કરવું છે, તો દરેક રીતે ઇન્ન વગર ઉગરી શકેછે, તેમ દરીઆમાં માછલાંની જાલ નાખતા ખારવાઓના હાથે જાળમાં વીંટલાયેલો કંડુક આવ્યો. મ્હોટો મચ્છ જાણી ખારવાઓએ કાઢ્યો, તો કાન્તિવાન પણ ખેલાન બાળકને જોયો. અત્યંત પ્રયત્ને પીંધેલું પાણી નિતારી શુદ્ધિમાં આણ્યો. અને ખાવાપીવાનું આપી ઘણે દિવસે ચાલતો હાલતો કર્યો. કુંવરના મુખથી રાજપુત્રનું નામ સાંભળી ખારવાને તો અદ્ભૂત આવ્યો. પણ તેની કલાંઃ ખારવણે એ બાળકને સતાવવા માંડ્યો. “મ્હોટાનાં બાળકને મેર રાખી દુઃખ આપવામાં વધારે મગ્ન છે” એ દેશી કહેવતનો લીધેલો અનુભવ દુષ્ટ ખારવણે નિરાધાર નિર્દોષ કંડુક પર સિદ્ધ કર્યો. ખારવાએ ધણી વારી, પણ એ ટેવ છોડીજ નહીં. કુંવર છોકરાં સા-

વગર જમી હહે નહીં. પરિક્ષાના નજદીક વખતમાં ખાર ખાર પણ વાગે તો ખીજ જમે, પણ આ ડોશી તો સાથે લહીનેજ ખેસતી. કદી નવલશંકર કુબેરપૂરની દુકાને હોય તો નવલ રાંધી મણીને રમાડ્યા કરે, અગર બાકી રહેલું રેશમી ભરત હાથ ધરે, પણ વૃથા સમય કાઢી ટેલટપ્પા^૧ કે મારી તારી^૨ કરવા કંઈ પણ ઉભે નહીં.

પ્રભાતના ઘરકામમાંથી પરવારી અણઠ અખોટ કરી સ્વચ્છ થઈ, પાન સોપારી ખાઈ તૈયાર થાય, ત્યાં બરાબર ખાર વાગે, એટલામાં મણી તથા સવિતાગવરી આગળના ચોકમાં પોઢી જાય. અને નવલ પોતાના નિયમ પ્રમાણે ભરતકામમાં પડે, દરમ્યાનમાં તો કોઈ આવી રાહા જોતું હોયજ, તેથી નિશ્ચિત થઈ પોતાના દીવાનખાનામાં ઉઠવા બદલે આવેલી સહીયરો સાથે ટેલટપ્પાનો પરિત્યજ્ય કરી ભરત ભ-

૧ અહીંથી તહીં ફરવું કે કંઈ કંઈ વાતોમાં બોલવું. ૨ નિંદા.

થે મેદાનમાં તીરકામઠે કે ગલ્લી દડે કે દડે (કીકટ) રમે તો તે રંડા તેને માછલાં મારવા મોકલે, આથી કંટાળી કંડુક રીસાઈ એક દિવસ દુર નહાસી ગયો.

भाग्यं फलंति सर्वत्र, न च विद्या न च पौरुषं ।

समुद्रं मथनं लेभे, हरिलक्ष्मि हरोविषं ॥

એવામાં ભાગ્ય યોગે અનાયાસે રત્નપુરીનો રત્નસિંહ રાજા પાંડુ રોગથી કંટાળી દરિયામાં આત્મઘાત કરવા જતો હતો, તેને કંડુકે જોયો. જોવો રાજા દરિયામાં પડવા ગયો કે કંડુકે એકાએક પકડી લીધો. રાજા બેભાન થઈ પડ્યો, જરા વધારે શુદ્ધિમાં આવી પાછો પડવા જતાં કંડુકે કારણ પૂછ્યું, પણ હડીલો રાજા ન બોલ્યો, ઘણા આગ્રહે ખરી હરીકત કહી, ત્યારે કંડુકને પોતાની પાસે વિજળીક વીંટી જે ચાકરને યોગીએ આપી હતી તે યાદ આવી, તે હાથની આંગળીમાં સલામત રહેલી જોઈ, રાજાને ધીરજ દીધી. તે એ રોગને શાન્ત કરવા અભયદાન આપ્યું. નાદાન બાળકની હિમ્મતપર રાજા હસ્યો. પણ કુમારે ત્યાંજ ધસી એક તંરક જરા ચોપડી ખતલાવ્યું, તો રૂધિર બધ થઈ ગયું. રાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને મોતના પંજમાંથી બચાવનાર બાળકને પોતાના નગ્રમાં તેડી ગયો. કંડુક દુઃખમાંથી છુટવા માટે ખુશી સાથે ગયો. અને ત્યાં જતાં રામને જેમ વિશ્વામિત્ર સાથે જતાં શુભ શુકન જણાયાં હતાં, તેમ કંડુકને જણાયાં. બન્ને નગ્રમાં ગયા. કપુતરની ચરક મંગાવી કંડુકે દવા ચોપડતાં થોડાજ અરસામાં રાજા નિરોગી થયો.

રે. અને શીખવા આવેલીને ખતલાવે. કોઈ ટોપી, તો કોઈ સાડીની કોર તો કોઈ આંચના મોળીયાં તો કોઈ કેનવાસનાં પોપટ, મેનાં, હાથી સિંહ આદી એમ જેમ જેની ધ્યાનમાં આવે તેમ કામ કરે, એટલુંજ નહીં પણ કામ કરતાં મોઢાને વશ શા માટે રાખે? તે કોઈની નિંદા ન કરે, પણ સીતારવ્યંવર, રૂક્મણી હરણુ, સાવિત્રી ચરિત્રનાં દાળીયાં, નળદમયંતી સ્વયંવર, ઓખાહરણુ કે ક્રુવાખ્યાન વગેરેનાં પદો ગાતી જાય. ને કામ કરતી જાય. જેની અંદર ભરત ઉમગંધી ભરાય, વખત સહેલાઈથી નીકળે, અને શીખેલું ભૂલી ન જવાય.

માલિની વૃત.

રસિક મન વિલાસી, માધુરી રાગ વેલી,
હૃદય કમલમાંથી ફૂટી, કંઠે ઠરેલી;
અરૂપ થઈ તહાંથી, સંગ આકાશ મહાલે,
જઈ કરણુ કમાડે, પ્રેમને ઝંદ આલે.

એથી તેના કૃત્યપર ખુશી થઈ, પોતાને જીવતદાન દેનાર કુંવરને તેનું વૃતાંત પુછ્યું તો રાજાનો પુત્ર જણાયો. એથી વધારે હર્ષિત થઈ પોતાને સંતાન ન હોવાથી અતે અિદાશ સવતનતના હાથમાં રાજ્ય ન આપવા ખાતર આ પુત્રને દત્તક કરી લહી પોતાની પુત્રી અતુરાને કંકુક સાથે પરણાવી. તેને પલ્લામાં રાજ આપવા ધાર્યું. અને એ ગોઠવણુ શરૂ થઈ. કંકુકના ભાગ્યનો ત્યાંજ ઉદય થયો.

જાળખી થયેલો સાવકો રાણી કલહપ્રિયાનો કુંવર હંદ્રસેન જંગલમાં પડ્યો છે. તેનો ધા શાન્ત થતાં તે એક અપુખ્ત શિવાલયના આશ્રમમાં ગયો. અને ત્યાં ઉગેલાં ઝાડોનાં ફળોથી નિર્વાહ કરવા લાગ્યો. અને પોતાની ખરી અશુદ્ધિથી વિમુક્ત થઈ ત્યાંજ રહ્યો. એલામાં એક દિવસ યોગીના વેશમાં તેમનોજ પિતા કર્ણસિંહ ત્યાં આવી ગયો, અન્યોન્યથી ઝાળખી ન શકાયું, પણ ઉભય આશ્રયમાં સાથેજ રહ્યા. રાજ વણી ઘણીવાર એ બાળકને જોઈ ખેદ કરવા લાગ્યો. ને કારણ પુછતાં તેને કંઈ પણ ન જણાવ્યું. એટલામાં બનાવ એવો બન્યો કે રંગમેહલમાંથી ન્દારી ગયેલી કલહપ્રિયા એક સોદાગરના હાથમાં સપડાઈ જતાં પણ ત્યાંના ત્રાસથી છુટી પડી નાહી, ત્યારે સોદાગરને ખબર પડતાં પુઠે ધાયો. અને આ સ્થળે પકડી. પોતાના રાજાને કલહે દુરથી જોયો, એટલે વેગથી દોડી “નાથ માફ રક્ષણ કરો” એમ ખેડાર કરી રાજાના પગમાં પડી. સોદાગરે પોતાની સ્ત્રિના હક ધરાવ્યો, રાજાને જોડે તેપર તિરસ્કાર હતો, છતાં પોતાને નામેજ કલંક એસતું જાણી ધર્મજ્ઞાસુ રાજાએ સોદાગર સાથે વિ-

પ્રસરિ સરવ અંગે, રંગમાં તો રમાડે,
કરિ મન અવિકલ્પી, થેઘ થેઘ નચાડે;
સુગમ ચતુરને છે, નાયિકીને વહાલો,
સુરતિ સમય નાદે, પ્રેમનો પાય ખ્યાલો.
વિવિધ શરિર વ્યાધી, ઔપધીઓ મટાડે,
મનનિ દુઃસહ આધી, રાગ ધુની નસાડે;
પરવશ કરિ નાખે, નાદ પક્ષિ પશુને,
ભવ ભય દુઃખ વામે, રાગને કર્ણુ શુભે.
ચપળ ચતુર પ્રાણી, નિંજ સ્વાભાવ ભૂલે,
વિષધર વિષ મૂકી, નાદ આધીન ડૂલે;
રતિ પતિ વશ ખાળા, ગાય રાગો રસાળા,
શુધિ ખુધિ હરિ લે છે, મોહની નાંખી માળા.
સરવ સદગુણોને, રાગ બહુ પુષ્ટિ આપે,
શુભ હરિ ગુણ ગાતાં, શાન્તિ થાયે અમાપે;

“ઉત્તરજયકુમારી” ૨-૩.

રોધ ક્યો, એથી બંને વચ્ચે વિવાદ થયો, અને છેવટે પાસેના નગ્રમાં કોઈથી ફડકો કરવાને રાજા, રાણી, કુંવર અને સોદાગર સહીત ગયાં.

કંડુક અને કેશરીની શોધે નીકળેલા પ્રધાન, લગડો ચાકર અને રેસીડેન્ટ તળેના અમલદારોને કંઈ પણ પત્તા ન મળ્યો. ત્યારે મહત્ત ઉપર શક લઈ તેને કેદ કરી ગયા અને ત્યાં જઈ બસ તરેનાને જન્મ દેશનિકાલના કેદમાંથી છોડાવી રાજમેહેલમાં આણી. રાજ્યનું સર્વ કામ પ્રધાને કમીશનથી પણ હાથમાં રાખ્યું, અને બંને ખાળકો તથા રાજનો પત્તા કાઢવા પ્રધાન બંને નીકળ્યો.

કંડુકના લગ્ન થઈ ગયાં અને યુવરાજની તૈયારી થઈ રહી હતી. અને ચતુરા સાથે પૂર્ણ પ્રેમ બંધાયો. તે ઘડીભર વીલાં પડતાં દુઃખ થવા માંડ્યું. એક દિવસ બંને રાજમહાલયને ઝરખે ખેંદાં હતાં. એવામાં એક પારધી હસ લઈ જતો ચતુરાએ જોયો તે તેના પર તેનું લક્ષ્ય ગયું. દાસી પાસે મગાવી કંડુકને તે દેખાડ્યો. કંડુકે પોતાનું તથા જેહેનનું નામ ભરેલું વાંચી એકાએક વિયોગાશ્રુ પડ્યાં. ચતુરા ગભરાણી, અને કારણ પુછ્યું. કંડુકે એ પારાધીને ઉપર બોલાવો કહ્યું. તે આવતાં હસ ગુથનારને બોલાવી લાવવા સાથે સિપાઈ મોકલ્યો. તે જતાં કંડુકે પોતાનું વૃત્તાંત ચતુરાને કહ્યું, અને બંને નીચે મેહેલમાં રાજ રાણીને કાને વાત નાંખી. ત્યાં ધુજતી કેશરી આવી. ભાઈને જોઈ બંને હર્ષગાદમાં લપાઈ ગયાં.

કેમ જાણે તપોવનમાં ઋષિ પત્નિઓનું મહા મંડળ યમુનાના તટ પર મહા પર્વણી માટે આવી ખડું થઈ રહ્યું ન હોય.

સ્વર પણ એવા મધુર નીકળતા કે માર્ગે જનાર માણસોને સ્તબ્ધ કરતાં. કોઈ કોઈ વખત નવલગંગા તો દેશી કારીગીરીને પણ બહુ ઉત્તેજન દેય. મોતીની કલમ, વળી મેરનાં પોંછાનાં કે કોડાના સાં કક્ષી^૧ અથવા જોણાં^૨ અને રંગ બેરંગી બધોલાંનાં^૩ ધુધરા ભરે અને તે એવાં દેદીપ્યમાન ને રમણીય કરે કે નક્કલથી બનાવેલાં ચીનાઈ કામને પણ લજવી મૂકે. આ કામમાં સાંજ પડતાં વખત ન લાગે. અને બરાબર ચાર વાગે કે સર્વે ઉઠી પોતપોતાને ઘેર જાય. કેટલીક નણુદો સાસરેથી પિયર રહેવા આવી હોય, તે નિરાંતે ગંગા

૧ સુતરનાં ન્હાતાં સીકાં, જેમાં પ્યાલા આદી રાખી શકાય તે.
૨ ચાર બાજુ સીકાંમાં દોરી રખાય તે. ૩ નદીની રેતીમાંના ન્હાતા શંખ.

આ બનાવથી આનંદ વરતાઈ ગયો અને કેશરીને મોઢેથી સર્વે જાણે દુઃખની હકીકત સાંભળી દુઃખી થયાં. પણ છેવટના મેળાપથી તેમાં હર્ષમેધે શાન્તિ આપી. પારધીની કૃપામાં તેને મનોચ્છિત કરી આપ્યું અને કેશરી ભાઈના તથા ભાભીના પ્રેમમાં સુખી થઈ લાંબ રહી.

રેસીડેન્ટથી હુકમ થયો કે કંડુકસેન મહારાજને ગાદી આપવી. પણ તેની અસલ જન્મ હકીકત લખી મોકલવી. તે જાણ્યાબુધું. અને રેસીડેન્ટે જાણ્યું તો કર્ણસિંહ રાજાનો પાટવી વારસ જે હાલ રાજ્ય કમીશનરના હાથમાં છે તે જાણાયો, પણ તેની જાતેજ તપાસ કરવા ત્યાં ગયો, એમની પ્રથમ ચાતુર્યતા ઉપરજ તેણે પરિક્ષા કરવા માંડી, આજે કોઈમાં કંડુકને ન્યાય કરવા બેસાડવાની રેસીડેન્ટે દરખાસ્ત કરી. તેને ટેકો આપી હિમ્મતવંત કુમાર રેસીડેન્ટ સાથેજ રાખી બેઠો અને દૈવ યોગે નવોજ કેસ ચલાવવાનો ઠરાવ થયો. જે કેસ પોતાનાં સોદાગર વિરૂદ્ધ માખાપોનોજ હતો, તે હાથમાં આવ્યો. ફરિયાદી તહોમતદારનાં કારણો સાંભળી છેવટે સાક્ષી ઇંદ્રસેનને તપાસ્યો, સર્વે હકીકત જાણી આખરે કંડુકે પણ તેના ચુકાદામાં સોદાગરને તહોમતદાર ઠરાવી, કલહપ્રિયાને તેમની ચાલચલણ માટે એવી ગંભીરાઈમાં ટીકા કરી કે એમની માખાપો તરફની લાગણીમાં કાયદા અને ન્યાય તરફના લક્ષમાં ખરેખર આશ્ચર્ય થયો. છેવટના ચુકાદામાં તહોમતદાર સોદાગરને સજા કરી. પહેલાને નિર્ધારી ઠરાવ્યો, દરમિયાન રેસીડેન્ટે નિર્ધારી બાઈ ઉપર વારંટ કાઢી બતલાવ્યું. અને કેદ કરવા હુકમ આપ્યો, દરમિયાનજ પોતાની પાસે રાખેલી છરીથી

પાસે બેસે, ને વાતોના તડાકા ઉડાવે. ગંગા તેટલાં ચોખ્ખા કે દાળ વીણવા બેસે અને જો વાતો ન કરે તો નવી શીખનારી ગાયનની શોખીન બાળાઓને નૃસિંહ મહેતાની હુંડી કે શામળશાહના વિહવા કે કુંવરબાઈનું મોસાળું વગેરે શીખાવે, ને ગવરાવે, અને એ રમુજમાં પોતાનું કામ પણ સહેલાઈથી ઉકેલે. તેમાં પણ તે નિરપૃહી ને નેકી નારીએ એક અચ્છી કુનેહ જળવી રાખી હતી, કે ગમે તેવી સારા ખાનદાનની કે ગરીબ કુટુંબની જોઈએ તેવી સ્ત્રી શીખવા આવે તો પણ તે સર્વે સાથે એક સરખી રીતે વર્તતી જોકે કેટલીક ધનાઢ્ય ને ઉચ્છૃંખલ સ્ત્રીઓ પોતાના મદમાં દબાવા માગતી, તો તેને રોકડો જવાબ આપતી, અને કદી તે લાલચમાં નાખી જલદી શીખવા કે ભરવા શીખવા માગે તો તેને તુચ્છકારી ગરીબનું લીધેલું કામ છોડી દઈ પૈસાને પરવશ થઈ પોતાની કુનેહને કલંક લગાડતી નહીં. પણ જોળવવા આવનાર, મદમત્તણી નારીયોનાં મોઢાં વીલાં પાડી દેતી. જો

૧ પુરું કરે.

કલહપ્રિયાએ આત્મઘાત કર્યો અને મરતાં પોતાના પાપનો પંચાતાપ કરવા લાગી. કંડુકે ધીરજ દીધી. પિતા ભાઈ સાથે મર્યો. અતુર કેશરીને બોલાવી રાજમંડળ ભરાતાં એક ગંભીર ભાષણ રેસીડેન્ટે કર્યું અને અધિક ભાર્યા પ્રમાદનો અછે દાખલો બેસાડી આપ્યો. કંડુકે ઈંદ્રસેનને બાપના વારસાની ગાદીપર બેસાડવા રાજ તથા રેસીડેન્ટ પાસે માગણી કરી. કલહને સંતોષ આપ્યો, સર્વ એકબુલ કર્યું. અને કલહે પ્રાણ છોડ્યો. ઈંદ્રસેન રડ્યો, પણ બાપ, ભાઈ, ખ્હેન તથા ભાભીની અસરથી શાન્તિ પામ્યો. કલહને અગ્નિસંસ્કાર ઉત્તરક્રિયા લાંજ કરી અને વસંતસેના તથા પ્રધાનને શોધમાંથી બોલાવ્યાં. પ્રથમ કંડુકને રત્નપુરીનું રાજ્ય આપ્યું અને એજ ધામધુમમાં કર્ણપુરીનો રાજ્ય મુગટ ઈંદ્રસેનને પેહેરાવી રાજ મહેલમાં ખાણુ (પાર્ટી) કરી નાચ રંગ દરમ્યાન લંગડા ચાકરને નિમકહલાલી બદલ આંદ આપ્યો. અને અભેસિંહને તેના કર્તવ્યથી ધિકારી હકદાર તરીકે કંડુકે પોતાના રાજ્યનું એક ગામ અપાવ્યું. મહારાજ કર્ણસિંહે તથા રત્નસિંહે આતુર સન્યાસ લીધો અને રેસીડેન્ટને ભલામણ કરી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થઈ સંતોષ પામી છેવટનો આશિર્વાદ આપ્યો. કંડુક અને કેશરી વિનયી થયાં. ને સુખી સંસારમાં કેશરીને પરણાવી ખન્ને સંસાર સાગરમાં આનંદ નાવથી ચાલવા માંડ્યાં. અને અંતે “ધર્મે જય પાપે ક્ષય” પર માતાને લહી નિતી પર ચાલવા લાગ્યાં.

કે નવલની આવી ટેકે હડધુત થનારી સ્ત્રિઓ તેની પાછળ નિંધા કરતી. ને મનમાં બળતી, પણ બીજી શીખવનાર ન હોવાથી અને પોતાને શીખવું જરૂર હોવાથી લાચારીએ તેઓ મોઢે ગંગાના બલા ગુણુ ગાતી. આ સર્વ મંડાણથી કેમ નવલે જાણે યુવાન સ્ત્રિઓની મોટી નિશાળ (Young ladies high school.) સ્થાપી માસ્તર બની ન હોય ! તેવી જણાતી હતી, ને તેથીજ લોકો તેને મડમસા-હેન કે સુધરેલી સાધવીના નામે લગવતા, તોપણ નવલ બીલકુલ ક્રોધ કે રોષ આપ્યા વગર પોતાનું નિયમીત કામ કર્યા જતી હતી. આવું છતાં દૈવ જાણે નવલના વિદ્યાના તેજે અગર શીખવા ભરવા આવનાર ફૂલીન બાળાઓની શરમે, કે સાસુના માન ભર્યા હોદાની રૂએ, પણ સવિતાગવરીનું મોઢું એવું સીવાઈ ગયું હતું કે જુના વિચારની વૃદ્ધ જાત્રિકને નજરે ખુદ આ ક્રોતક આશ્ચર્યજનક લાગતાં છતાં જરાએ ખોલવા જીભ ઉપડતી નહીં.

નવનવિત સ્વભાવની લલિત લલનામાં વળી બીજો ગુણુ જે હતો તે સદાને માટે આ વંખતે કામમાં લીધેલી નવલ સખી સિવાય કાયમ રાખ્યો હતો ને તેવી ટેકને આધીન થઈ પોતાની નબળી સ્થિતિનો અસર ન કરાવા બીજાની કને ચપટી મીઠું કે જરા સરખું મરચું પણ માગવામાં મોટી ખોડ ધરાવતી હતી. બીજા માણસો એમના ઉપરના જાણીતા કામ માટે આભારી થએલાં હોવાથી કદી તેના બદલામાં કંઈ વસ્તુઓ આપવા પણ કરતાં, તો તે વસ્તુ અહંકારથી, ઉન્નતાઈથી કે તુચ્છકાર કરીને નહીં; પણ વિનયથી યોગ્યતાથી, અને લાયકીથી અમુક જાતનું કારણ બતાવી ન લેતી. કદીલોકો અત્યાચ્છ કરતાં. અને મણીના ખ્હાને તેને આપવા કરતાં, તોપણ તેને આધાર છે એમ કરી છેવટે પ્રજા “માફ કરો મહારા કામમાં ખલલ થશે.” એટ-

૧ છોકરાં ઉછરતાં ન હોય તો ખોટને ખ્હાને દરેક જાતનો નિયમ લેવાયછે. એટલે કે વાળ વધારવા, પરાયા કપડાં પહેરાવવાં કે ખ્હેનના ધરનાં લેવાં, અથવા કોઈનાજ લેવાં, અને ઉમરસર ધારેલી ધારણા જે દેવની માનતા કરી હોય ત્યાં જઈ બ્રાહ્મણોને જમાડી પુરી કર્યા પછી સર્વ પોતાનું લેહેવું તે.

લો ખોલ ખોલતી. તેથી માઆપોની સારી હાલતમાં પોતે એક લાડકવાઈ પૂ-
ત્રી છતાં તેના આગદો તરફના એક ઘર સંસાર સુધારવાના ગઢોળા
વિચારમાં તેણે કેટલી જાતની ઠોકરો આપીને પણ ગંગાને સુધારી હતી.
જેમ તેની માતાના હાથ તજે આ શિક્ષણમાં કાએલ થઈ હતી તેમ
તેના પીતાના હાથ તજે કેળવણી શિક્ષણનો પક્ષે અભ્યાસ કીધો હતો.
અને એટલા અભ્યાસમાં તેને ગુમાન આવ્યું હતું, પણ એ ગુમાન
તેમનાં માઆપનાં આકસ્મિક મરણ પછી, તેમનાં કન્યા કાકીના
હાથમાં ઓશીયાળે મોઢે રહી ગુજરેલા દિવસથી ઉતરી ગયું હતું.

વાચક! આ વખતે તે રસિકચંદ્રને ભૂલી ગઈ હતી, ને સગભા
બની હતી. તેને અગ્યાર માસે પ્રસવ થયો હતો. આ અવસર છતાં
પણ રસિક તો ગંગાએ આપેલી ઉમેદમાં ધસડાયો હતો. આ સમયે
એક કૌતુક બન્યું હતું કે નવલશંકરના મિત્રની પત્નિ ગંગાની સ-
ખી વિન્યાકુમારીને ગર્ભ ચડી ગયો હતો, તે મુંબાઈ નવલની ભલા-
મણથી ગઈ હતી, તેને રસિકે ગંગા જાણી હતી તેમાં પ્રથમાંકમાં
વાંચ્યા પ્રમાણે રસિક ભૂલો પડી પથારી સેવતો હતો. વિન્યાના
મરણની ખબર ગંગાના ઘોંટાળા પછી થઈ હતી પણ કાગળનો
પુલાસો જારી હતો. તે પોતાના ઘરની અંદર ગમે તેમ સ્થિતિ
ચલાવતાં પણ મોઢેથી એક સ્વર પણ ખોલતી નહીં. તે અંદરનો ડોળ
પણ અતલાવવા જહારનો ઠીકઠાક એવો મજબૂત રાખતી કે આજે
આવી સ્થિતિમાં લોકોને ગરીબાઈ જાહેરાતમાં આવેલ છતાં એ
ખીલકુલ જણાવા દેવાને હકીલી થતી.

ગંગા જાતે સાદી પણ ટાપટીપવાળી હતી. તેના વસ્ત્રો સા-
દાં અને હલકી કિંમતનાં હતાં, પણ પેહેરવાની એવી ખુબી હતી કે
હજારોના દાગીના અને અમર આદી ઉમદાં વસ્ત્રોની પેહેરનાર ઉછ-
ખળ નારને લજવી દેતી હતી, અને એ વસ્ત્રોમાં મુંબાઈમાં વસેલી
શોખીન સ્ત્રિઓ અગ્રેજી સુગંધી પદાર્થો જેવાકે, લવન્ડર, સેન્ટ, કે
સાદાઈમાં વનસ્પતિનો સુગંધીદાર ભૂકો (Vegetable Powder)
છાંટતી, છતાં કપડામાંથી ગંધાતી, પણ આ ગંગા તો વગર ખુશબો-
દાર પદાર્થો ફક્ત ધોવા નહાવાની સફાઈથીજ એવી સુગંધદાર રહેતી,

કે મ્હોટાના ધરની હરામના હાડકાની સ્ત્રિઓનાં ધાટીનાં ધોએલાં આ-
મ્હાદન વસ્ત્રોના કરતાં હજાર દરજે સફાઈદાર જણાતી. તે એક મ-
રોડદારને કુદરતી મોહક દેખાવની સ્ત્રિ હતી, કે તેથી પહેરવાની ખુ-
માં ગમે તેવું વસ્ત્ર પહેરતી, તોપણ તેને આપી નીકળતું હતું.

તેના ધરનો દાડમાઠ પણ આપીકા વખતના જુના રીવાજથી રચાય-
લો, છતાં સુધરેલી ગંગાના આવાગમન પછી ફરનીચર વગેરેની ગોઠવણ
થવાથી લગાર ભપકાવાળો ને ઉમદો હતો, એટલુંજ નહીં, પણ બહા
ભલા ગૃહસ્થ ધર માંહે ની એકાદ વસ્તુ તેના જેવી ન હતી. અર્થાત્ એવી
ઓખ્ખી અને સફાઈદાર ન હતી. જો કે કેટલુંક ફરનીચર યાત્રાર્થે ગયેલા
પ્રીતમલાલ શુક્લ મુંબાઈની મુસાફરીથી પાછા ફરતાં ખરીદ કરી લા-
વેલા હતા, પણ તેને ચળકતું રાખવામાં ગંગાએ એવું ડહાપણ વાપર્યું
હતું, કે જોનારની આંખને તાજુબ કરી નાખતું હતું. એટલુંજ નહીં
પણ દેશી સંસારને ઉત્તેજન દાખલ જે ચિજની આવશ્યકતા હતી, તે
તેણે મુખ્ય ખડી કરી હતી. એ દેશી ચીજો શું હતી ? હાથની બ-
નાવેલી કાગળની ટોપલીયો, ઝોણાં, બધોલાંની પુતળીયો, ભીંતપર
ચીતરેલી રંગીન સતીઓની છબીઓ, અને મોતીની કાથળીઓ આદિ
એવાં લટકાવી મુક્યાં હતાં, કે ચીકગોના પ્રદર્શનનાં મેનેજરનો પ્રવાસી
જેમ પેલાં બંગાળા માંહેનો ચોરીસા પ્રાંતનાં બે જોડીયાં બાળકોને હીં-
દુસ્તાનના નવા નમુના તરીકે ખરીદી ગયો છે, તેમ હીંદુસ્તાનની
સરકાર મારફત તો નહીં, પણ એક પ્રવાસની શોધ ખાતર કદી મન
માનતા પૈસા દઇને પણ એક કાઠીયાવાડના દેશી કારીગરીના નમુના
દાખલ ખરીદ કરી ગયો હોત, તો અવશ્ય નવલગંગા પહેલાં “જેની
લડાઈમાં ત્રીજો ફાવી જાય” અને “નામે વેપારી કામી ખાય” તેમ
કાઠીયાવાડના વાલાશાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબને તો માન મલ્યા
સિવાય રહેતજ નહીં.

આ આચરણોથી સવિતાગવરીને કાનેએવી વાર્તા આવવા લાગી
કે “વહુ ઉછળી જશે, નીકળી જશે, અને કાંતો પીટી જશે.” લોકો એ-
ટલાં નિંદા કરવા લાગ્યાં, કે એથી સવિતાનું તો ભેજૂજ ખસી ગયું.
અને નવલને દરરોજ ટોકાણી કરવા લાગી. હમેશના ટહુકા પણ ગં-

ગાંધી સહન કર્યા. પરંતુ પોતાની સદાયરણી ચાલ અને સુધરતું કામ ન છોડ્યું. બ્યારે ગંગાએ એવાં એનાં ચેટકા ઉડાડી દેવાની સાસુની વાત ધ્યાન પર ન લીધી, ત્યારે નવલશંકરને ભલેયો, અને ત્યારથીજ તેમના સંસાર સુખમાં નળ, દમયંતી વચ્ચે કુળીએ વાસ કર્યો, પણ નવલશંકરને હજી પૂર્ણભાસ કરી શક્યો નહીં. એ મુખ્ય ગંગાના સદગુણે જોઈ કર્યું. પ્રથમ તો ગંગાના રૂપ ગુણમાં મોહી પડ્યો. અને ગંગાને જ દેખવા લાગ્યો, તેની જ વાત માન્ય કરવા મંડ્યો, અને માતાનાં મ્હોટાં વચનો તજી ઉપર આશરો ખાધો. વ્યાપાર કારભારમાં પણ કંઈ જ ધ્યાન ન લાગ્યું. અને તેથીજ દુઃખ થઈ, વિશ્વાસઘાતમાં ચીરાયો. સાધારણ કળવણીના પણ બોહોળા અનુભવે તથા વડીલની આખર અને ધંધાનાં મ્હોટાપણથી તે શોખીન બન્યો હતો, અને નવલ આવ્યા પછી તો તેને એક નવિન જ ચેટકા લાગ્યું હતું. તેને ગાયનનો ધણો શોખ હતો, તેથી વખત બે વખત સવિતાગવરીની ગેરહાજરીમાં ગંગા પાસે તેની રકુલમાં શીખેલાં ગાયનો ગવરાવતો. એમ કરતાં ગંગા હૃદયના ખુલ્લા અવાજથી અને સંતોષથી તો નહીં પણ પતિને રાજી રાખવા અને પોતાનું પિયર દુઃખ ટાળવા “પોતાના વતનની પ્રિયતા” વિશે ગીત નીચે મુજબ ગાતી.

ઝિઝોટી હુમરી. “પ્રિતી હરી કેરી સાચ.”—રાગ.

પ્રિતી વતનની અપાર, સજ્જનો, સાચું માનજો—પ્રિતી
મોજ મજ ખહાર બહુ સુખ મલશે, ધરત્રીણુ એનન લગાર, સજ્જનો; પ્રિતી
વિવિધ ભોજન જમો પ્રિતે ખીજે જો, ઘેર લુખખું પણ લાગે ખ્યાર; પ્રિતી
પર ભૂમિમાં હોય મેહેલ ઝરખા, સંતોષ ધરત્રીણુ ન બહાર; પ્રિતી
નિત્ય નિરાંતે સપે વસો ધરમાં, કવિ એજ સખિ સંસાર; પ્રિતી

એથી નવલ બહુ ખુશ થતો, અને ધરમાં ગંગાનું ધાર્યુંજ કરવા દેતો, એવી પુષ્ટિને લીધે ગંગા સર્વ દુઃખ ભૂલી જઈ, ધરમાં ઉમંગથી કામ ચલાવતી.....

તેના ધરની સ્વચ્છતા, રસોડાની ગોઠવણ; વાસણની ટાપટીપ અને વસ્ત્રો સુકવાની જગ્યા તથા દુકામાં ધરના જૂના પણુ ગંગાના સુધરેલા સસારની યોજના એવી તો ધડી હતી કે, આજ કાલના તવા ઉદ્ધરતા સંસારની સ્ત્રિઓ કદી એ માહેનું એક તરણું સરખું કામ કરીને ધર શોભા આપવાને તો શું, પણ પોતાના વસ્ત્રોને પણ ઊંનલી ધોવાને એનશીય રહેલાં જોવામાં આવશે.

ખાતું, પીતું, મોજમજથી કરવું પણ ધરનું કસરત ભરેલું કામ ન કરવું. કેળવણી લેવી, અને ઘણી પર હુકમ બજાવવો. ભપકાદારમાં ખપીને કુટંગને કલંક એસાડવું, અને સુધરેલી થઇને પતિને ડાઢમાં ચવરાવવો, આ સુધરેલ સ્ત્રિનું લક્ષણ નહીં પણ બગડેલનું. આ પતિની આબરૂ અને આયુષ્યને સુખ દેવાનું નહીં, પણ લાંછન લગાડી ભવ બગાડનારૂં ચિન્હ કહેવાય.

વાંચનાર ખાતુ ! મુખ્યાઈમાં વસતી આજકાલની સ્ત્રિઓ ગંગાને અતુસરતાં એકાદ કાર્યમાં ભાગ લઈ શકશે ખરી ? અકુશોપ છે આજની સુધરેલી સ્ત્રિઓ માટે કે વસ્ત્રો ધોવાં તો ધાટી, પાણી ભરવું તો ધાટી, પથારી કરવી તો ધાટી, વાસણ માંજવાં તો ધાટી, બત્તિ કરવી તો ધાટી, એ વાત કોરે મુઠ્ઠા. પણ ઘેરનો અજોટ કરવો તો ધાટી, આટલુંજ નહીં પણ બાળકોને જન્મ આપી ઉછેરવાં માટે પયસ્થાનનું દુધ પીવરાવવું તો ધાટણ. કહો ત્યારે એ બાળકો એક ખરી માતાનું શૈશ્યવંત રતનપાન કર્યા વગર પરાક્રમી થવાનાં હતાં ?

આ વાતમાં જે મોટાઈ સમાઈ હોય તો તે વગર જરૂરની ને ધિકારવા પાત્ર છે. એવી મોટાઈ લેવા જતાં પહેલાં ફરજદો કેવાં થશે તે વિચારવાનું છે. બાળકને ઉછેરતાં માતાને સંકટ પડે છે એ ખરૂં, પણ તેથી સ્ત્રિની કામગીરીમાં, તેની પૈસાથી મજેલી આબરૂમાં, ને તેની સુઘડતાઈમાં કંઈ મોટો ફેરફાર થતો નથી, કે બચાવું પાલન કરતાં તે દુર્બલ કે રોગી થઈ જતી નથી, પણ ખરા રતનપાનથી કુળખીજ પ્રગટ જણાઈ આવે છે. એ શોભા સદૃશુણી સ્ત્રિઓની નહીં પણ ઘણીના લાડમાં છકેલને ઊન્મત નારીયોની શોભા છે. ગૃહ કામ તે ગૃહણીનુંજ છે. શાસ્ત્ર વહે છે કે—

નગૃહં ગૃહમિત્યાદુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે
ગૃહંતુ ગૃહિણીહીનં, કાન્તારાદતિરિચ્યતે ॥

“સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગારમ્”

આમ કંઠી મારે વિદ્યાનો લોપ કરવાનું નથી, પણ વિદ્યા ભણી
એકદમ ઉજ્જવળ થવું તે પણ યોગ્ય નથી. આપણા ગુર્જર સંસારમાં
જે કેળવણીઓ માટે શકા છે કે “ભણેલી સ્ત્રિ વ્યભીચારણી થાય, વધ્યા
થાય, વિધવા થાય” એ તર્કનં અજ્ઞાનતા છે. વિદ્યાભ્યાસ માટે શાસ્ત્રમાં છે કે

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યક્ષયે चाश्रये ।

येनः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रे तृतीयंचसां ॥

सत्काराय तनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विनाभूषणं ।

तस्मादन्यमुपेक्ष्य सर्वं विषयं विद्याधिकारं कुरु ॥

“સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગારમ્”

વિદ્યાભ્યાસ માટે અંગ્રેજ કવિ ફ્રીડસુરી (સીસરો)નો મત છે કે,

The study of literature nourishes youth,

Entertains old age, adorns prosperity,

Solaces adversity, is delightful at home,

Inobtrusive abroad, deserts us not by day

Nor night, in journeying nor in retirement.”

“વિદ્યાભ્યાસ એ તરૂણવસ્થામાં પોષણ, વૃદ્ધાવસ્થામાં મોજ,
સંપત્તિમાં શ્રંગાર, અને વિપત્તિમાં દિવાસો છે. ઘરમાં તેથી આ-
નંદ ઉપજે છે, ખર્ચ નમ્રતા પથરાય છે. અને દિવસ કે રાત્રિયે, મુ-
સાફરીમાં કે એકાન્તવાસમાં આપણને તે છોડી જતો નથી.”

સાંપ્રત સમયમાં તો એક ધનાઢ્યને માટે નહીં, પણ સાધારણ વ-
ર્ગના અહીંથી તહીં લેખક વિદ્યામાં રળી પાંચ રૂપીઆ કમાતો હોય,
તેની સ્ત્રિ પણ પેલીને જોઈ એ ચાલ શીખી ધરતું ને સંસારનું સત્યા-
નાશ વાળે છે, ત્યારે કહો કે ભણીને સુખસંપાદન થાય તેમ ચાલવું કે
કષ્ટ ઉપજે તેમ કરવું. નવાં નવાં વસ્ત્રો, સારાં સારાં ખાવાનાં, વખત

ખે વખત મિથાન, તે ગૃહસ્થને ઘેર છાન્ને, કે ગરીબ ભણેલાને ત્યાં? તે ન હોય તો સ્ત્રિ માટે ચોરી કરવી? દગાઈ કે વિશ્વાસઘાત કરવો? તે તેમ ન બને તો એવા દૃશ્યમાં ફરવા માટે પોતાને દુર્માર્ગે પ્રવર્તવું? આ માટે કેળવણી હહેવાતી હશે? આવા કારણો માટે માખાપો ભણાવાની કાળજી ધરાવતાં હશે? આતું શિક્ષણ બગડવા માટે નથી પણ સુધરવા માટે છે. સુધારો બગાડ કરનાર નથી પણ સુધારનાર છે. માટે જુવો, ધર તપાસો, ધણીની સ્થિતી નિહાજો ને પછી આગળ પગલું ભરો. વિચાર કરો, ભણ્યાં ને શિક્ષક થયાં તો ધરનાં કામ કરવાને એળ નથી. આળસદારમાં ખપાયાં તો સાધારણ વસ્ત્રો પહેરવાથી આળસ જાય તેમ નથી. માટે સુધરેલી બાનુઓ ! તમારા ભણતરનું સાર્થક એવી રીતે કરો કે દેશ, કુટુંબ, અને વિદ્યાને શોભા મળે. અને તમે કિર્તિવંત થાઓ.

એ સદ્ગુણી સાધ્વી આ વખતે આવાજ સદ્ગુણે જુના રીવાજનાં અને અદેખી આંખનાં સવિતાગવરીના દ્વેષનું બળીદાન થઇ, ધણીના ભલાને ખાતર કામ કરવા જતાં પોતાના દેહને ટાળી નાખવા, દરેક જાતની કાળજી છોડી, મણી જેવા બાળકને પણ ન પ્રિય કરી, ફક્ત પતિની અને પોતાની એક રીતે આળસ સંભાળવા, પણ લોકોમાં “એક દોઈ ચારને લઈ નીકળી જવાનું” તહોમત પોતાને માથે ધરી દેશ છોડી ચાલી ગઇ. મનને છોડી મુક્યું.

“બાળકને પતિ સંભાળશે, મ્હારે માટે શોધ કરશે, પણ ભાળ ન મળતાં મરી ગઇ જાણી બંધ પડશે. બસ, એટલેથીજ મને સંતોષ થશે. પણ મ્હારા આવા ભવાડાથી જે કલંક બેસશે, તેતો હવે નહીં બને.” એમ ઉત્તમ વિચાર્યું.

ગંગાના સાહસીક વિચારમાં પોતાને થોડી ખચર છે કે આ કર્તવ્ય પહેલાં, ધણી માટે કરેલ વિચાર વૃથા જવાના છે. અને પોતાનો બાળક-પણ આખા કુટુંબ સાથે રજાજતો થવાનો છે.

ગુણવંતી ગંગાનો, ઋતુમતી થયા પછી ન્હાઇને નિયમસર સંસાર વ્યવહારમાં નિમગ્ન થવાનો ઉત્સાહ, નવલશંકરના કંદાસમાં વિનાશ થયો, અને ન્હાયા પછી ગંગાને માથે તેલ ઘાલવાનો પણ સમય ન આવ્યો. જેથી વિખરાયલા ને છુટા વાળમાં, જે સંસાર સંતોષીના દ્રવિત સૂખને છોડી સૌભાગ્યવંતી સાધ્વી એક સતીના મહા તેજમાં છવાયેલી તે વિકાળ રાક્ષસીના રૂપમાં ભયની મારી લાલી ગઇ. અને એક પતિના અને સાસના અલ્પ જ્ઞાનને

ભોગ થઈ, સંસારથી ઉઠી ગઈ હોય, તેમ તેમના આજક મણીને તો ખબર પડતાં લાગ્યા વિના રહ્યું નહીં. એટલું છતાં, પોતે પોતાની નીતિને કદીપણ છોડી નહીં. હા. તેણે સાહસીકતા વાપરી ખરી, પણ તે એ પતીના ભલાને ખાતરજ નહીં કે તેને સપડાવા. ખરૂં છે કે—

वने कुरंगा तृण धान्य मुक्ता, वृभुक्षितान्धतिकदाच जीवान् ।
एवं कुलाना व्यसनानीभूता, न नीति मार्गं परिलंबयन्ति ॥

શુકલ ખાનદાનની ધર્મકાર્ય, કુટુંબકાર્ય, અને વ્યાપારકાર્યની ફાટર્તી ટુક અંધ પડી, આખા કુટુંબનું નખખોદ વળ્યું, દેશે દેશ અને શહેરે શહેર વાત ફેલાઈ, અને નવલ ગંગાથી શુકલ કુટુંબનો અસ્ત થયો, એમ સિદ્ધ થયું. “પોતે રઝળી. કુટુંબને રજળાવ્યું, માખાપને માર્યા. અને અંતે નાસી જવાનું” કલંક ગંગાપર નિદાખાર લોકોએ ચડાવ્યું. તેથી તેમને ટાઢક વળ્યા. અને કિશોરલાલને સતોષ પેદા થયો. સવિતાગવરીને પશ્ચાતાપ થયો. ને હાથે કરી દુઃખ વોરી લેવાનું આત્મ તહોમત બેઠું. નવલ ગંગા વિખુટાં થયાં તો સાથે રસિક-ચંદ્ર પણ તેનાજ વિયોગમાં પ્રેમથી અને સંસારના સ્ત્રિ સુખથી વિખુટો થયો. એટલુંજ નહીં પણ ધંધા રોજગારથી પણ ઉઠી ગયો, વતનથી પણ વિમૂખ થયો અને આશ્રયથી પણ નિષ્કળ થતાં દેહ-થી પણ પીડીત થઈ ગયો. ગંગાને માટે કેવી સ્થિતીમાં રહેલો છે? એ વાચક? તને થોડાજ વખતમાં જણાશે. કદી તેણે મનસ્વી યોગ ધારણ કર્યો હશે. તોપણ સંસારમાં રહેવાનોજ. કમકે તેણે પોતાની સ્થિતીમાં કંઈજ તૃપ્તિ કરી જનથી, કે સરસ્વતિ ચંદ્ર પે-ઠે વિચાર રાખે.

નવલજશંકર ખૂન કરવા માટેજ ગંગાની શોધમાં નીકળ્યો. સ્ત્રિ હત્યાથી ન ડર્યો, અને પોતાના આત્માનું પણ બળીદાન આપવા કાચાકાનથી સ્ત્રિના બ્હેમાબ્દેશમાં કાળી રાત્રે ભયંકર વેશમાં નીકળ્યો. પ્રથમ પ્રભાકુંવરને ત્યાં ગયો. પણ દરવાને ખબર આપી કે “થોડાજ વખતપર અહીંથી ગઈ” એ શક ઉપરથી “ઘેર તો જવી ન જોઈએ. પણ તેમનો વિચાર જે રસિક પાસે ચાલી જવાનો હતો. જે પત્ર પરથી જણાયો તે હવે આ કામમાં ફસાઈ જતાં “એક પંથને બે કાજ” એમ વિચારી ચાલી જશે.” એમ વિચાર્યું. પણ

“દરવાજા બંધ છે તે ? પડેલા કોટથી નદીમાં ભૂસકો મારી ચાલી જશે? પાણી ઊંડા નથી. માટે ચાલે ત્યાંજ તપાસ કરું” એમ કહ્યું ના શક્તિથી આગળ ચાલી કોટની રાંચે પડેલા ભાગ ઉપર તપાસ કરવા માંડ્યો. એટલામાં માણસોનાં દોડતાં પગલાંનો અવાજ આવ્યો.

“ચોર હશે” એમ જાણી, કે “આત્મહત્યા કરવા આવ્યો હશે, તેની સિપાઈઓ તો મને પકડવા નહીં આવ્યા હોય?” એવું માની પોતે એક ખુણામાં પેસી ગયો. ગંગા પોતાની પાછળ પડેલા સિપાઈઓ જોઈ, ધીમે રહી કોટની રાંચેથી ઊતરાય એવું તો ન જોયું, ત્યારે “મરવું તો છે” એમ સમજીને મનોહર રૂપવતિ સુંદરીએ “જય

જય પ્રાણનાથ” બોલી નદીમાં ભૂસકો માર્યો. તેવુંજ નવલે જાણ્યું કે ગંગાજી પડી. એ શક ઉપર પોતે પડ્યો. એટલે સિપાઈઓ ચમક્યા. કોઈ શખ્સને ગંગાની પાછળ પડેલો જોઈ પ્રથમ તો ખડાવરા બની ગયા. પણ પછી “પોતાની માંહેનોજ એક કોઈ હશે, અને તે છતો લાભ લેવા જવાનો હશે” એમ ધારી તેઓએ પણ એવો વિચાર કરી ભૂસકો મારવા બદલે કોટના દરવાજા તરફ દોડ્યા. અને એક દરવાજા પેહરે ભરતો હતો, તે પાસેથી ચાલી લહી દરવાજા ઉઘાડીને બહાર નીકળી ગયાં, ને નદી ઓળંગી આગળ પડ્યા, કે ગંગા, ને તેની પાછળ કોઈ પૂરપત્રે જતાં જોયાં. એટલે એ સિપાઈઓ પણ દોડ્યા. ગંગા ભયભીત થઈ “પાછળ કોઈ પકડી આવશ્વ લેવા આવેછે,” આ ત્રાસથી ભીંને લૂગડે અને પથ્થરની રેતી (વેકરો) વું મેદાન ઓળંગતી મુડીઓ વાળી એકદમ દોડી. પાછળ નવલ દોડ્યો. તેના મનમાં પાછળ આવતા શખ્સો માટે વહેમ ગયો કે “રખે મને પકડી કેદ કરી લહી જાય. ગંગા કદી ન મળી અને ખીલું કોઈ આદમી નીકળ્યું તો હું શું જવાબ આપીશ ? ખચીત મેં સાદસ કીધું.” એ વિમાસણમાં નવલે વળી આડો માર્ગ લીધો. પણ ગંગા તરફ પડતી દ્રષ્ટીથી દુર ન ગયો. “સ્ત્રિના પાપમાં ફસીશ” એ નવલને લાગ્યું “લેણદારોને રડાવવાની હાથ નહી” એ નિશ્ચય થયું. તો પણ હવે છેવટ મરવું, પણ ન સમગ્રવું. એવું વિચારી પથે પળ્યો. સિપાઈઓ ગંગાના લોભમાં પાછળ દોડ્યા. પણ તેવામાં એવો યોગ બન્યો કે એક ગાયની પાછળ ધસતો વાઘ આ દોડતાં જતોની વચ્ચે પડ્યો અને એના ભયથી સર્વ મંડળ પોત પોતાનો શ્વ બચાવવા છુટાં છુટાં થઈ ગયાં. અને છેક પ્રભાત થતાં તો દુર ઝાડીમાં જુદે જુદે વખતે પેસી ગયાં. જંગલ એવું ગાદું હતું, કે ચારે જણ કયાં પેદાં તે

કોઈ કોઈથી દેખી શકાયું નહીં. ગંગા બિચારી થાકી લોથ બની ગઈ હતી, તેથી ઇશ્વરેજ બાણે કસણા કરી આ વન સોંપી દીધું હોય, તથા ગાય અને વાઘનો બનાવ પોતાના માટે બન્યો હોય, તેમ ગંગા એક ઝાડના ઝુંડની નીચે પડેલાં પાતરામાં પડી ગઈ, બેભાન નારીને શુદ્ધિ ન રહી. નવલના મનમાં પણ ગંગાને પકડવાનું ભાન જતું રહ્યું, અને પોતેજ વાઘ અને સિપાઈઓના હાથમાં પકડાવાના ત્રાસમાં પેઠેલો હોવાથી આવેલી ઝાડીમાં એક તરફ તે પણ પેસી ગયો. દગલખાંજ ને અધમ તરકડા અંદર પેદા, પણ કોઈને ન જોવાથી તે પણ હાથ ધસતા રહી ગયા. “ચોરની મા ચંડાળે જાય, પાપી હાથ ધસતો થાય.” તેમ તરકડા પણ નિષ્ફળ થયા અને વાઘ પણ નિષ્ફળ થયો. વાઘને તરકડાનો ત્રાસ લાગ્યો. એ ત્રાસમાં ગાય જેવી ગંગા પણ બચી ગઈ. આ પ્રમાણે એ વાઘ સિપાઈઓનો તો જોકે ઉમેદ્યંદ્ર અસ્ત થયો, પણ ગંગાનો તો ભાગ્યચંદ્ર અસ્ત થયો.

અશ્વશાપ! આજે સુખિ કુટુંબ એક કાચાકાનતું ભોગ થઈ જેમ બંદુકમાં ઠાંસેલા કાગળો મજબૂત ધડાકાથી ચુથેચુથા થઈ જાય, તેમ આખું શુકલકુળ વહેમના કારી તડાકાથી નિરાધાર ને દુઃખી બની ગયું. જેનો ઉદય જોવાને આખું કાકીયાવાડ ફરતું અને જેના તેજમાં અંજાઈ જતું, તે આજે અસ્ત જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં.

જે પુરૂષ પોતાથી ન સંભાળી શકાય તેવી સ્ત્રી લાવે છે, અને પછી વહેમી બની મૂર્ખતા વાપરે છે, તે આવા ફળનો અધિકારી થાય છે. અને જે પુરૂષ પોતાની સમાન મળેલી પત્નિ ખોઈ બેસે છે, તો તે રસિક પેઠે દુઃખી બને છે. ક્યાં નવલશંકર? ક્યાં દુઃખી રસિકચંદ્ર? અને ક્યાં નવલગંગા!

વાચક! સંસારમાં જન્મ લીધા પછી અસ્તોદયનાં વાદળમાં ફરતા સૂર્યની શિતોષ્ણતા દરેક માણસોપર પડતીજ આવે છે, પણ હાથે કરી મૂર્ખતા વાપરી પોતાના અસ્તમાં વધારો કરનાર, કાચાકાનનાં, પોતાના મનસ્વી તરંગે માની લીધેલા ભાવને આધીન થનારાં પુરૂષો હોય છે. અલ્પજ્ઞ સુખ દુઃખ આવે છે ખરાં, પણ સમજી અને વિદ્વાન માણસે તો નીચેનો દાખલો લેવો જોઈએ છે.

રાજ્ય નાશઃ સુ-હત્યાગો, માર્યા તનય વિક્રયઃ

તતશ્રાંદાલતાચેયમહોદુઃખપરંપરા. હરિ, તારા.

અસ્તોદય.

“શન્યનો નાશ, સુ-હર્તનો ત્યાગ, ભાર્યા અને તનયનો વિક્રય,
અને પછી વળી ચંડાળતા ! અહો દુઃખ પરંપરાની કંઈ સીમા !
હરિશ્ચંદ્ર શું શોક કરે ?”

હા. તે પુરૂષ કદી દુઃખથી પીડાય, કુટુંબનો વિયોગી થાય
સંપત્તિ હીણ થાય પણ નીતિમાન શું ?—

વસંતતિલકા.

ભૂખ્યો ભમે દિવસ રાત, કદી પીડાતો;
ખાધે ન સિંહ તૃણ કોદી, બનેજ મ્હાતો.^૧
નિમાલ્ય ભક્ષ પર, દૃષ્ટિ કદી ન છોડે;
મ્હોટા ગજેર, બળધરી પણ માંચ તોડે

વળી—

નિંદન્તિ નીતિ નિપુણા યદી વા સ્તુવન્તુ
લક્ષ્મિ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટં ।
અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાંતરે વા
ન્યાયાત પથ્ય પ્રચલંતિ પદ ન ધીરાઃ ॥

પણ સ્વાભાવાનું ઓપડ શું હોય ? દેશી કહેવતમાં છે, કે મેલ
જાય ધૂવે, પણ આદત ૩ જાય મૂવે.^૪

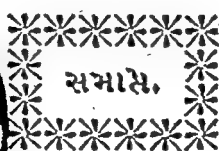
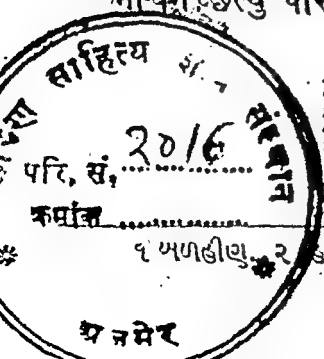
દાહરો.

હસ મોતીયણ ના ચરે, હોય કદી પીડ ભૂખ;
માન સરોવર ના તળે, પીડાઈ હો હરીસૂખ.
બડે બડેકું દુઃખ હે, છોટેસે દુઃખ દુર;
તારે સખ ન્યારે રહે, ગૃહે ચંદ્ર ઓર સુર.

કસ્યાત્યન્તં સુખમુપગતં દુઃખમેકાન્તતે વા ।

નીર્ચૈર્જાચ્છત્યુ પરિચ દશા ચક્રનિમિક્રમેણ ॥

મેવદૂત. ૧૦૯

૧ બળહીણ. ૨ કાચીથો. ૩ દેવ. ૪ મરવાપછી.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૨૧	ઉદાર	ઉદર
૪	૧	જવને	જવનને
„	૨	રસિકગંદ્ર	રસિકચંદ્ર
૫	૧૪	Lave	Love
૫	૧૯	પ્રમાણુ	પ્રણામ
૯	૨	અશ્વિજ્ઞાન,	અભિજ્ઞાન.
„	૫	દુર્દૈવ	દુર્દૈવે.
„	૮	કુમુદીન	કુમુદિની
„	૧૧	દૈર્ઘ્ય	દૈશ
૧૦	૧૫	નસિયના	નસિયની.
૧૧	૨૫.	કૃમે	ગયે
૧૨	૨	ખુદી	ખૂરી
„	„	કાંકરવા	કાં, કરવી.
૧૬	૬	હીણ પસ્તી,	હીણપસ્તી
„	„	એસર	અસર
„	૨૦	અંછે	અંતે
૧૮	૨૨	Lave,	Love
૧૯	૫	„	„
૧૯	૯	stor	star
૧૯	૧૦	unkhoun	unknown
„	૧૬	તથા પિનવ	તથાપિ નવ
૨૧	૭	Lave	Love
૨૨	૬	પિડાતીદે-શથી,	પિડાતી દેશથી
૨૨	૨૭	અસ્તો-દય,	અસ્તોદય
૨૬	૨૦	An	In
„	„	Laving	Loving
„	„	Will	Well
„	„	Miltom	Milton

૩૧	૨૭	રસિકચંદ	રસિકચંદ
૩૨	૧૮	લૂક	અમુક
„	૨૨	તહીં	જાઈ
„	૨૩	તુન	તુજ
૩૩	૨૪	રસિકચંદ	રસિકચંદ
૩૮	૪	ભૂજગૈ	ભૂજગૈ.
૪૧	૨૮	વિશ્વાસો	વિશ્વાસો
૪૩	૫	તાસાતુ	તાસાંતુ
„	૭	વદ્	વદ્
૫૧	૨૮	અપેછે	આપેછે
„	„	ઉરપ	ઉપર
૫૫	૧૯	બ્રલિત	બ્રમિત
૫૬	૧૫	પ્રેમે	પ્રેમ
૫૬	૨૩	મોળુમા	મોળમાં
૫૯	૨૨	કીતિવંત	કિર્તિવંત
૬૩	૩૦	આટ	ઓટ
૬૭	૧૦	નેવઃ	નૈવ
૬૯	૨	કરતો,	કરતા
૭૦	૨	ભિઓ માટે પુરૂષ,	પુરૂષ માટે ભિઓ
૭૧	૨૩	Demmd,	Dimd,
૭૩		લીધે,	લીધે
૭૬	૧૨	ભાતા,	બ્રાતા
૭૭	૨	જ	જે
૭૭	૧૭	રજ,	રજ, ન.
૭૮	૩	લલનના,	લલનનાં
૮૭	૨	યુક્તિ,	ઓવી
„	૩	સંકલનો નાડાઈ,	સંકલના નોડાઈ
૮૯	૧૩	લોહીયાળો,	લોહીયાળો
„	૨૮	કામ,	કામે

૯૧	૩	રસ,	હસ
૯૨	૨	માટે બા,	માટેની
૯૪	૯	ફાદ,	કાદ
૯૬	૨૮	કાકચ,	કૌવચ
„	„	મીડી,	મીઠું
૧૦૧	૧૫	સારજ,	સારજ
૧૦૫	(૩)	સુમાચરિત્ર,	સુદામાચરિત્ર
૧૦૮	૧૬	એમનાં	એમના
૧૧૧	૧૪	વાગ્યો,	લાગ્યો
„	૨૭	હૃદય	-હૃદયભેદક
૧૧૫	૩	પોલીસે,	પોલીસ.
	૭	જવાબે,	જવાબદે
	૧૭	નિભયજ	નિર્ભયજ
૧૧૯	૭	અક	એક
„	૧૬	કંપાય,	કંપાય
૧૨૭	૯	અમૃતલાલત,	અમૃતલાલ
„	૧૨	પેસા	પૈસા
૧૨૮	૨૨	મનમા	મનના
૧૨૯	૧૦	શક્યો,	શક્યો
૧૩૦	૧૩	અહો	અહો
૧૩૩	૭	વ્યાપરી,	વ્યાપારી
૧૩૬	૨૫	થએલા,	થએલો
૧૪૦	૧૦	આવતે,	આવશે
૧૪૧	૨૭	તે	તે
૧૪૨	૧૧	પોતાના.	પોતાનો
„	૧૨	પ્રમમજ,	પ્રથમજ
૧૪૩	૬	એખલા,	એખલાસ
૧૪૪	૨૦	ડેસફાટક,	ફેડસતું ફૂટયુ
૧૪૪	(૪૨)	રાંઢો,	રોંઢો
૧૪૮	૧૬	મનરપ	મનપર

૧૫૦	૪	અત્યાર	અત્યારે
૧૫૧	૨૫	સેનાના	સેનાના
૧૬૬	૨૬	ખર્ચ	ખર્ચ
૧૬૬	૨૭	પાડવા	પાડવા
૧૬૮	૧૦	ભત્રંડરી	ભત્રંડરી
”	૧૧	મચી	નથિ
”	૧૪	ભંડે,	ભંડે
૧૭૪	૨૯	રાંધેયું,	રાંધેયું
૧૮૪	૧૮	પતિન,	પતિના
”	૧૯	ક્રમવસીખીને,	ક્રમવસીખીને
૧૯૭	૮	જોત	જોતાં
૨૦૧	૭	ખીજને	ખીજને
૨૦૫	૧૬	નવલ	નવલ
૨૧૧	૧૧	મિત્રા	મિત્ર
”	૨૨	માંડયાં,	માંડયે
૨૧૨	૧૧	ધારણ,	ધારણ
૨૧૪	૧૯	શીખવા,	શીખેલા
૨૧૫	૨૯	નાતતમમાં,	નાતતમમાં
૨૧૬	૧૪	જેવી.	જેવે
૨૨૨	૯	કૃષ્ણ.	કૃષ્ણ
”	”	થાપ્યો,	થાપ્યો
૨૨૭	૪	પગે,	પગ
૨૩૬	૩	નવલે	નવલે
”	૨૧	ઉન્તનાધથી	ઉન્મતાધથી
૨૩૭	૧૮	ચત્રાવતાં	ચલાવતો
૨૩૮	૩	ખુમાં	ખુખીમાં

